

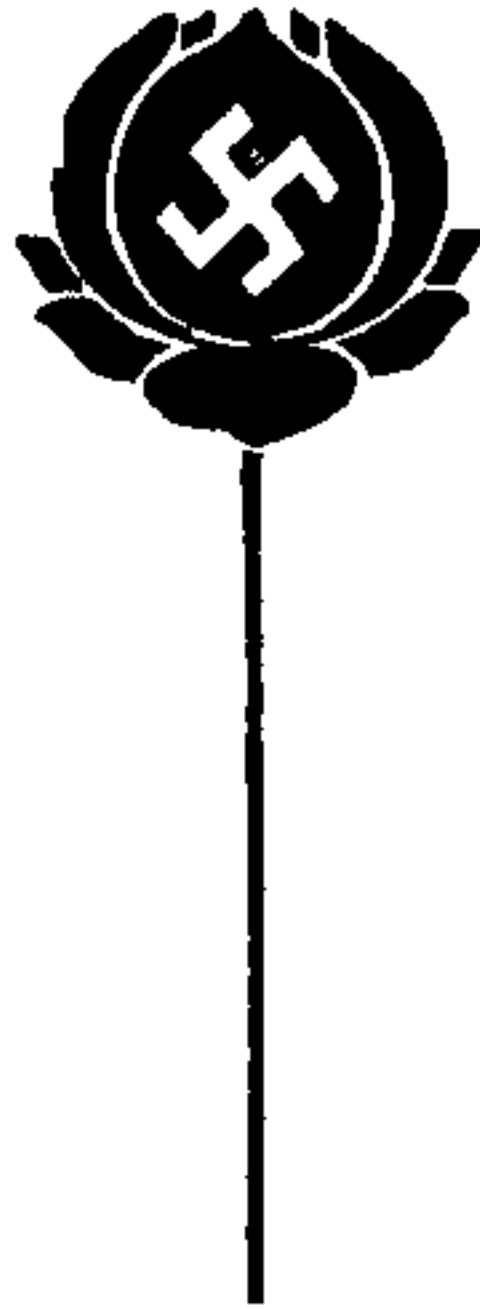
अ र्वा ची न

मराठी वाङ्मयसेवक

१९२९
म. ग्रं. सं. ठाणे
प्रथम - चरित्र
नं. ६९९

तृतीय खण्ड

पटवर्धन - जे बाळें कुंदी

१९२९

REI BK-0007180

REI BK-0007180

धर देवराव खानोलकर

स्व स्ति क प्र का श न

८११

प्रकाशक :
गंगाधर देवराव खानोलकर
स्वस्तिक पब्लिशिंग हाउस,
केळेवाडी, मुंबई, ४

[सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यांचे स्वाधीन]

: मुद्रक :
जयराम दिवाजी देसाई
राष्ट्रवैभव प्रेस, गिरगाव,
मुंबई, ४

प्रस्तावना

‘वाङ्मयसेवका’चा द्वितीय खण्ड प्रसिद्ध होऊन जवळ जवळ अकरा वर्षे लोटल्यानंतर हा तृतीय खण्ड प्रसिद्ध होत आहे. वीस वर्षांपूर्वी जेव्हा या ग्रंथाची योजना मी मनाशी ठरविली, तेव्हा पाच-सहाशे पृष्ठात हे काम आटोपता येईल असे वाटले होते. पण जसजसे सशोधन व सकलन करू लागलो, तसतसे आपल्याला प्रारंभी वाटले होते तेवढे आटोपशीर हे क्षेत्र नाही याची स्पष्ट कल्पना येऊ लागली. आज मजकडे जी ग्रंथकारनामसूची तयार आहे ती पाहिली म्हणजे हे काम पूर्ण होण्यास आणखी हजार-दीड हजार पृष्ठे तरी खर्ची घालावी लागतील असे वाटू लागले आहे.

‘वाङ्मयसेवका’ची रचना ज्या स्वरूपाची आहे ती लक्षात घेतां, ज्या तऱ्हेचे संदर्भसाहित्य अत्यंत आवश्यक असते त्या तऱ्हेचे साहित्य आपल्याकडे तयार नाही. त्यामुळे साधने हुडकून काढून त्याचा आपल्या कामाला नीट उपयोग व्हावा यासाठी त्याची रचना करण्यांत कितीतरी वेळ व शक्ति खर्च होते या संबंधीचे प्रत्यक्षच उदाहरण देतो. ‘वाङ्मयसेवका’तील प्रत्येक चरित्राच्या शेवटी ‘वाङ्मय’ व ‘चरित्र, चर्चा, अभ्यास’ अशा दोन सूची दिलेल्या आहेत. या सूची तयार करण्यांत माझा कितीतरी वेळ गेलेला आहे. आज सुदैवाने श्री. शंकर गणेश दाते यांची ‘मराठी ग्रंथसूची’ उपलब्ध असल्यामुळे माझे काम थांबावतीत बरेचसे सुलभ झाले आहे. पहिल्या दोन खण्डाच्या वेळी ही सूची उपलब्ध असती तर माझा ग्रंथसूचीसाठी साधने धुंडाळण्यात जो वेळ वाया गेला, तो अभ्यासांत व लेखनात घालवितां येऊन ग्रंथनिर्मितीचे काम मला अधिक जपाट्याने करतां आले असते.

आज श्री. दाते यांच्या ‘ग्रंथसूची’मुळे वाङ्मयसेवकातील एका सूचीचे काम थोडेसे जरी हलके झालेले असले, तरी दुसऱ्या सूचीचे काम तितकेच किचकट व काळखावू बनले आहे. या सूचीसाठी मुख्यतः नियतकालिके चाळावीं लागतात. आणि महाराष्ट्रांत असे एकहि ग्रंथालय नाही की जेथे मराठीत आजवर प्रसिद्ध झालेल्या एकोण एक नियतकालिकांचा संग्रह केलेला आहे. जो काही थोडाबहुत संग्रह आहे तो मुंबई व पुणे येथील ‘मराठी ग्रंथसंग्रहा-

ल्या'त. त्यामुळे या 'सग्रहाल्या'वरच केवळ अवलंबून न राहता, सर्वत्र सतत शोध घेत राहावे लागते. श्री दाते यांच्या 'ग्रथसूची'प्रमाणे मराठी नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेल्या लेखांची विषयवार, ग्रथवार व ग्रथकारवार कोणी सूची तयार केली असती, तर आज माझीच नव्हे, तर सर्व अभ्यासकांचीच केवढी तरी होय झाली असती. पण हे, अति कष्टाचे, झटपट प्रसिद्धी किंवा पैका मिळवून द्यावयाला असमर्थ असलेले, अमाप शक्ति, वेळ व वित्त खाणारे काम करावयाला कोण कशाला पुढे येतो. साहित्यपरिषद् किंवा विद्यापीठ यांनी मनात आणले तर ते होण्यासारखे आहे, पण त्यांना त्यांच्या नेहमीच्या व्यासंगून डोकें वर काढण्यास जेथे फुरसत मिळत नाही तेथे असल्या गोष्टीसंबंधी विचार करावयास कोठे फुरसत असणार ! शंकरराव दात्यासारखा एखादा नादी मनुष्य, असल्या कामाचे वेड घेऊन बाहेर पडला तरच कदाचित् शक्यता ! नाहीपेक्षा व्यावहारिक दृष्ट्या भिकार, व असले वेड घेणाऱ्यालाहि कायमचे भिकारी बनविणाऱ्या या फंदांत कोण कशाला पडेल !

अमेरिका व इंग्लंड या देशात प्रसिद्ध झालेले, वाङ्मयाभ्यासाच्या कामाला उपयोगी पडणारे एकाहून एक सरस असे संदर्भ ग्रंथ पाहिले म्हणजे माझ्यासारख्याचे डोळे दिपून जातात. संदर्भग्रंथनिर्मितीचे जवळ जवळ शास्त्रच आता त्यांचेकडे बनले आहे अमेरिकेचे तर या बाबतीत विशेषच पाऊल पुढे आहे. साधनाच्या माहितीच्या अभावी अभ्यास अडला असे ज्ञानाच्या कोणत्याहि क्षेत्रातील अभ्यासकाला म्हणता येणार नाही, एवढी विविध व विपुल संदर्भग्रंथसंपत्ति तिने निर्माण केली आहे भारतीय भाषा व त्यातील वाङ्मय यांचा दर्जा उंचावण्याच्या घोषणा करणारे आमचे राज्यकर्ते व राजकारणी भाषाभिमानी याबाबतीत थोडेसे लक्ष घालून आपापल्या प्रांतांच्या विद्याखात्यांस अशा तऱ्हेच्या कामांत भरभक्कम उत्तेजन देण्यास प्रवृत्त करतील तर संदर्भग्रंथनिर्मितीचे कार्य कांही प्रमाणात तरी उभे राहू शकेल.

प्रस्तुत खण्डांत एकूण ४६ चरित्रे आली आहेत. द्वितीय खण्डाचे शेवटी 'प' व 'पा' या अक्षरांनी सुद्धात होणाऱ्या वाङ्मयसेवकांची चरित्रे आली असताहि या तिसऱ्या खण्डाची सुद्धात पन्हां 'प' या अक्षरापासून, क्रमभंगाचा दोष स्वीकारून, बुद्ध्याच केली आहे. ती केली नसती तर, द्वितीय

खण्ड प्रसिद्ध झाल्यापासूनच्या अकरा वर्षांच्या कालांत ज्या व्यक्ति दिवंगत झाल्या त्यांची चरित्रे देणे शक्य झाले नसते. डॉ. माधवराव पटवर्धन, इ. भ. प पांगारकर यांची चरित्रे पुढे केव्हा तरी द्वितीय खण्डाचे पुनर्मुद्रण होईल त्यावेळीं येतीं तरी या क्रमभगाच्या दोषाबद्दल, हेतूकडे लक्ष देऊन, वाचकांनी क्षमा करावी.

वाङ्मयसेवकाच्या या तृतीय खण्डासाठी म. भा. भू. जगन्नाथ रघुनाथ आजगावकर व श्री. चिं. ग. कर्वे याजकडून अनुक्रमे 'लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर,' व 'नारायण भवानराव पावगी' याजवर लेख लिहून घेतले आहेत. या दोघाहि मान्यवर लेखकांनी मला केलेल्या या लेखनसहाय्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. या ग्रंथरचनेच्या कामी श्री. शंकराव दाते यांच्या 'ग्रथसूची'चा मला केवढा उपयोग होत आहे याचा उल्लेख मी वर एके ठिकाणी केलाच आहे. या सूचीप्रमाणेच त्याजकडील काही दुर्मिळ ग्रथांचा व नियत कालिकाचाहि मला, नवीन माहिती मिळविण्याचे कामी, बराच उपयोग झाला त्यांनी सौजन्यपूर्वक केलेली ही मदत अमोल आहे.

यापुढे, 'वाङ्मयसेवका'च्याच कामाला मी वाहून घेतले आहे वर्षांनून कमीत कमी दोन खण्ड प्रसिद्ध करून, शक्य तेवढ्या लवकर, हातीं घेतलेले हे काम पूर्ण करण्याची मनीषा आहे. आतां, लगेच प्रथम खण्ड परिष्करणास घेतला आहे या खण्डाची पहिली आवृत्ति पांचसहा वर्षांपूर्वी संपली नव्या आवृत्तीत न चिं केळकर; श्री कृ. कोल्हटकर, डॉ. श्री व्यं. केतकर, कृ. प्र. खाडिलकर; वा. म. जोशी, द. वि. आपटे, चंद्रशेखर वगैरेंचीं चरित्रे येतील हा खण्ड पूर्वार्ध व उत्तरार्ध अशा दोन भागात प्रसिद्ध होईल.

'वाङ्मयसेवका'च्या लेखनाचे आतापर्यंत उरकलेले काम अल्प असून, उरकावयाचे काम मात्र अफाट आहे. ते कधी संपेल याचा आज तरी अंदाज नाही. जीवितांतील, यापुढील, हे एकच एक व्यावसायिक कर्तव्य मानून मी त्यात माझे लक्ष केंद्रित केले आहे. मग त्याची पूर्ति होवो वा न होवो.

विजयादशमी,
ता. १ ऑक्टोबर १९४९
शिवाजी पार्क, मुंबई

सर्वांचा नम्र,
गंगाधर देवराव खानोलकर

मजविषयीं निरपेक्ष स्नेह बाळगणारे
माझे एक थोर स्नेही

श्री. नारायण दाजी सामंत

यांस सादर अर्पण

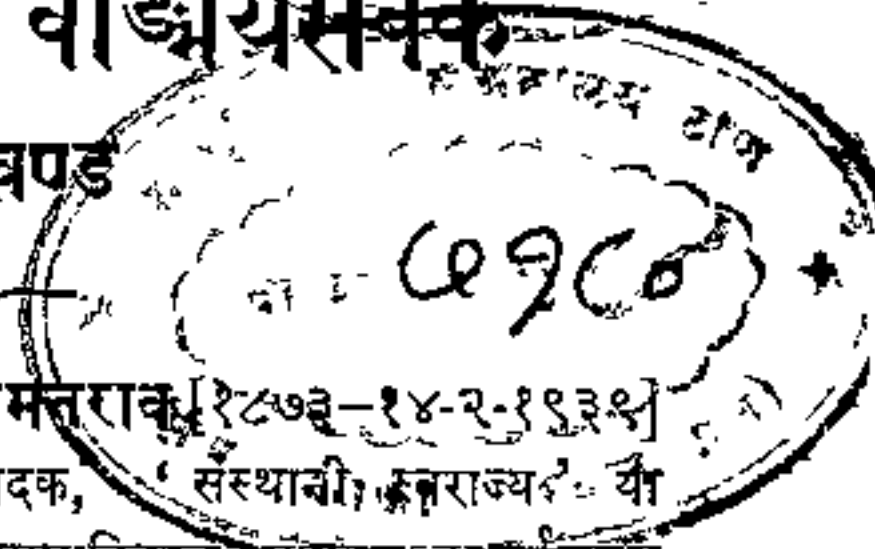
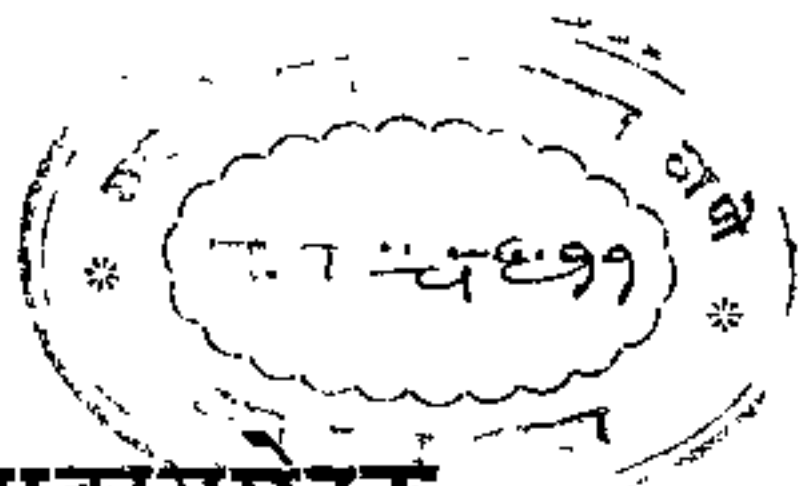

डॉ. माधवराव त्रिंबक पटवर्धन
(माधव जुलियन्)

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

तृतीय खण्ड

पटवर्धन, अनंत विनायक उर्फ वामनराव [१८७३-१४-२-१९३९] 'ज्ञानप्रकाश' पत्राचे कांहीं काळ संपादक, 'संस्थानी, स्वराज्य' या केवळ संस्थानी राजकारणाला वाहिलेल्या साप्ताहिकाचे संपादक, 'आर्यभूषण' छापखान्याचे व्यवस्थापक पुणे येथील 'भारतसेवक समाजा'च्या आद्य सभासदापैकीं ते एक होते. नामदार गोखले यांच्याबरोबर आजन्म देशसेवेची शपथ त्यांनीं घेतली होती. हे मूळचे सांगलीचे असून, जमखिंडीच्या पटवर्धन घराण्यात दत्तक गेले होते. याचें शिक्षण सांगली व पुणे येथें झालें. १८९६ सालीं ते बी. ए. झाले. पदवी घेतल्यावर कांहीं काळ जमखिंडी, जत, सांगली, बुधगाव येथील अधिपतींचे शिक्षक म्हणून त्यांनीं काम केलें. आपल्या 'संस्थानी स्वराज्य' या साप्ताहिकाचे द्वारा, त्याचप्रमाणें श्री. न. चिं. कोळकर यांच्या सहाय्यानें स्थापिलेल्या 'दक्षिणी संस्थान सभे'चे द्वारा संस्थानी प्रजेच्या बाबतींत त्यांनीं केलेली कामगिरी महत्त्वाची आहे. 'आर्यभूषण' छापखान्याला आज जें स्थिर, सुव्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झालें आहे, त्यालाहि वामनरावांचेच परिश्रम कारण आहेत. वामनराव हे जुन्या पिढीतील, समाज-हिताच्या सर्व चळवळींकडे आस्थापूर्वक पाहणारे, कर्तबगार, त्यागी, निरलस व शीलसंपन्न असे समाजसेवक होते.

पटवर्धन, गंगाधरराव गणेश [१८६६-११-१२-१९३९] व्यायामविषयक पुस्तकाचे कर्ते; १९१५ सालीं मुंबई येथें भरलेल्या साहित्यसमेलनाचे अध्यक्ष; मिरज संस्थानाधिपती. १८७५ सालीं थाना मिरजसंस्थानाधिपतींनीं दत्तक घेतलें. कोल्हापूर येथील राजाराम हायस्कुलांत व प्रो. बाळाजी प्रभाकर मोडक यांच्या देखरेखीखालीं याच शिक्षण झालें. १८८७ सालीं थाना

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

मुखत्यारी मिळून ते संस्थानचा कारभार पाहू लागले मल्लविद्येचा याना विशेष नाद होता. या विद्येसंबंधी त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली. करारी, बाणेदार, शिस्तप्रिय व निर्व्यसनी अधिपती म्हणून यांचा लौकिक होता. व्यायामा-प्रमाणेच कीर्तनाचीहि याना फार हौस असे.

वाङ्मय :

- (१) पुराणें म्हणजे काय ?—भाग १ ला; १९२५; रामविजय प्रेस, बडोदें.
- (२) " " " —भाग २ रा; मिरज स्टेट प्रेस, मिरज.
- (३) " " " —भाग ३ रा; " " "
- (४) " " " —भाग ४ था; " " "
- (५) रासायनिक परीक्षण अथवा व्यवहारोपयोगी रसायनशास्त्र [निरिंद्रिय-क्षाराचें पृथक्करण], सचित्र, १८९८, विद्याविलास प्रेस, समर्थप्रसाद छापखाना, कोल्हापूर; दु.आ. १९०१, निर्णयसागर, मुंबई.
- (६) त्रिनोट, (व्यायामविषयक), १९२९; सचित्र; श्रीरामविजयप्रेस; बडोदें.
- (७) भीमसेनी कुस्ती-भाग १ ला, सचित्र, १९२०, श्रीरामविजयप्रेस, बडोदें.
- (८) " —भाग २ रा, सचित्र, १९२२; " "
- (९) भीमसेनी कुस्ती-तोडी, सचित्र, १९२३, श्रीरामविजयप्रेस, बडोदें.
- (१०) भीमसेनी कुस्ती-बंदी; सचित्र; १९२६; श्रीरामविजयप्रेस, बडोदें.
- (११) मल्लविद्याशास्त्र—खंड १ ला, [मल्लविद्येची साद्यंत माहिती.]; १९२६; श्रीरामविजय प्रेस; बडोदें.
- (१२) " —खंड २ रा; सचित्र, श्रीरामविजय प्रेस; बडोदें.

पटवर्धन, गणपत हरिहर [प्रथम खण्ड, पृ. ९५. पद्म कुमुदवाङ्मयकर, गणपतराव हरिहर]

पटवर्धन, माधव त्रिंबक [२१ जाने. १८९४—२९ नोव्हेंबर १९३९] कवि, काव्यचर्चिक, कोशकार, छंदशास्त्रज्ञ, भाषाशुद्धि, लिपी व लेखनसुधारणा यांचा प्रचारक. जन्म बडोदें येथें आजोळीं झाला. वडील टपालखात्यांत पत्राची विल्हेवारी लावण्याच्या कामावर होते. त्याचें वारंवार स्थलांतर होत

असल्यामुळे माधवरावाची पहिली काही वर्षे शिक्षणाच्या दृष्टीने अनिश्चिततेत गेली. कधी मराठी शालेत, तर कधी गुजराथी शालेत, तर कधी इंग्रजीचे ज्ञान अकार्ळी लौकर न्हावे अशी इच्छा धारण करणाऱ्या वडिलाच्या करड्या शिस्तीखाली, मिळून बराच काळ वाया गेला. आपल्या शिक्षणासंबंधी स्वतः माधवरावांनीच पुढीलप्रमाणे माहिती, मोनेकृत ' मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणप्रबन्धकार ' या पुस्तकासाठी लिहिलेल्या चरित्रविषयक टिप्पणात नमूद केली आहे. " १९०४ साली बडोदे येथे आजोळी राहून शिक्षणाला सुरुवात केली. १९०९ साली माझी प्रवेश परीक्षा उतरली. शालेतच ऐच्छिक भाषा फार्शी घ्यावी लागली. संस्कृत घेतल्यास परीक्षेत नापासच होण्याचा संभव अशी भीति वाढून, वडिलांनी फार्शी घेण्याची माझ्यावर जबरदस्ती केली होती, आणि प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर ताबडतोब मी नोकरीत शिरून मार्गाला लागावे, असा त्याचा आग्रह होता, परंतु माझे थोरले मामा रा. महादेव विश्वनाथ सहस्रबुद्धे याच्या प्रोत्साहनाने आणि माझ्या (कदाचित् आनुवंशिक) आग्रही व महत्वाकांक्षी स्वभावामुळे मी पदवीधर होण्याचे ठरविले. मामाच्या व दुसऱ्या एका उदार नातळ्याच्या सक्रीय सहानुभूतीमुळे अंशतः, परंतु मुख्यत्वेकरून शिष्यवृत्त्या व शिकवण्या मिळवून, विद्यापिठातील अभ्यासक्रम पार पाडून इ. स १९१८ साली फार्शी व इंग्रजी हे विषय घेऊन एल्फिन्स्टन कॉलेजातून एम ए. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गात पास झाली. माझ्या फार्शी भाषेच्या प्राविण्याविषयी अनुकूल अभिप्राय परीक्षकांनी आपल्या अहवालात नमूद करून ठेविला आहे. त्या वर्षी फार्शी विषयांत तिघे बसले होते व मी एकटाच उत्तीर्ण झाली; परंतु हे प्राविण्य संपादण्यात शालेतील वा महाविद्यालयांतील शिक्षण माझ्या उपयोगी मुळीच पडले नाही. चार-पांच ओळीसुद्धा घड वाचून भाषान्तरिता येत नसूनहि, भाषान्तरें व टिप्पण्या घोकून, उदार परीक्षकाना झुकांड्या देऊन, मी निसटून जात होतो; इतकेच नव्हे तर, पहिल्या वर्गाचे गुण मिळवून १९११ साली इंग्रजीच्या परीक्षेत महाविद्यालयातीलच फार्शीचे फरीदुद्दीन अहमद बक्षीस मी मिळविले ! १९१४ सालच्या डिसेंबर महिन्यात, फार्शीचे मराठीवर काय संस्कार झाले, या विषयावर पदवीधरीनंतर काम करावयाचे असे ठरवून, फार्शी हा ऐच्छिक विषय घेऊन अभ्यासाला पुनश्च अलिफ् बे पे पासून सुरुवात केली,

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आणि व्याकरण-कोशादि ग्रंथांना गुरु करून स्वावलंबी व्यासंग करू लागलो. त्याच सुमारास, संस्कृतांत ज्यांनी मुंबई विश्वविद्यालयाच्या प्रवेश-परीक्षेपासून स्नातक परीक्षेपर्यंत सर्व परीक्षांतील संस्कृतार्ची पहिली पारितोषिके मिळविली होती, अशा एका माझ्या गुरूस फार्शी शिकविण्याचा प्रसंग माझ्यावर आला. त्याचा मला तयारीच्या दृष्टीने बराच फायदा झाला. ” एम्. ए. ची पदवी घेतल्यावर १९१८ साली ते पुण्याच्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीत दाखल होऊन, फर्ग्युसन कॉलेजांत फार्शीच्या अध्यापकाचे काम करू लागले. १९२५ साली सोसायटीच्या सभासदांशी ‘निकराचा बेवनाव’ झाल्यामुळे त्यांनी आपल्या जागेचा राजिनामा दिला. या राजिनाम्याचे आधी त्यांना सोसायटीने एक वर्ष सक्तीने रजा घ्यावयाला लावली होती. या रजेच्या काळात व राजिनामा दिल्यानंतर मे १९२८ पर्यंत त्यांनी अमळनेर येथील प्रताप हायस्कूल व पुणे महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटीचे हायस्कूल यांत शिक्षक म्हणून काम केले. १९२८ च्या जून महिन्यात कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजात फार्शीचा प्राध्यापक म्हणून त्याची योजना झाली. याच कॉलेजात ते अखेरपर्यंत होते. त्यांच्या वाङ्मयक्षेत्रातील कार्याचा गौरव म्हणून, त्यांस नाशिक येथे १९३३ साली कविसंमेलनाचे, १९३६ साली जळगाव येथील महाराष्ट्र साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून निवडण्यांत आले. मृत्यूपूर्वी कांही महिने (१५ फेब्रुवारी १९२९) मुंबई विश्वविद्यालयाकडून त्यास त्यांच्या ‘छंदोरचना’ या प्रबंधावर ‘ डी. लिट् ’ ही पदवी देण्यांत आली मराठी विषयात ही पदवी मिळविणारे हे पहिलेच गृहस्थ होत २९ नोव्हेंबर १९३९ रोजी पुणे येथे त्यांच्या ‘निवान्त’ या बंगल्यांत ‘ लिव्हर कॅन्सर ’च्या विकाराने त्यांचा अंत झाला.

माधवरावाच्या लेखनाला कवितालेखनाने प्रारंभ झाला. त्यांच्याच शब्दात सागावयाचे म्हणजे ‘ १९१० पासून कवितेचा कचा खर्डा गिरविण्यास सुरुवात झाली ’ यानंतर कांही दिवसांनी कवि चंद्रशेखर यांचे त्यांस सान्निध्य लाभून कलेच्या तंत्रमंत्रांशी त्यांचा पद्धतशीर परिचय झाला. निर्दोष काव्य-रचना, वर्णनातील रेखिवपणा व प्रसंगानुरूप भाव व्यक्त करणाऱ्या समर्पक शब्दांची निवड व गुंफण हे महत्त्वाचे गुण त्यांनी चंद्रशेखराकडून घेतले

आणि अत्यंत कष्टपूर्वक त्याची त्यानी जोपासना केली. चंद्रशेखरांचे हे ऋण त्यानी अनेक प्रसंगी व्यक्त केले आहे. चंद्रशेखराना नवीन पिढी जवळ जवळ विसरून चालली होती. अशा वेळी त्यानी त्यांच्या कवितेवर स्वतंत्र प्रबंध* लिहून हे गुरुऋण अंशतः फेडण्याचा प्रयत्न केला. आणि पुढे ज्या ज्या वेळी जाहीर किंवा खासगी बैठकांत काव्यवाचनाचे प्रसंग येत त्या त्या वेळी आपल्या या गुरूच्या 'गोदागौरवा' सारख्या त्यांना अप्रतीम वाटणाऱ्या कविता ते आवर्जून म्हणून दाखवीत, त्यातील विविध सौंदर्यस्थळांची वर्णने करून, त्यातील इंगित श्रोत्यांना समजावून देण्यात गुग होऊन जात. नाशिक येथे १९३३ साली भरलेल्या 'महाराष्ट्र कविसंमेलना'चे वेळी, आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत या आपल्या थोर गुरुसंबंधीच्या भावना त्यानी पुढीलप्रमाणे व्यक्त केल्या होत्या, "अशा प्रसंगी नि या नगरात एका कविवर्याची आठवण मला न होणे अशक्य आहे. आपल्या या पुण्यभूमीतील विविध स्थळांचे, या गोदावरीच्या परिसरांतील मोहक दृश्यांचे दर्शन मला त्यानी वीस-बावीस वर्षांपूर्वीच आपल्या 'गोदागौरव' काव्याचा द्वारा घडविले आहे त्या वेळी मी नुकताच महाविद्यालयांत प्रवेश मिळविला होता आणि कुतूहलाने 'टला ट' जोडण्याचा खेळ खेळू लागलो होतो. कविमन हे कसे संस्कारक्षम नि रसिक असते याचा अनुभव मला त्याच्या सहवासात मिळाला. रचना निर्दोष नि घोटीव असावी, आणि शब्दांची योजना करिताना त्यांच्या नादमाधुर्यापेक्षा अर्थवाहकतेकडे अधिक लक्ष असावे या दोन गोष्टी त्याच्या संभाषणाने नि विशेषतः त्यांच्या स्वतःच्या उदाहरणाने माझ्या मनावर निब्रल्या. आज त्यांच्या नि माझ्या भाषापद्धतींत नि काव्यस्वरूपात कितीहि वैधर्म्य दिसले तरी या दोन गोष्टीपुरते ते मला गुरुस्थानी आहेत यांत किमपि संदेह नाही. म्हणून, आज माझा-वस्तुतः माझ्या पद्यपायिकीचा-जो गौरव

* पुणे येथील डेक्कन कॉलेजांत ११-९-२२ रोजी 'चंद्रशेखर आणि त्यांची कविता' यावर त्यानी व्याख्यान दिले. हेच व्याख्यान पुढे सुधारून व वाढवून निबंधरूपाने पुणे येथील महाराष्ट्रशाखा मंदिराच्या विद्यमाने प्रसिद्ध झालेल्या 'काव्यचर्चा' या ग्रंथात छापण्यांत आले.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आपण केला आहे, त्याचें श्रेय राजकवि चंद्रशेखर यांना अर्पण करून मी व्यवहारदृष्ट्या तरी गुरुकृणांतून मुक्त होतो. ”

पटवर्धन चंद्रशेखराना जरी काव्यक्षेत्रातील आपले गुरु मानीत तरी त्यांच्या काव्यदृष्टीचा किंवा ध्येयाचा स्वीकार त्यांनी कधीच केला नाही. चंद्रशेखराचें काव्यशिल्प त्यांना आदर्श वाटे, आणि तेवढ्यापुरतेंच ते आनृण्य स्वीकारीत. चंद्रशेखराइतकाच कविवर्य तांबे याजबद्दल त्यांना नितांत आदर होता. साहित्यिकाच्या किंवा साहित्यभक्तांच्या बैठकीत चंद्रशेखर किंवा तांबे याचा उल्लेख झाला नाही किंवा त्यांना स्वतःला आवडणाऱ्या त्यांच्या कवितांचें वाचन, वर्णन किंवा विवेचन घडलें नाहीं असें क्वचित् तांबे यांच्या कवितांना ते केवढा मान देत हैं पहावयाचें असेल तर त्यांनी त्याचेवर लिहिलेली लेखमाला* व त्यांचा अत्यंत कसोशीने व परिश्रमपूर्वक संपादिलेला काव्यसंग्रह* हीं पहावीं. या दोन कविश्रेष्ठांच्या काव्यसृष्टीबद्दल एवढा आदर असूनहि स्वतःच्या पृथगात्मतेला त्यांनी केव्हाहि ढळ पांचू दिला नाही. त्यांच्या स्वयंप्रकाशी प्रतिभेला परप्रकाश सहन होण्यासारखा नव्हता.

पटवर्धनाच्या काव्यरचनेला १९१० सालापासून सुरुवात झाली खरी, परंतु तिला प्रसिद्धी मिळावयाला जवळजवळ एक तप जावें लागलें. नाट्यछटाकार दिवाकर, कवि अनंततनय, द. ल. गोखले, श्रीधरपंत रानडे यांच्याशीं परिचय होणें, त्यांच्याबरोबर शारदामदिरांत जाणें-येणें घडणें व त्याबरोबरच क्रमप्राप्त असा साहित्यविषयक समान आवडीच्या मंडळीशीं सहवास घडून येणें या घटना १९११ सालीं न होत्या तर त्यांच्या कविता आणखी किती दिवस 'पिवळ्या जुन्या वहीत' पडून राहत्या हैं सांगवत नाही. १९११ त 'मुरली' ही कविता लिहिल्यानंतर त्यांनी आपल्या कांहीं कविता त्यावेळच्या लोकप्रिय व श्रेष्ठ म्हणून गणल्या गेलेल्या 'मासिक मनोरंजन' व 'नवयुग' या मासिक पुस्तकांकडे प्रसिद्धीसाठीं पाठविल्या होत्या, पण त्या 'साभार परत' आल्या. या मासिकात प्रसिद्ध होणाऱ्या कवितांपेक्षा त्या खास कमी दर्जाच्या नव्हत्या. परंतु कवीपार्शी पदवी किंवा वशिला यापैकी कांहीं नसल्यामुळें, त्या काळीं

* लोकशिक्षण; लोकशिक्षण, सप्टें-ऑक्टो १९३०.

x तांबे याची समग्र कविता.

तसें घडलें नसतें तरच आश्चर्य होतें. मानी आणि काहीं विशिष्ट बाबतींत हळव्या असलेल्या पटवर्धनांच्या मनावर त्याचा परिणाम थोडासा अनिष्टच झाला. काव्यनिर्मिती जरी त्यांनीं यात्रविली नाही, तरी तिच्या प्रसिद्धीसंबंधी त्यांच्यांत औदासिन्यच उत्पन्न झालें. आपल्या अत्यंत निकटवर्ती अशा चारदोन स्नेह्याखेरीज ते आपली कविता दाखविनातसे झाले.

पटवर्धन पुण्यास १९१८ सालीं आले, फर्ग्युसन महाविद्यालयातील फार्शी भाषेचा अध्यापक म्हणून ते लोकाना माहित झाले. १९१९ सालीं पुणे येथे भरलेल्या पहिल्या प्राच्य विद्यापरिषदेपुढें त्यांनीं इंग्रजीतून वाचलेल्या “फार्शीतून मराठींत आलेल्या शब्दांच्या परिणतीचे नियम” या निबंधामुळें फार्शीचा पंडित म्हणूनहि त्याचा थोडासा बोलवाला झालेला होता. पण ते कवि आहेत याची माहिती १९२१ पर्यंत कोणालाहि नव्हती. ही माहिती एके दिवशीं अचानकपणें कशी झाली याचें रसभरित वर्णन प्रो. श्रीधर बाळकृष्ण रानडे यांनीं आपल्या आठवणींत पुढीलप्रमाणें केले आहे. “नाट्यछटाकार दिवाकरांनीं माझी त्यांच्याशीं ओळख करून दिली. कवि अनंततनय याच्या घरीं रविवारीं सकाळीं पुण्यांतील कवि भेट देऊन जात. तेथें त्याची एकदोनदां गांठ पडली. महाराष्ट्रशारदामंदिराच्या बैठकीस हजर राहून श्री. द. ल. गोखले यांच्याबरोबर माधवराव निमूटपणें बसून राहात. तरीहि विशेष परिचयाचा प्रसंग आला नाही व माधवरावर कविता लिहित असतील याची पुसट कल्पनाहि माझ्या मनाला नव्हती. एक दिवस माधवरावांनीं आपल्या राहात्या खोलींत मला चहाला बोलाविलें. त्या फर्ग्युसन कॉलेजजवळच्या राहतेंकरांच्या बैठ्या चाळींतल्या खोलींत मी सकाळीं सातच्या सुमारास थंडींत कुडकुडत गेलों त्या खोलींत आवश्यक तेवढ्या वस्तु टापटिपीनें मांडलेल्या दिसत होत्या. चहा झाल्यावर माधवरावांनीं टेबलाच्या खणातून हलकेच ‘कविता-वही’ काढली व माझ्या हातात साशक मनानें दिली. ह्या चिमुकल्या वहींतील पंधरा-वीस कवितांत माधवरावांचीं तत्कालीन व भावी सर्व वैशिष्ट्ये बीजरूपानें होती. कवितात्रदल मी आवेशानें अनुकूल अभिप्राय देऊन ‘काहीं प्रसिद्ध केल्या कीं नाही’ असें विचारताच माधवरावांनीं ‘बडोदा मिसेलेनी’ त्रैमासिकांतील कवितेचें एक काव्यण दाखविलें. माधवराव त्यावेळीं अत्यंत हळुवार झाले होते. ‘माझ्या त्या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

एकाच कवितेच्या प्रसिद्धीकरणाने मला अत्यंत मनस्ताप मात्र झाला; कविता प्रसिद्ध करायच्या नाहीत, कोणाला दाखवावयाच्या नाहीत, पण तुम्हाला आवडतात की नाही याची मला उत्कंठा होती. 'असे ते म्हणाले, मी ती वही त्यांच्याकडून मागून घरी नेली व आम्ही दोघांनी (श्रीधरपंत व सौ. मनोरमाबाई) पुनः पुन्हां वाचून एक बेत कायम केला आणि त्याप्रमाणे पुढील रविवारच्या शारदा-मंदिराच्या बैठकीत माधवरावाना त्यातील कांहीं कविता वाचण्यास आग्रह केला. मध्यभागी तक्र्यार्थी अनंततनय अध्यक्षस्थानी बसले होते व त्या माडीत त्रिछायतीवर दोन्ही बाजूंना भिंतीशी रेलून पुढे कवितांच्या वहा ठेवून कवि बसले होते. नवीन कवींच्या ओळखी, आठवड्यांतील ताज्या गरम कवितांचे वाचन व ठराविक वादविवाद सप्त आल्यावर मी माझ्या-जवळ बसलेल्या माधवरावांच्यापुढे वही टाकून कविता वाचण्याचा आग्रह केला. माधवरावांनी तीन-चार कविता वाचल्या. ते गज्जल वृत्त, ते साधे शब्द, मध्येच त्रिचकविणारे ते पर्शियन शब्द, ती जोरदार पण रांगडी भाषा, ती निर्भीड पण मन हलविणारी विचारसरणी, तरुण मनाच्या गूढ, पवित्र व मनांतल्या मनातच राहणाऱ्या भावना, 'कौमार्यस्मित', 'एक घाव', 'चिमकुली शाता', 'श्यामा रजनी', 'प्रेमाची परीक्षा नको', 'पिरोजा कोला' (कुमारी पिरोजा) अशा प्रकारच्या कविता ऐकत मी इकडे तिकडे आशेने पाहात होतो. गिरीश, यशवंत, मनोरमाबाई यांच्याशिवाय इतर कोणालाहि त्या कवितांचे कौतुक वाटले नाही. माधवरावांनी वही मिटली. इतरांच्या कवितांचे वाचन सुरू झाले. माझी निराशा झाली. 'पुण्याच्या तत्कालीन कवींच्या क्षेत्रात अनुक्रमे राजा व प्रधान मानले गेलेले अनंततनय व प्रो. श्री. नी. चाफेकर यांना या नवागत कवीवृद्ध विशेष कांहीं न वाटणे साहजिक होते. 'ज्या गोष्टी अथवा जे प्रकार मराठी भाषेच्या व काव्याच्या वैशिष्ट्याच्या दृष्टीने रूढ होणे कधीहि शक्य अथवा इष्ट नाही, अथवा खरे भाषागौरव व खरा भाषाविलास याच्या दृष्टीने ज्या तादृश महत्वाच्या नाहीत त्यांच्याविषयी उगाच नाविन्याच्या भ्रामक जादूने अट्टहास करित बसणे केवळ अप्रयोजक व हास्यास्पद होय !' + अशी ज्यांची उघड विचारसरणी

+ काव्यचर्चा, प्रस्तावना, श्री. नी. चाफेकर, पृ. १७

होती त्यांजकडून सहानुभूतीची अपेक्षा करणेच चुकीचें होतें. नव्या विचारांतील वा कृतींतील मौलिकता ओळखावयाला पूर्वग्रहविमुक्त असें मन लागतें, ठराविकाची मर्यादा ओलाडून नव्या नव्या क्षेत्रांत संचारार्थ सदा तज्ज असलेली बुद्धि लागते. या दोन्ही गोष्टींचें या दोन व्यक्तींना वावडें होतें, नव्या प्रवृत्तींमागील प्रेरणा ओळखण्याची ताकद त्यांच्यात नव्हती. आणि त्यामुळेंच शारदामंदिर ही संस्था इतिहासजमा झाली आणि ज्या प्रवृत्तींचा त्यांनी उपहास केला त्यांच्या पुजान्यानीं—रविकिरणमंडळाचे द्वारा—मराठी काव्यक्षेत्रांत नवा इतिहास निर्माण केला. माधवरावाचें शारदामंदिरातील तें पहिलें कवितावाचन तथा-कथित 'बड्यां'कडून प्रोत्साहन मिळण्याच्या दृष्टीनें जरी अयशस्वी ठरलें असलें तरी गिरीश, यशवंत, मनोरमा व स्वतः श्रीधरपंत रानडे यांना त्यांच्या कविताबद्दल कौतुक वाटलें हेंहि कमी महत्त्वाचें नाहीं. या कौतुकाचें पुढें स्नेहात व स्नेहाचें सहकार्यांत रूपांतर होऊन माधवरावांच्या मनांत नव्या उमेदी, नव्या आकांक्षा निर्माण करण्यास तें कारण झालें. मराठी कवितेवर या साऱ्यांचे एक प्रकारें उपकारच आहेत.

पटवर्धनाची कविता प्रसिद्ध करण्याचा पहिला मान जळगांव येथें निघणाऱ्या 'काव्यरत्नावली' या मासिकाकडे जातो. या मासिकाच्या १९१६ सालच्या जुलै महिन्याच्या अंकांत 'निशीगंधाचीं फुलें' ही त्यांची कविता 'एम्. जूलियन्' या टोपणनावानें प्रसिद्ध झाली तदनंतर पुण्यास आल्यावर फर्ग्युसन कॉलेजच्या त्रैमासिकांत 'दिल्लू' या टोपण नावानें एक कविता* प्रसिद्ध झाली. परंतु कवि म्हणून त्यांजकडे लक्ष ओढण्या इतकी ती प्रसिद्ध नव्हती. ती प्रसिद्धी त्याची कविता 'नयुवग,' 'ज्ञानप्रकाश', व 'महाराष्ट्र साहित्य' यात येऊं लागल्यापासून त्यांना मिळूं लागली. 'नवयुग' हें त्यावेळच्या मान्यवर मासिकांपैकीं एक होतें. सहजासहजीं त्यांत प्रवेश मिळणें कठीण जाई. पूर्वीं याच मासिकाकडून कविता 'साभार परत' आलेल्या होत्या. परंतु तेथेंहि सन्मानपूर्वक प्रवेश मिळू लागला. त्याचें श्रेय ग. व्यं. माडखोलकर व माधव केशव काटदरे (कवि माधव) यांचेकडे जातें. 'नवयुगा'च्या

* 'आमची ओळख', फर्ग्यु. कॉ. मॅगझिन, वर्ष १०, अं. १, जुलै १९१९; शुर्जर कवि कलापि यांच्या 'हमारी पिछान' या कवितेचें समवृत्त भाषांतर.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

काव्यविभागाच्या संपादनांत या दोघांचाहि त्यावेळेस विशेष हात असे. 'नवयुगांत' प्रसिद्ध झालेली पटवर्धनाची पहिली कविता 'कुणी काय बाधिलें ?' ही होय. 'नवयुगा'च्या डिसेंबर १९२१ च्या अंकांत ती प्रसिद्ध झाली. तदनंतर १९२२ च्या जानेवारी ते जुलैपर्यंतच्या 'नवयुग'च्या प्रत्येक अंकांत त्याची कविता प्रसिद्ध झालेली आहे. १९२३ त (ता. ३ मार्च) 'ज्ञानप्रकाश' पत्राची 'काव्य-शाल्म-विनोद' या नांवानें श्री. माडखोलकर यांच्या संपादकत्वाखालीं एक साहित्यविषयक पुरवणी प्रतिशुक्रवारीं निघूं लागली या पुरवणींत माधवरावाची कविता नियमानें प्रसिद्ध होऊं लागली. त्यांतील त्यांच्या प्रणयपर कविता पुष्कळांच्या डोळ्यांत खुपू लागल्या. त्यांना अनेकांनीं आक्षेप घेतला. काहीं प्राध्यापक व लेखक 'या कविता उत्तान ठरवून त्या ज्ञानप्रकाशांत येऊं देणें सदभिरुचीला सोडून आहे, असें आग्रहानें म्हणत.* पण त्याची तमा पटवर्धनांनीं किंवा संपादकांनीं बाळगिली नाहीं.

१९२१-२४ हीं वर्षे पटवर्धनांच्या काव्यनिर्मितीच्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं आहेत. 'शारदामंदिरांत' ज्या समवयस्क, समानविचारी, व समानछंदी तरुण मंडळीशीं त्यांचा परिचय घडून आला त्यांच्याशीं अधिक निकटचे संबंध जडून आले. 'मंदिरांत' नियमीतपणें उपस्थित होणारी ही मंडळी पुढें त्या ठिकाणीं न भेटतां आळीपाळीनें एकमेकांच्या घरीं चहा-चर्चेला जमू लागली. या रविवारच्या चहा-चर्चेच्या बैठकीला 'सन्टी' (Sun-Tea) असें नांव असे ! या बैठकींतील मंडळीनें १९२३ सालीं आपल्या मंडळाला 'रविकिरणमंडळ' असें नांव दिलें. श्रीधरपंत रानडे, सौ. मनोरमाबाई रानडे, 'गिरीश' (शं. के. कानेटकर), 'यशवंत' (य. दि. पेंढरकर), माधव ज्यूलियन (माधवराव पटवर्धन), ग. व्यं. माडखोलकर, द. ल. गोखले, दिवाकर (शं. का. गर्गे) ही मंडळी यांत प्रारंभीं होती. काहीं दिवसांनीं दिवाकर यांनीं मंडळाशीं असलेला आपला संबंध सोडला. त्याच्या जागीं पटवर्धनांच्या आग्रहावरून त्याचे बालमित्र श्री. विठ्ठलराव घाटे यांस घेण्यांत आलें. ही सारी मंडळी विशिष्ट सामाजिक तत्वांचा, साहित्यविषयक ध्येयांचा पुरस्कार करणारी व त्यांचा प्रसार समाजांत जोरकसपणानें आपणच केलः

* दोन तपें, ग. व्यं. माडखोलकर, पृ. २३१.

पाहिजे असें मानणारी होती. हरएक वाचतीत नवीनेपणाला तिजकडून प्राप्तिये देण्यांत येऊ लागले. अशा या मंडळींत माधवरावांचे ध्येयवादी, सुधारणाप्रिय, काव्यात्म मन अल्पावधीत रमून गेले. त्याच्यातील काव्यांकुर वाढीला लागला वयाला ज्या प्रकारचे जीवन हवे होते त्याप्रकारचे जीवन त्याला मिळाले. मंडळाच्या 'खुल्या रोमँटिक पण बौद्धिक वातावरणातच माधवरावांच्या सुधारकी मतांची व प्रेमकाव्याच्या बीजाची वाढ झाली. माधवरावांच्या आयुष्यातील ही वर्षे निर्भेळ आनदाची, उमेदीची व महत्त्वाकाक्षेची होती. श्रीधरपंत रानड्यांना त्याबद्दल बरेच श्रेय दिले पाहिजे.*

'किरण' हे रविकिरणमंडळाचे पहिले प्रकाशन होय हे ९ सप्टेंबर १९२३ रोजी प्रसिद्ध करण्यांत आले. यात पटवर्धन, माडखोलकर, यशवत, गिरीश, द. ल. गोखले, श्रीधरपंत रानडे, सौ. रानडे यांच्या कविता व दिवाकर यांच्या नाट्यछटा प्रसिद्ध झाल्या आहेत. पुस्तक ३२ पृष्ठांचे, लहानसेच आहे, पण त्यात वैचित्र्य पुष्कळ होते. नवीनानी त्याचे स्वागत केले, जुन्यांपैकी पुष्कळानी नाके मुरडली. त्या काळातील ज्येष्ठ व श्रेष्ठ गणल्या गेलेल्या टीकाकारांपैकी एक बालकृष्ण अनंत भिडे यानी तर त्यावर अत्यंत निष्ठुर असा हल्ला चढविला, 'विविधज्ञानविस्तार' मासिकाच्या डिसेंबर १९२३ च्या अंकात त्यांनी या पुस्तकाचे जे परीक्षण केले त्यात त्यांनी काढलेल्या पुढील उद्गारांवरून या हल्ल्याची कल्पना येऊ शकेल. "ही सर्वच कवनें अत्यंत मोहक उतरली आहेत. त्यांचे रचनाचातुर्य, श्रवणमाधुर्य, भावनातरलत्व, कल्पनाकौशल्य, व विकारोन्माद, कोणाहि तरुणाच्या अंतःकरणास भारून टाकल्याशिवाय रहाणार नाहीत. पण या शृंगारिक कवनांचे भयंकरत्व काव्यप्रतिभेच्या दीप्तीने दुणावले आहे. चावणाऱ्या विषारी दाताच्या अगर कापणाऱ्या तीव्र शस्त्राच्या सुभगाकाराचे, तेजस्वी पाण्याचे किंवा कुशाग्रतेचे कौतुक आम्ही कोणत्या तोंडाने करावे ? कवडळाची कांति, वेस्वेचे लावण्य, मदिरेचा सुवास, विषाचे माधुर्य, शठांचे साधुत्व, व प्रस्तुत कवनांचे प्रतिभासंपन्नत्व, ही परिणामी सारखीच घातक होणारी आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभाच्या सुमारास रावभाजीच्या चैनभाजीत उद्भवलेल्या

* आमची अकरा वर्षे, लीलाबाई पटवर्धन, पृ ११६

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

अनंतफंदी, परशराम, होनाजी बाळ, प्रभाकर इत्यादि वागीश्वराचे सुधारलेले अवतार विसाव्या शतकाच्या आरंभी पुन्हा होणार, अशी दुश्चिन्ह स्पष्ट दिसू लागली आहेत. पुढील छकडा लावण्याच्या उदयाचा हा अरुणकिरण आहे, असे म्हटले तरी चालेल.” ‘किरणा’तील माधवरावांच्या ‘रानकिशोरी’वर तर त्यांनी गहजबच्च केला. ते म्हणतात, “माधव जूलियन् हे पुण्यांत पुलाजवळच्या वळणावर भेटलेल्या ‘बेहेस्तांतील परी’चे लोकलाजेस्तव ‘भाऊ’ म्हणतात, परंतु ‘वनकिशोरी’शी गाठ पडल्याबरोबर लोकलजेचें भय नसल्यामुळे त्यांनी, सर्व आडपडदा दूर सारून, कुंजविहाराचा आपला इकड उघड उघड पुढें मांडला आहे. चटोरपणांत माधव जूलियन् धाडसी आहेत, हें निभ्रांत कबूल केलें पाहिजे !” भिड्यांप्रमाणेंच अनेकांकडून ‘किरणा’वर उघड व प्रच्छन्न हल्ले झाले. परंतु प्रतिकूल टीकेनें दत्रणारी ही मंडळी नव्हती.

‘किरणा’चे प्रसिद्धीनंतर एका वर्षाचे अवधीत मंडळानें ‘कान्यविचार’, ‘उषा’, व ‘मधुमाधव’ अशीं तीन पुस्तके प्रसिद्ध केलीं. ‘कान्यविचारा’त “केशवकुतांच्या युगांत महाराष्ट्रामध्ये जे नवीन कान्यप्रकार प्रचलित झाले, त्यांची शास्त्रीय, सोपपत्तिक व सोदाहरण मीमांसा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.” ‘उषा’ व ‘मधुमाधव’ हे दोन कवितासंग्रह असून, पहिल्यात मंडळाच्या सर्व सदस्यांच्या कविता असून दुसऱ्यांत मधु (विठ्ठलराव धाटे) व माधव (माधवराव पटवर्धन) यांच्या कविता संग्रहीत केलेल्या आहेत. या तिन्ही पुस्तकामुळे मंडळाचा लौकिक वाढला, सुशिक्षित मंडळांत नवकवितेबद्दल अभिरुची उत्पन्न झाली, मराठी सारस्वतात नवे वारे खेळू लागले, उपहासाची धृती हळुहळु लोपू लागून आदराची कौतुकाची वृत्ति वाढू लागली. वृत्तवैचित्र्य व विषयातील विविधता यांमुळे मराठी कवितेंत एक नवे आकर्षण निर्माण झालें. समकालीनांत मंडळाची, विशेषतः यशवंत, गिरीश व माधव जूलियन् यांची, छाप पडू लागली.

पटवर्धनांचें या सुमारास पद्यलेखनाबरोबरच गद्यलेखनहिं सुरू होतें. कॉलेजात असल्या वेळेपासून, पदवी घेतल्यावर, भाषाविषयक संशोधनात्मक असे काम आपण हातीं घ्यावें असे विचार त्याचे मनात घोळत असत.

पुण्यात आल्यावर त्या दृष्टीने त्यांनी अभ्यास चालविला. १९१९ साली पुणे येथे भरलेल्या पहिल्या प्राच्य विद्या-परिषदेत त्यांनी वाचलेला 'फार्शीतून मराठीत आलेल्या शब्दांच्या परिणतीचे नियम' हा इंग्रजी निबंध हे त्यांचे पहिले फळ होय. हा निबंध अधिक सुधारून त्यांनी त्याचे मराठीत 'अरबी, फार्शी व तुर्की शब्दांची परिणति' या मथळ्याखाली त्रिविधज्ञानविस्तारांत (डिसेंबर १९२२) भाषांतर प्रसिद्ध केले. याचे आधी काही महिने, 'फार्शी-मराठी कोशा'च्या रचनेत त्यांनी सुरुवात केली व १२ जून १९२५ रोजी त्याचे लेखन पूर्ण केले. " हा कोश भारत इतिहाससंशोधक मंडळाने १९२६ साली प्रसिद्ध केला. स्थूलमानाने एकनाथापासून प्रभाकरापर्यंत होऊन गेलेल्या लेखकांच्या लिखाणांत, वा ऐतिहासिक कागदपत्रांत आढळणाऱ्या आणि आजच्या बोलीत ऐकू येणाऱ्या सर्व फार्शी शब्दांचा संदर्भ पाहून व तौलनिक व ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास करून, हा कोश तयार केलेला आहे व मिळविलेल्या सामग्रीच्या आधारे फार्शी-मराठी संबंधांचे विस्तृत विवेचन उपोद्धातात केले आहे. " ' शब्दसिद्धी ' या नांवाचा एक स्वतंत्र निबंधहि प्रारंभी जोडला आहे. सतत ४॥-५ वर्षे खपून, कोणाचीहि मदत न घेता, पुस्तके वाचून त्यांतील उत्तरे काढण्यापासून ती कर्ची मुद्रिते तपासण्यापर्यंतचे सर्व काम त्यांनी एकट्यांनीच केले. त्यामुळे त्यात काही काही ठिकाणी दोष राहून गेले आहेत हे दोष दूर करून हा कोश प्रसिद्ध झाल्यानंतर शिवकालीन कागद, त्याचप्रमाणे पेशवे दत्तरातील पत्रे फार मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्ध झाली, ती वाचून काढून इतिहासाभ्यासकाला सहाय्यक होईल असा विस्तृत व शास्त्रशुद्ध ऐतिहासिक शब्दकोश तयार करण्याचा त्यांचा विचार होता. न्यासबंधी काही योजनाहि त्यांनी निश्चित केली होती मृत्युपूर्वी, रस व अलंकार यासंबंधीचा त्यांचा जो अभ्यास चालू होता, तो संपून त्यासंबंधीचा ग्रंथ तयार होताच या ऐतिहासिक शब्दकोशाचे काम हाती घ्यावयाचे असे त्यांनी मनाशी ठरविले होते. परंतु त्यांच्या आकस्मिक मृत्युमुळे त्यांच्या सान्याच योजना जेथल्या तेथे राहिल्या.

‘ फार्शी-मराठी कोशा ’ची रचना होत असतां त्यांनी जे जुने गद्य व पद्य वाचले त्याचा परिणाम त्यांच्या पद्यांच्या व गद्यांच्या भाषेवर बराच झाला.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्याचबरोबर आजची मराठी भाषा व दीडशें वर्षांपूर्वीची मराठी भाषा यांचेसंबंधीचे तुलनात्मक विचार त्यांचे डोक्यात घोळू लागले. या विचारांचे प्रतिबिंब त्यांनी 'विविधज्ञानविस्तारा'त लिहिलेल्या व 'छंदोरचना' या पुस्तकात समाविष्ट केलेल्या 'पद्याची भाषा' या निबंधात आढळून येते. ते लिहितात:

“ पेशवाईचा अंत झाल्यावर अन्वळ इंग्रजीतहि पुणे शहराचे महत्त्व चालू राहिल्यामुळे व तेथे एकामागून एक होऊन गेलेल्या काबील कलमत्रहादारांनी केलेल्या वाङ्मयिक लोकमान्य कामगिरीमुळे बोलींचे विविधत्व बहुतांशी नष्ट होऊन मराठी भाषेचे स्वरूप निश्चित व दृढ झाले. ही गोष्ट मराठराष्ट्राच्या एकीकरणास व समुन्नतीस सर्वथैव सहाय्यक व इष्ट अशीच झाली. परंतु हे स्थित्यंतर घडवून आणून ज्या विद्वानांनी महाराष्ट्राला उपकृत करून ठेविले, त्यांचे संस्कृताचे अध्ययन उत्तम, पण मराठी भाषेचे व साहित्याचे ऐतिहासिक व सोपपत्तिक दृष्टीने केलेले अध्ययन अल्प होते, ही गोष्ट नजरेआड करण्यांत व्हायला नाही. संस्कृत भाषेवर जडलेल्या फाजील प्रेमांमुळे, मराठीला संस्कृत शब्दप्राचुर्याने सजवून प्रौढ व सुसंस्कृत करण्याच्या भरांत, व नकळत पांडित्य दाखविण्याच्या आवेशांत त्यांची कामगिरी क्रांतिकारक झाली, अपभ्रष्ट म्हणा वा परिणत म्हणा, परंतु बहुजनसमाजाला तत्काळ समजणाऱ्या, घरगुती, उच्चारसुलभ, आटोपसर, जिबहाळ्याच्या शब्दाची या नव्या पद्धित वाङ्मयांतून निष्ठुरपणाने एकदम हकालपट्टी झाली. अवस, पुनव, तीथ, सय, गावणे वगैरे शब्द स्त्रियांच्या व अशिक्षितांच्या आश्रयास जाऊन राहिले. प्राजक्त न म्हणता पारिजातक म्हणणे, कमळास कमल व केसास केश म्हणणे, निदान लिहिणे, हे सुशिक्षितपणाचे व नागरत्वाचे लक्षण होऊन बसले. प्राचीन व मध्य मराठीत गद्य वाङ्मय फार अल्प आणि तेही अंधारांत सादीकोपन्यात पडलेले; अशा उपस्थितीत संस्कृताच्या वाढत्या अभ्यासाने व मराठीच्या वाढत्या उपेक्षेने गेल्या पन्नास पाऊणशें वर्षांत मराठी भाषेचा नैसर्गिक आत्मविकास न होता तीत एक क्रांतीच घडून आली. जुन्या भाषेशी, वाङ्मयाशी, व मोळ्याशी जणू काय आमच्या पिढ्याच व्हायल्या. संस्कृत शब्दांच्या वाढत्या सख्येमुळे गुजराथी, हिंदी, बंगाली वगैरे

भाषा यातील अंतर कमी होऊं लागलें; हें एका दृष्टीनें इष्ट असलें तरी शब्दसंपत्तीच्या दृष्टीनें आमचें किती नुकसान झालेलें आहे, याची जाणीव आम्हांस अद्याप झालेली नाही. इंग्रजीतून अध्ययन, इंग्रजी ग्रंथांचें परिशीलन व साधारणतः इंग्रजीतूनच वा इंग्रजी धर्तीवर चिंतन अशी आमची परावलंबी दशा झाली. आजमुद्दां बोलताना जरी आम्ही इंग्रजी-मराठी शब्दाची लिचडी करितों तरी लिहिताना आपले विचार व्यक्त करावयाला संस्कृताचें साहाय्य घेतों. त्यामुळें भाषा बोजड, कृत्रिम व दुर्बोध होते; परंतु साक्षरतेच्या वाढीबरोबर व प्रसाराबरोबर हे अवगुण झाले जात आहेत. आतां संस्कृतातून आवश्यक शब्द उचलणें ही एका दृष्टीनें उसनवारी नव्हे. तसें करण्याचा सर्व प्राकृत भाषास हक्क आहे. या उसनवारीमुळें एका अगानें मराठी सुसंपन्न झाली हें आम्हांस मान्य आहे. परंतु या प्रकृतीमुळें जर मराठीच्या मूळच्या शब्दसंपत्तीस क्षय लागत असेल व तिच्या सर्गशक्तीस अपाय होत असेल तर या प्रवृत्तीस आळा घातलाच पाहिजे. संस्कृत भाषा म्हणजे मराठी नव्हे, ती मराठीची आज्ञी असेल, पण आम्हांस ती मायभाषेपेक्षा प्रिय होणें अस्वाभाविकच होय. भाषेचा पराक्रम जसा तिच्या शब्दसंपत्तीवर व परकी शब्द आपलेसे करून घेण्याच्या चातुरीवर, तसाच तिच्या नवशब्द-प्रसवशक्तीवर अवलंबून असतो, ही महत्त्वाची बाब ध्यानात ठेविली पाहिजे. अभ्यासाच्या अभावीं नवशब्दोत्पादक प्रत्यय व उपसर्ग एकीकडे नामशेष होत असतांना, वाढत्या कर्जावर कालक्रमणा करणाऱ्या व त्याच्या आंकड्यावर मोठेपणा मानणाऱ्या बेफिकीर बड्या सरदारप्रमाणें आम्ही आपल्या वाढत्या गरजा शिष्टसम्मत उसनवारीवरच भागवून घेत आहों. शाळांतून सहज लाभणाऱ्या संस्कृत शिक्षणानें व विद्यापीठांतून होणाऱ्या आदर्शभूत संस्कृत ग्रंथाच्या वाचनानें ही उसनवारीची प्रवृत्ति अखंड बळावतच चाललेली आहे. 'माझा प्रवास'चे कर्ते विष्णुभट गोडसे, 'पण लक्षात कोण घेतो ?'चे लेखक हरिभाऊ आपटे अथवा 'बाईकर भटजी'चें चित्र रेखाटणारे टिकेकर 'धनुर्धारी' याच्यासारखे मराठमोळ्याची जिवलग भाषा लिहिणारे लेखक फार विरळा...एका बाजूनें संस्कृत शब्दभांडार आम्ही मराठीत आणीत आहों, तर उलट पक्षीं आमची मराठी दौलत आम्ही उपेक्षित चिठोऱ्यांच्या राशीत व अशिक्षितांच्या जिवलग धरगुती बोलोंत राहूं देत आहों.....

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

मराठ्यांनी पूर्वी ज्याप्रमाणे बृहन्महाराष्ट्र एकसत्तेखाली आणून राष्ट्र पायाशुद्ध, मजबूत व सुसंघटित करण्याच्या आधीच लुटीसाठी दूरवर स्वान्याशिकारी करण्यांत शक्तीचा अपव्यय केला व घरांत शिरलेले राष्ट्रशत्रु घरांतच राहू दिले, त्याचप्रमाणे आजही आम्ही मराठीच्या नवशब्दप्रसवशक्तीस विघातक अशी आमची शाब्दिक गनिमाई चालू ठेविली आहे. ज्ञानेश्वरकालीन मराठीची तत्कालीन इंग्रजीशी तुलना केली व नंतर आधुनिक मराठीची व इंग्रजीची तुलना केली म्हणजे आमच्या प्रगतीची छातीफोड जाणीव आम्हास चांगलीच होईल. कुठे जगताच्या नानाविध व्यवहारात घडाडीने खेळून स्वतंत्र वाङ्मयांत विराजणारी इंग्रजी तर कुठे संस्कृत भाषेतील उपशावर व पाश्चात्य उष्ट्या विचारांवर जीव घेऊन राहिलेली मराठी ! ज्ञानेश्वर व एकनाथ हे फार जुने म्हणून सोडून दिले, तरी तुकारामगाथा व दासबोध यांसारख्या अलिकडील सर्वमान्य पूज्य ग्रथांतील शेंकडों शब्द सुशिक्षितांस अगम्य व म्हणूनच लेखी भाषेत बहिष्कृत असावेत ही अनास्था अत्यंत लज्जास्पद आहे... ही स्थिति बदललीच पाहिजे. मराठी शब्दसंपत्ति सांभाळण्याची व वाढविण्याची जबाबदारी गद्यलेखकांप्रमाणे कवीवरही आहे. ही महनीय कामगिरी त्यानें अंगाबाहेर टाकणे त्याच्या बीदाला शोभणार नाही. ११

पटवर्धनाच्या पद्याच्या भाषेत त्याचप्रमाणे भाषाविषयक दृष्टीत जी पुढे सारखी उत्क्रांति होत गेलेली दिसते तिची बीजे या उतान्यात स्पष्टपणे दिसतात. मराठी भाषेचे मराठपण नाहीसे होत चालले आहे, ते तसे होऊ देणे म्हणजे तिजवर जिवंतपणे मृत्यू ओढवण्यासारखेच आहे, असे त्यास वाटे. या जाणीवीने त्याचे हृदय तळमळे, तडफडे, स्वतःच्या पद्याच्या भाषेचे सतत परिष्करण करीत राहण्याची त्यांची वृत्ति किंवा आयुष्याच्या अखेरपर्यंत मराठी भाषेच्या शुद्धीकरिता त्यांनी चालविलेले हुंज या तळमळीतून, तडफडीतूनच निर्माण झाले.

‘कोशा’चे काम सपत येण्याच्या सुमारास, एका कामातून मोकळे होतांच दुसऱ्या एखाद्या नवीन कामास स्वतःला जुपून घ्यावयाचे या त्याच्या नेहमीच्या वृत्तीस अनुसरून, फारां दिवसापासून त्यांच्या मनांत घोळत असलेल्या वृत्त, जाति व छन्द या विषयीच्या विचाराना व्यवस्थित रूप आणण्याचे

ठरवून त्यानीं त्याविषयींच्या अभ्यासाला व लेखनाला सुरुवात केली. या अभ्यासात थोडासा थारेपालट म्हणून त्यानीं, पुष्कळ वर्षांपासून अपूर्ण स्थितीत पडून राहिलेलें ' विरहतरंग ' हें काव्य लिहावयास हातीं घेतलें ' या काव्याला आरंभ १९१३ सालीं ' प्रियकराची विरहपत्रिका ' या २०-२५ श्लोकाच्या कवितेंत झाला. पुढें १९२० सालीं काहीं अधिक श्लोक लिहिले गेले, आणि काव्याची रूपरेखा अशी एक ठरली " अमळनेरास १९२४-२५ सालीं असता त्याला त्यानीं व्यवस्थित स्वरूप आणलें, व फर्ग्युसन कॉलेजांतील त्याचे एक समब्यवसायी मित्र प्रो. चिं. रा. देवधर यानीं ते ९ सप्टेंबर १९२६ रोजीं प्रसिद्ध केले.

' विरहतरंगा 'चा जन्म १९१३ सालीं काहीं घटनांमुळें उत्पन्न झालेल्या मनाच्या एका विशिष्ट प्रक्षुब्ध अवस्थेंत झालेला आहे. कॉलेजांत असताना, उदारमतवादी व सामाजिक सुधारक म्हणून गाजलेल्या अशा वटोदरस्थ एक-दोन कुटुंबातील सुशिक्षित व समब्रयस्क अशा दोन-तीन तरुणींशीं त्यांचा दाट परिचय घडून आला, त्यापैकीं काहींकडून भावनेच्या भरांत विवाहाबद्दलची उत्सुकताहि दाखविण्यांत आली. परंतु ही उत्सुकता परस्परां-तील आर्थिक व सामाजिक दर्जाच्या विषमतेचें चित्र उभें राहताच जितक्या द्रुततेनें उद्भवली तितक्याच द्रुततेनें ती ओसरली. एका व्यक्तीनें तर वल्लभा, भगिनी व माता अशा भिन्न, भिन्न नात्याचे प्रयोग केले असता, त्या त्या प्रयोगाना पोषक अशी भूमिका ठेवण्याचे माधवरावांनीं अत्यंत संयमपूर्वक आटोकाट प्रयत्न केले. पण साऱ्या आयुष्यभर ज्या व्यक्तीला आपल्या मनावर केव्हांहि मालकी स्थापित करतां आली नाही तिला स्वतःच सुचविलेल्या या भूमिकांपैकीं कोणतीहि भूमिका यशस्वी करता आली नाही, यात आश्चर्य तें कोणतें ? स्त्रीस्वभावातील जीवघेण्या चंचलतेचा हा अनुभव माधवरावाना त्यांच्या आयुष्यात हा पहिल्यानेंच येत होता. आयुष्यातील एका महत्त्वाच्या संक्रमणकाळात माधवरावांसारख्या भावनाशील व्यक्तीच्या मनावर या साऱ्या घटनांचे झालेले परिणाम सहजासहजीं नष्ट होणें शक्य नव्हतें. आणि ' यावी विस्मृतीची प्रचण्ड लहरी, पोटांत ध्यावें तिनें ! ' अशी कितीहि इच्छा केली तरी ती व्यर्थ होती. या घटनांचे स्पष्ट-अस्पष्ट असे पडसाद ' विरहतरंगात ',

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्याचप्रमाणे सुनीतात पडलेले आहेत. 'तुटलेले दुवे' यांतील १०, ११, १३, १५, २९, ६२ ही १९१३-१४ साली लिहिलेली सुनीते क्रमाने वाचल्यास याचा प्रत्यय येईल. या सुनीतांच्या, कवीच्या हृदयांतील खळवळीचे यथातथ्य चित्र रेखाटणाऱ्या पूर्वीच्या सहितेंत व आताच्या सहितेंत बराच फरक घडलेला आहे. काहींचा तर पार चेहरामोहराहि बदलून टाकला आहे. पण तशा त्या बदललेल्या स्थितीतहि १९१३-१४ सालांतील माधवरावांच्या भावनात्मक जीवनाची कल्पना आणून देणाऱ्या पुष्कळशा खाणाखुणा त्यात आढळतील. माधवरावांच्या प्रेमविषयक कल्पना व भावना समजून घेऊं इच्छिणाऱ्यांनी 'विरहतरंगा'बरोबरच 'तुटलेले दुवे'हि बरकाईने डोळ्याखालून घातले पाहिजेत.

विरहतरंग 'ही एक आधुनिक प्रेमकहानी आहे. इंग्रजी व संस्कृत सारस्वताच्या वाचनाने सुसंस्कृत झालेल्या मनांत यौवनाच्या पहिल्या बहरांत आणि महाविद्यालयाच्या खुल्या निर्विशंक भावपोषक वातावरणात उद्भूत होणारे प्रेम, त्याची स्थिति आणि रूपांतर यांचे प्रस्तुत काव्यात वर्णन केलेले आहे.' आणि या प्रेमकहानीच्या आनुषंगाने चालू शतकातील पहिल्या पच-विशींतील, पाश्चात्य शिक्षणामुळे ज्यांच्या स्त्री-पुरुषसंबंधविषयक विचाराना नवे वळण मिळू पहात होते, सहजीवनविषयक काही नव्या आकांक्षा ज्यांच्यात मूळ धरू पहात होत्या, रूढींच्या आहारीं न जाता, मन आणि आत्मा याचा आदर्श विकास करून घेता येईल अशा तऱ्हेचा वैवाहिक आयुष्यक्रम आखण्यात जिचा सहकार मिळू शकेल अशी सहचरी मिळविणे हे आपले ध्येय असले पाहिजे असे ज्ञाना वाटत असे आणि तशी स्वप्नचित्रे चितारण्यात ज्ञाना सुख वाटे अशा तरुण पिढीच्या आंतरजीवनाचे सूक्ष्म, सौंदर्यपूर्ण व सहकपाने भरलेले असे चित्र या काव्यात चितारले गेले आहे. काव्यांतील नेहमींच्या सकेताप्रमाणे यातील नायक असामान्य असा रेखाटलेला नाही. हरघडीच्या जीवनात आढळणाऱ्या सर्वसामान्य, किंचित् दुबळ्या, भावनाविवश पण शुद्ध व मोकळ्या वृत्तीच्या तरुणापैकी तो एक आहे. या काव्यातील प्रभाकराप्रमाणे, तारुण्याच्या पहिल्या काळांत, प्रत्येकजण कमी-अधिक प्रमाणात त्या विशिष्ट मनोवस्थेनून गेलेला असतो. आणि त्यामुळेच

तिला एक प्रकारचें सर्वसाधारण्य आलेलें आहे 'विरहतरंग' सर्वसामान्याच्याहि हृदयाची पकड घेतें याचें रहस्य हेंच आहे. हें काव्य प्रसिद्ध होताच एका कॉलेज-कुमारानें कवीला धाडलेल्या पत्रात त्यानें, " काहीं भावना व प्रसंग अत्यंत सत्यदर्शी, सूक्ष्म व चित्रमय (Graphic) असून ते कवीनें जणु आमच्याच आयुष्यातील, वीनतारी यत्रानें ऐकून, लिहिलेले आहेत कीं काय असें वाटतें. अशा वेळेलाच कवीची किंमत कळून येते. आपलें काव्य आम्हांस चिरंतन सुख देणारें आहे व त्या दृष्टीनें आपण आम्हांस कायमचे ऋणी करून ठेविलेले आहे. " असे जे उद्गार काढले, ते या सर्वसाधारण्याचेच निदर्शक होत. याचे उलट बाळकृष्ण अनंत भिडे यांसारख्या नीतिवादी टीकाकारानें हें सर्वसाधारण्य व त्याचा कवीनें मोठ्या चातुरीनें आपल्या काव्यात करून घेतलेला उपयोग लक्ष्यात न घेतां केलेली विदारक टीका होय 'नटवें व नखरेबाज काव्य' असा शेर ठोकून, " ज्याचें चरित्र कोणाहि सभ्य हिंदु तरुणाला अनुसरतां येणार नाही व अनुसरलें असतां सुखावह होईल अशी खात्री देतां येणार नाही, असा खोडकर नायक उत्पन्न करून, त्याचें चरित्र समर्थनीय व अनुकरणीय आहे, असा बहाणा कवीनें सर्वत्र दाखवावा हें लाळनास्पद आहे. प्रो. देवधरानां 'चार शब्दात' लिहिलेले सर्व काव्यगुण त्याच्या (पटवर्धनाच्या) कृतींत आढळतात. त्यांची प्रतिभा उज्वल आहे, वाणी प्रसंगाप्रमाणें तडफदार किंवा कोमल आहे, शब्दरचनेची सजावट त्यास उत्तम साधते, रसाविर्भावात व भावनोद्बोधात त्याचें सामर्थ्य बहुत आहे, तरी त्यांनीं हे गुण श्रेयस्कर काव्यरचनेला लावावे 'प्रणय' हा विषय टाकावू नाही. प्रणयाचे अनेक प्रवाह रा. पटवर्धनांस अवगत आहेत तरी ज्याच्या योगानें तरुणांचीं मनें उल्लू व विषयलोलुप होण्याचा संभव आहे, अशीं काव्यें त्यांनीं निर्माण करूं नयेत. तरुणांच्या अनिर्वध स्त्री-प्रेमाचें कौतुक करावयाचें आणि त्याचा सुपरिणाम होईल म्हणून आशा करीत राहावयाचें, यांत पश्चात्तापाचेच प्रसंग जास्त येतील, असें आम्हांस वाटतें " असे त्यांनीं उद्गार काढले आहेत. आज, हें काव्य प्रसिद्ध झाल्याला दोन तपाहून अधिक काळ लोटला आहे. परंतु, भिडे यांनीं व्यक्त केलेलें हें भय योग्य होतें असें मानण्यासारखा एकहि 'पश्चात्तापाचा प्रसंग' कोणावर ओढवलेला आढळलेला नाही उलट हें काव्य मराठी कवितेचें एक अभिमानास्पद लेणें होऊन बसलें आहे. मराठी

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

काव्योद्यानातील, ज्याचा सौरभ व ज्याचें सौंदर्य कधींहि लुप्त होणें शक्य नाहीं असें तें एक अमर पुष्प होऊन बसलें आहे. अर्वाचीन मराठी काव्यात त्याच्या तोडीचें प्रेमकाव्य अद्याप तरी कोणी निर्माण करूं शकलेला नाहीं. “ भाषेची सफाई, शब्दांची काटकसर, अवयवांची प्रमाणबद्धता, नादगौरव, अर्थसूचकता, विचारांची उदात्तता, दृष्टीची व्यापकता, आणि शिवाय, पृथगात्मता ’ इत्यादि आदर्श वाङ्मयाचे जे गुण खुद्द पटवर्धनांनींच या काव्याच्या प्रस्तावनेंत एके ठिकाणीं वर्णिलेले आहेत, ते सारे या काव्यांत प्रगट झालेले आहेत. या काव्याला ही योग्यता प्राप्त होण्यास कवीच्या उज्वल प्रतिभेइतकेच, त्यानें घेतलेले अपार कष्टहि कारण आहेत. सतत तीन वर्षे (१९२४-२६) त्याचें या काव्याचें पुनर्लेखन व परिष्करण चाललेलें होतें.

‘विरहतरंग’ पूर्ण होतें न होतें त्याच सुमारास १९२४ पासून अर्धवट लिहून तयार असलेलें ‘ सुधारक ’ त्यानीं १९२६ च्या प्रारंभी, पूर्ण करण्यासाठीं हातीं घेतलें व अमळनेर येथें त्याच वर्षीच्या एप्रिल महिन्यात तें पूर्ण केलें. या काव्याचें स्वरूप व त्याचा उद्देश त्यानीं स्वतःच आपल्या प्रस्तावनेंत पुढीलप्रमाणें दिला आहे:—“ केशवसुतांनीं ‘ तुतारीं ’त व गोविंदाग्रजांनीं ‘ स्मशान गीता ’त सामाजिक अन्यायावर जशा प्रकारची टीका केली आहे तशाच प्रकारची टीका सुधारक काव्यात निरनिराळ्या सामाजिक प्रश्नांवर व कल्पनांवर केलेली आहे. पण ही टीका एका कल्पित कथेच्या निरूपणाच्या ओघांत विखुरलेली असून कियेकदा उपरोधिक आहे. शिवाय निरनिराळ्या विचारतरणींचेहि दिग्दर्शन व्हावें अशी व्यवस्था पुरोगामी व प्रतिगामी श्रोत्यांचे उद्धार अनुक्रमे चौकटीच्या व अर्धचन्द्राकृति कंसात छापून केलेली आहे. विनोदाचा उपयोग अधम भावना उद्दीपित करण्यासाठीं नसून उद्बोधक मनोरंजनासाठीं आहे. यात सहृदय उपहास आहे, पण चावटपणा नाहीं. धर्माचा व्यापार करणाऱ्या दाभिकतेचें यात वस्त्रहरण असेल, पण कोणत्याहि उदात्त नीतितत्वाची यांत कुत्सित हेटाळणी नाहीं. काहीं प्रसिद्ध व्यक्तींची यात स्पष्ट स्तुति असली तरी कुणाहि व्यक्तीची यांत नालस्ती करण्याचा प्रयत्न नाहीं. व्याजोक्तीनें नालस्ती करणें हें भ्याडपणाचें लक्षण होय. वैयक्तिक हास्यास्पद पण क्षम्य अशा दोषांची गम्मत म्हणजे व्यक्तीची नालस्ती नव्हे हें

७९६

पटवर्धन माधव त्रिबक

ध्यानेत धरिल्याहिजे. तथापि काही भाग स्वतःस अनुलक्षून आहे अशा गैरसमजाने दुखावण्याइतके कुणाचे मन हळवे असले तर त्याने आमच्या हेतूकडे लक्ष्य देऊन क्षमा करावी. प्रचलित रूढि व संस्था यांत योग्य क्रांति घडून खऱ्या महाराष्ट्रधर्माची प्राणप्रतिष्ठा व्हावयास मदत व्हावी या हेतूनेच प्रस्तुत कथानक रचण्यांत आले आहे. जातिभेद बीमोड केल्यावाचून, धर्मदृष्ट्या पूर्ण समता स्थापिल्याविना आणि स्त्रियांच्या बाबतीत स्वयंनिर्णयाचे हक्क मान्य होण्याइतका त्यांचा स्वतंत्र दर्जा कबूल केल्याशिवाय प्रगति अशक्य आहे असा आमचा सिद्धांत आहे ”

“ प्रस्तुत काव्यांत कथानुषंगाने इतर सामाजिक विषय आलेले असले तरी व्यक्तिमाहात्म्य व विवाहसुधारणा हे दोन प्रामुख्याने ठेविले आहेत. स्वातंत्र्य म्हणजे अमर्याद स्वैराचार विलकूल नव्हे; परंतु सामाजिक शिस्त म्हणजे तरी इतरांनी निमूटपणे सोसावयाचा व शिवाय धर्म्य मानावयाचा असा अल्प-संख्याक लोकांचा जुलूमहि नव्हे. स्वतःच्या स्वातंत्र्याला जपणाऱ्याने दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याला तितकाच मान द्यावयाचा असतो ही एकच स्वातंत्र्याची मर्यादा होय, आणि या मर्यादित व्यक्तिस्वातंत्र्याचेच पवाडेकार होण्यांत आशावादी कर्वीना भूषण वाटते. इतर कोणत्याहि व्यक्तीला बाध न आणता शक्य ते ऐहिक व पारलौकिक सुख भोगण्याचा व स्वतःची उन्नति करून घेण्याचा प्रत्येकाचा हक्क जन्मसिद्ध आहे. या हक्काचा काही अंश व्यक्ति आपखुशीने समष्टीच्या हितासाठी सोडील; तसे करणे कर्तव्यहि आहे; पण ते तीस पटले पाहिजे, समष्टीने पटवून दिले पाहिजे, नाहीतर जुलूम होईल. स्वतःच्या सुखसोयीसाठी दुसऱ्याला कमी अधिक असह्य गुलामगिरीत रात्रविण्याचा प्रयत्न करणे हा मनुष्याचा स्वभावधर्म असला तरी तो रानटीपणाचा द्योतक आहे. त्याचे समर्थन स्वार्थी सुलतानांनी व नादान गुलामांनीच करावे. अर्थात् स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग होईल या भीतीने स्त्रियांस मानसिक व कायदेशीर सामाजिक दास्यांत ठेवणे सुधारकास कधीहि मान्य होणार नाही. ”

“ प्रस्तुत काव्यात प्रेम आणि विवाह यांच्या निरनिराळ्या बाजू दाखविण्याचा प्रयत्न आहे. या विषयाच्या सार्वत्रिक पिष्टपेषणात आम्ही सामील झालो आहो हे पाहून आमची, व आमचा सुधारणावाद प्रेम आणि विवाह या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

विषयावरच केंद्रीभूत झालेला पाहून आमच्या सुधारणेची काही लोक कीवच करतील, तथापि सूक्ष्म नजरेनें खोल व दूरवर पाहणाऱ्यास या प्रश्नात मानवजातीस शाश्वत महत्त्वाची व जिव्हाळ्याची अशी नवता आढळेलच आढळेल.”

कवीनें स्वतःच्या विद्यार्थीदर्शेत, सुधारणेच्या विचारांनीं भारून जाऊन सार्वजनिक व्यक्ती, सस्था व देशोद्धारक चळवळी यांजविषयींच्या ज्या भव्य-कल्पना मनात बाळगल्या होत्या, त्या धकाधकीचें व्यावहारिक जीवन सुरू झाल्यावर जवळ जवळ अवास्तव होत्या, आदर्श तत्त्वाचा पोकळ पुकार करणारेच जगात फार, त्याचा स्वीकार त्याप्रमाणें आचार करणारे विरळाच; त्यागाची उठल्यासुटल्या थोरवी गाणारेच सत्ता व संपत्ती हातीं ठेवण्यासाठीं कित्येकदा सामान्य माणुसकीलाहि पारखे होतात, असा एका मागून एक अनुभव येऊं लागला. आपण समजतो तितकें जग सरळ नाही, त्याचे मार्ग काहीं वेगळेच आहेत याचा साक्षात्कार जेव्हां तेव्हां होऊं लागला. ध्येयाच्या अतराळात भराऱ्या मारणारें मन प्रत्यक्षाकडे वारवार खेंचलें जाऊ लागलें, भोवतालच्या स्थितीचा विचार करूं लागलें, तुलना व चिकित्सा करू लागलें; स्वतःस सुधारक म्हणविणाऱ्या पाढरपेशा समाजाचें अतर्मुख वृत्तीनें परीक्षण करूं लागलें. ही चिकित्सा, हें परीक्षण म्हणजेच ‘सुधारक’ काव्य होय समाजांतील दोषाचें, दोंगवाजीचें इतकें कठोर व हंसत हसत सूक्ष्म विश्लेषण करणारें, उपहासाचरोत्तरच उदात्त ध्येयाची शिकवण देऊन उद्बोधन करणारें मराठीत यासारखें हेंच काव्य होय.

‘सुधारका’नंतर वन्याच वर्षांनीं त्यानीं ‘नकुलालंकार’ हें १०९० आर्यांचें उपहासपर काव्य लिहिलें. या आर्यांचा ढंग ‘मोरोपती’ असून लेखनपद्धति ‘सुधारका’ प्रमाणेंच मर्मभेदक आहे. पुण्यपत्तनांत एकेकाळीं शिष्टपणानें मिरविणाऱ्या एका मत्सरी कविब्रुवाच्या वाङ्मयक्षेत्रातील लटपटी व कारवाया यामुळें तिरस्कार व सताप उत्पन्न झाल्यामुळें हें विडंबन लिहिण्यास प्रारंभ झाला. काव्य लिहावयास प्रारंभ केला त्यावेळेस ही व्यक्ती हयात होती; समकालीन नवशिक्षित कवींना ‘बिंदुस्तावी कवि’ म्हणून हिणवून, मोरोपंताच्या घरीं शागिर्दी करण्याचीहि यांची लायकी नाही असे वेळींअवेळीं उद्गार काढून त्याचा उपहास करण्यात त्यांना मोठी धन्यता वाटे. त्याच्या या फाजील शिष्ट-

पणाचे वाभाडे काढण्याच्या हेतूने पटवर्धनानी लेखणी हाती घेतली. पण पुढे, विशिष्ट व्यक्ती डोळ्यासमोर ठेवून लिहिणे त्यांना बरे वाटेना म्हणून, समाजात अनेक ठिकाणी अनेक स्वरूपाच्या आढळणाऱ्या लटपट्या व सधिसाधू व्यक्तींची एक स्वतंत्र व्यक्ती 'कविभूषण कविकल्पद्रुम दण्डी म्हणजेच रा. ब. प्रो. भय्यासाहेब नकुलराव दण्डे कुलकर्णी—बनवून त्यांचे जीवनचित्र रेखाटण्यात आले. "एखादा आवडता सिद्धांत, एखादा जागतिक संदेश प्रतिपादण्यासाठी नि जगाला कशाचा तरी लाभ करून देण्यासाठी हे काव्य जन्मलेले नाही. तुम्ही आम्ही जन्मल्यापासून जितका जगाला लाभ होण्याचा संभव तितकाच लाभ या काव्यापासून होण्याची आशा आहे; तथापि हट्टाने मंथन करून काही नवनीत काढायचेच झाले तर एवढे निघू शकेल. ससार हा विचित्र आहे. नीट पहा म्हणजे चमत्कृति दिसेल आणि चमत्कृति दिसली की हसू येईलच येईल. तेव्हा डोळे मिटून पाणी गाळू नका. डोळे उघडे ठेवून चाला नि हंसा. परिहासाने हसणे शक्य न झाल्यास उपहासाने हंसा पण हसा. धुमसण्यापेक्षा हसणे, विळटपणाने हसणे केव्हाहि श्रेयस्कर होय. जे अपरिहार्य आहे ते हसत सहन करण्यानेहि शत्रूवर कडी होते." प्रो. जोग यांच्यासारख्या पटवर्धनाच्या चहात्यानी, "यात खर्च झालेली प्रतिभा दुसरी विरहतरगासारखी काव्ये लिहिण्यांत उपयोगास आणली असती तर बरे झाले असते असा विचार मनात आल्यावाचून राहत नाही,*" असा अभिप्राय, त्यांतील बुद्धिप्रकर्ष, ठायीं ठायीं आढळणारे पांडित्य, प्रतिभेच्या तरळतेची पदोपदी पटणारी साक्ष इत्यादि गुण मान्य करूनहि, व्यक्त केला आहे. हा अभिप्राय अर्थातच त्यानी कवीच्या पूर्वनिर्मित थोर दर्जाच्या काव्याशी तुलना करून व कवीसंबंधीच्या स्वतःच्या विशिष्ट अपेक्षा बाळगून दिलेला आहे. तो सर्वसमत होईलच असे नाही. 'छंदोरचने'चे पुनर्लेखन व तद्विषयक अभ्यास चालू असताना स्वतःच्या मनोविनोदनासाठी यांतील अनेक आर्यांची रचना झाली. एक उपहासपर काव्य लिहून ते प्रकाशित करावयाचे अशी प्रारंभी तरी काही योजना नव्हती काही आर्या रचल्या की त्या आपल्या स्नेहीमंडळीत मधूनमधून वाचून दाखवावयाच्या व स्वतःची

* भवार्चिन मराठी काव्य, पृ. १८७.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

व त्याची करमणूक करावयाची, असें तेव्हां चाले. पण पुढें ही आर्यांची सख्या जसजशी वाढत चालली तसतशी, 'सुधारका'प्रमाणेंच त्याला सुसुत्र काव्याचें रूपच दिलेलें काय वाईट अशी कल्पना सुचली किंवा सुचविली गेली. ही कल्पना पटल्यामुळें, कथानकाचा धागा नीट जुळवून सर्व आर्यांची त्यांनीं पुनर्रचना केली या काव्याला 'सुधारका'ची योग्यता येणार नाही ही त्यांनाहि जाणीव होती व तशी त्यांनीं कधीं अपेक्षाहि केली नव्हती पण तसें असलें तरी ते मोरोपंताप्रमाणें म्हणत "परि म्यां एके दिवशीं रेवडीचा स्वाद का न चाखावा."

'नकुलालंकारा'प्रमाणेंच उमरखय्यामकृत 'स्वायां'च्या भाषांतराच्या कामीं त्यांनीं केलेले परिश्रम अनेकांना अस्थानीं वाटले; आणि लोकप्रियता तर तें कधींच संपादू शकलें नाहीं थाला अनेक कारणे आहेत, पण त्यातील प्रमुख कारण म्हणजे, भाषांतराची योग्यता ठरवू शकेल अशा फार्शी जाणणाऱ्या मराठी वाचकवर्गाचा अभाव हें होय. फिज्जेरल्डचें इंग्रजी भाषांतर वाचलेला वर्गच वाचकात मोठा आणि फिज्जेरल्डनें तर भाषांतराचे बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्य आचरलेलें. "फिज्जेरल्डनें मूळ सुभाषितवजा विटाळ्याच्या शेंकडों स्वायातून सुमारे पन्नास अखंड स्वायांची व इतर थोड्या स्फुट श्लोकांघांची व चरणांची निवड करून जुळणी केली, आणि शब्दशः पाहिल्यास अगदींच शिथिल, पण स्वतंत्रपणें वाचिल्यास अभिनव, सरस व चटकदार असें भाषांतर तयार केलें. रस काढून घेऊन चौथा त्यानें टाकून दिला. मूळातील भावनेचा आभास वा अभाव याच्याऐवजीं शीतल करुणरसाची त्यानें योजना केली आणि मूळातील केवळ चमत्कृतिजनक अशा अनुप्रासश्लेषादि अलंकाराच्या ठिकाणीं त्यानें अर्थगांभीर्य, नादगौरव आणि अंधुक व्यजना यांची स्थापना केली. त्याच्या काहीं स्वायांना (उदाहरणार्थ ५ वी)^२ मूळात आधारच नाहीं. कांहींत हाफिझ वगैरे कवींचे प्रतिध्वनि आहेत उदाहरणार्थ,

१ द्राक्षकन्या, माधवजूलियन्, प्रस्तावना पृ ११

२ "Iram indeed is gone with all its Rose,
And Jamsbyd's Sev'n ring'd Cup where no one knows,
But still the vine her ancient Ruby yields,
And still a Garden by the Water blows.

चौथ्या आवृत्तीतील ३३ व्या रुबाईत फरीदुद्दीन अत्तार या कवीचा प्रतिध्वनि आहे. शिवाय मूलतः त्रुटित अशा रुबायाना फिजेरल्डने स्वतःचा असा क्रम लावून दिल्याने या हुर्मुजी मोत्याच्या सराला एकप्रकारचे एकपिंडत्व व पूर्णत्व आले आहे. स्थूलमानाने पाहतां या काव्यात एका विचारी जीवाचा इतिहास सूचित झालेला दिसतो. प्रतिभेची किमयाच अशी आहे की तिच्या हातगुणाने मूळांतील हीन पितळाचे वाचनकशी सोने व्हावे. फिजेरल्डची कृति वाचून जी एक सुख करुण काव्यमय संवेदना होते ती फार्सी मूळ वाचून सुळीच होत नाही. मूळ फार्सीवरून व्हिन्फील्ड, टॉम्सन, पेन वगैरे लोकांनी केलेली शुद्ध व अधिकृत भाषांतरे स्वाभाविकपणेच नीरस वाटून भाषांतरकारांच्यावर एकांगी व अन्याय्य टीका होते असे सांगतात की काश्मिरातून फुले परदेशी नेली की त्यांचा रंग कायम राहिला तरी विशिष्ट सुगंध कमी होतो वा अगदीच उडून जातो. फिजेरल्डने इराणी काव्यवनातून काही फुले व दले गोळा करून त्यांचा भरगच्च हार गुंफिला; आणि त्यांचा रंग व तजेला उजळून स्वप्रतिभेने त्यास अभूतपूर्व व शाश्वत अशा परिमळाची जोड करून दिली. सामान्य गोष्टीच, पण त्या कष्टशील प्रतिभेच्या गर्भत सुस्नात होऊन बाहेर पडल्या की कशा अभिनव व चिरमनोहर होतात याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे ही फिजेरल्डची वाग्वैजयती आहे. साधनसामग्री त्याने स्वतः उत्पन्न केलेली नसली तरी त्याच्या दुर्लभ योजकतेमुळे ही त्याची जिवंत कृति पृथगात्म, स्वतंत्रच समजण्यात आली पाहिजे ” पटवर्धनांनी मूळातून केलेल्या भाषांतरावर टीका करणारे लेखक वा वाचक ही गोष्ट लक्षांत घेत नाहीत

उमरखय्याम किंवा त्याची कविता याबद्दल पटवर्धनाचे विशेषसे प्रेम नव्हते. त्याच्यासारख्या प्रयत्नवादी ध्येयपूजकाला अशाश्वतीचे गीत गाणाऱ्या शोकी उमरची सशयवादी व गाढ निराशेच्या छटांनी भरलेली वृत्ति आकृष्ट करणे शक्यच नव्हते. निकटवर्ती स्नेह्यांचा अत्याग्रह व स्वतःस फार्सी भाषा येत असल्यामुळे एक जगद्विख्यात काव्य मूळातून मराठीत आणण्याचा योग येत आहे तर तो साधावा हा हेतु, यामुळेच त्यांनी या कामाला हात घातला. पाऊण महिन्यांत त्यांनी भाषांतर पुरे केले. ते पुरे झाल्यावर ‘निरनिराळ्या आवृत्त्या पाहून पाठभेदातून निवड करून भाषांतर मूळाशी अधिकाधिक धरून सरस व प्रसन्न करण्याचे काम सुरू झाले. शिवाय सर्व रुबायाचा अर्था-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

नुसार अनुक्रम लावणें अगत्याचें वाटलें. या सान्या किचकट कामानें वर्षे खाल्लें ! पण या कष्टांचें विशेषसें चीज झालें नाहीं. पण त्यामुळें ते निरुत्साही झाले नाहींत. फिजेरल्डच्या इग्रजी रुवायांच्या पहिल्या व चौथ्या आवृत्तीचीं त्यानीं 'द्राक्षकन्या' व 'मधुलहरी' अशीं दोन भाषांतरें प्रसिद्ध केलीं, त्यासाठीं पदरमोड केली, इतकेंच नव्हे तर सोन्याच्या मोलाचा काळहि बहुत खर्च केला. परभाषातील प्रातिनिधिक ग्रथाचीं स्वभाषेत अधिकारी लेखकाकडून जेवढीं भाषांतरें होतील तेवढीं हवीं आहेत हें खरें, परंतु पटवर्धनांसारख्या सृजनशील बुद्धिमंताची प्रतिभा 'रुवाया'च्या भाषांतरासारख्या दुय्यम दर्जाच्या कामीं खर्चा पडावी, हें त्याचा अधिकार जाणणाऱ्यांना तितकेंसें रुचत नाहीं. 'हौस वेडी असते आणि हौसेला खर्चाचीहि फिकीर नसते,' हे खरें पण त्यालाहि काहीं मर्यादा आहेच.

काव्य हें पटवर्धनाच्या भावनात्मक जीवनाचा एक भाग होतें, त्यांच्या मानसिक विसाव्याचें तें एक अति पवित्र असें स्थान होतें. त्याचें काव्य हें त्याच्या आत्म्याच्या प्रवासाची एक झुटित अशी दैनंदिनी आहे ही दैनंदिनी स्वतःच्या समाधानाकरितां, आत्मप्रगटीकरणाच्या आनंदाकरितां, चित्तात उठणाऱ्या कल्लोळांना स्थिरावण्याकरितां लिहिली आहे. "मी काव्य यशसे म्हणूनि धरिली नाहीं करीं लेखणी; किंवा अर्थ हवा म्हणूनि नकली स्तोत्रें न मीं गायिलीं" हे त्यानीं एके ठिकाणीं काढलेले उद्गार त्याच्यावाचतांत अक्षरशः सत्य आहेत. काव्यरचना हें त्यांचें ध्येय नव्हतें, तो त्याचा छंद होता. संशोधनपूर्वक स्वभाषासेवा हें त्यांचें ध्येय होतें. संशोधनाकडे, ज्ञानोपासनेकडेच त्याची मूळापासून प्रवृत्ति होती. महाविद्यालयातून बाहेर पडल्यापासून तो आयुष्याच्या अखेरपर्यंत त्यानीं आपली ही ज्ञानोपासना अखंड चालू ठेविली. अंत प्रवृत्ति काव्यात्म असूनहि तिचा त्यांनी बुद्धीवर कधीहि वरचष्मा होऊ दिला नाहीं. त्यामुळें भोंवतीं कितीहि वावटळी उठल्या तरी त्या त्यांना भिववूं शकल्या नाहींत, त्याच्या व्येयपथापासून त्यांना दूर लोटूं शकल्या नाहींत. 'काव्यात्म जीवनाची राख झाल्यामुळें ते पाडित्याकडे वळले' असें विधान त्याच्या एका चाहत्यानें एका ठिकाणीं केलें आहे. हें विधान एकावयाला काव्यमय वाटत असलें तरी त्याला वस्तुस्थितीचा आधार नाहीं.

“ आस जळुनि तीच राख जणुं शिरीं उडाली
क्षारोदक ऊन गळुनि करपली नव्हाळी ”

हे त्याचे एका कवितेंतील उद्गार त्याच्या जीविताला लावणें हें एक प्रकारचें धाष्टर्य ठरेल. अंतःकरणांतील नव्हाळी करपली असती तर त्यांचा जीवंतपणींच मृत्यू घडता. परंतु त्यांनीं तसा घडू दिला नाहीं. आणि त्यामुळेंच ते अमर होऊं शकले भावना व बुद्धि यांचा सुंदर मिलाफ त्यांनीं आपल्या आयुष्यात घडवून आणला होता. त्यांचें काव्य व पांडित्य हीं दोन्हीहि प्रतिभापूर्ण व प्रभावी वाटतात याचें कारण हेंच.

पटवर्धनाची स्फुट कविता ‘ गजलांजलि ’, ‘ स्वप्नरंजन,’ ‘ तुटलेले दुवे ’, व ‘ मधुलहरी ’ अशा चार संग्रहातून प्रसिद्ध झालेली आहे.

गजलांजलि स्फुट कविताचा स्वतंत्रपणें प्रसिद्ध झालेला (१९३३) असा हा त्यांचा पहिला संग्रह. आत्माविष्कारासाठीं लिहिलेले हे गजल नाहींत. कवीच्या भाषेतच सांगाथचें तर हा ‘ पद्यप्रपञ्च केवळ कलेची सेवा ’ म्हणून केलेला आहे. त्यानें लिहिलेले त्याच्या यौवनांतील तें प्रेमकाव्य नव्हे, आणि काहीं टीकाकार समजतात त्याप्रमाणें त्यांतील—काहीं अपवादात्मक गजल सोडून दिल्यास—प्रेमविषयक तत्त्वज्ञान हेंहि त्याचें नव्हे. कविमनाशीं दीर्घकाळ परिचित असलेले रा. विठ्ठलराव घाटे यांनीं यात्रावर्तीत दिलेला पुढील इषारा माधवरावाच्या कवितांचा अभ्यास करणाऱ्यांनीं नेहमी ध्यानीं ठेवावा. “ माधवरावाचें प्रेमाचें तत्त्वज्ञान समजून घ्यावयाचें असल्यास त्याच्या गजलाचा उपयोग आपण जपूनच केला पाहिजे, किंवाहुना त्याचा उपयोग न केला तरी चालेल हीं त्रुटित गीतें म्हणजे माधवरावांचा कल्पनाविलास आहे. रा. उमराणीना * माझे हें विधान मान्य नाहीं त्यांना गजलांत कल्पनेहून

* “ गजलांजलांत माधवरावाचे आत्मचरित्र नाहीं याविषयी वाद नाहीं. परंतु तो केवळ कल्पनेचाहि विलास नाहीं. अमूर्त प्रणयाचें अधिष्ठान ज्या कवीच्या अतः-करणात तीव्र जागृत आहे त्यानें त्या देवतेची प्रत्येक गजलरूपानें पूजा बांधलेली आहे. प्रणयोपासनेची ती अलग अलग भावमुद्रा आहे. ” [गजलांजलि, समीक्षण, के. ग. उमराणी, लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०]

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

अधिक म्हणजे मनांतील भावना व्यक्त झाल्या आहेत असे वाटते. मीहि ते मान्य करितो. वास्तविक मतभेदाला येथे जागाच नाही. जातिवंत कवींचे कोणतेहि काव्य घेतले तर त्यांत कमी अधिक प्रमाणात कल्पनेबरोबर भावना या असणारच. भावना व्यक्त झाल्या नाहीत ते काव्यच नाही. परंतु भावना भावनात फरक आहे. कवि परकायाप्रवेश करून नाना परिस्थितींतील व्यक्तींच्या नानाविध भावना आपल्या काव्यात व्यक्त करितो इतकेच नव्हे तर त्याची सहानुभवाची शक्ति जितकी मोठी असेल त्या मानाने तो दुसऱ्यांचे अनुभव आणि भावना जिऱ्हाळ्याने व आपलेपणाने आपल्या काव्यात रंगवितो. ब्रौनिंगचे उदाहरण लक्ष्यात घेण्यासारखे आहे. तो नाना देशातील आणि नाना शतकांतील भिन्न भिन्न कार्यक्षेत्रांत वावरलेल्या व्यक्तींशी समरस होऊन त्याच्या हृदयाची कहाणी बहुधा त्याच्याच तोंडून वदवितो. त्या व्यक्तीच काव्यात बोलत असल्याने वाचकांची दिशाभूल होत नाही. उलट कवीच स्वतः काव्यात बोलत आहे अशी भूमिका असली म्हणजे वाचकाचा गोंधळ होतो व इतरांच्या भावनाचा आरोप कवीवर करण्याचा मोह उत्पन्न होतो. गज्जलात माधवराव स्वतः बोलत असले आणि नानाविध भावना व अनुभव व्यक्त करित असले तरी ते अनुभव व त्या भावना त्याच्या स्वतःच्याच आहेत असे समजण्याचे कारण नाही. बरेचसे गज्जल केवळ नवीन चाली मराठींत आणण्याच्या हेतूनेच माधवरावांनी गमतीने आम्हा मित्रांच्या देखत लिहिलेले आहेत. त्यात भावना आहेतच पण त्या अनुभवामुळे जन्म पावलेल्या आहेत असे म्हणणे धाडसाचे होईल. गज्जल लिहिण्यांत माधवरावांचा मुख्य हेतु आपल्या भावना व्यक्त करणे हा नसून एका नवीन काव्यप्रकाराचा महाराष्ट्रास परिचय करून देणे हाच होता. म्हणूनच यांत इराणी कविसंकेत, कल्पना, भाषेच्या लक्ष्मा यांचेच वातावरण प्रामुख्याने दिसून येते.”

गज्जल म्हणजे बेहोष प्रेमपागलांची कविता अशी एक सर्वसाधारण समजुत मराठीत होऊं पहात होती. गज्जल याचा धात्वर्थ 'प्रेमालाप' असा असला तरी 'मस्त व उत्तान शृंगार' हाच गज्जलाला अनुरूप हा समज दूर करून, शृंगाराप्रमाणेच नीति व वैराग्य हेहि त्याचे विषय होऊं शकतात हे, त्याच-

प्रमाणें गज्जल हा वृत्तप्रकार नसून तो एक काव्यप्रकार असून तो अनेक वृत्तात रचतां येतो हें सोदाहरण दाखविण्याच्या हेतूनें त्यानीं १९२२ सालीं मुंबईस निघणाऱ्या 'महाराष्ट्र-साहित्य' या मासिकात 'गज्जलाजलि' या शीर्षकाखाली एक लेखमाला प्रसिद्ध केली. यात त्यानीं १६ गज्जल रचून दाखविले होते. पुढे, १९२३ सालीं रविकिरणमंडळानें प्रसिद्ध केलेल्या 'काव्यचर्चा' हा पुस्तकात 'वृत्तमनोरमा' या शीर्षकाखाली याच विषयावर, संक्षेपानें सर्व वृत्ते सोदाहरण देणारा एक लेख त्यानीं लिहिला. अनेकाना यात त्यानीं दिलेलीं वृत्ते आवडल्यामुळे व त्यानीं आग्रह धरल्यामुळे अरबी छंदः-शास्त्रातील बहुतेक वृत्तांचा उपयोग करून त्यानीं गज्जलाजलींतील भावगीतांची रचना केली. 'रसाळ व मंजुळ वाटणाऱ्या काहीं वृत्तांचा स्वीकार झाल्यास, मराठी वृत्तसंग्रहांत भर पडेल,' अशी आशा त्यांना वाटे.

मराठींत हा नवा काव्यप्रकार रूढ करतांना अरबी-फार्सी वृत्तांच्या शुद्धतेकडे दुर्लक्ष होऊ नये, यासाठीं स्वतःचें व्यक्तिवैशिष्ट्य राखून अत्यंत कसोशीनें त्यानीं काव्यरचना केली, आणि त्याबरोबरच त्याचें शास्त्रहि सांगून टाकलें

गज्जलाजलि ही विविध रसरंगांनीं युक्त अशा १०८ भावकुसुमाची अंजलि आहे. त्यात जशीं प्रणयगीतें आहेत तशींच वीर पुरुषाना अनुलक्षून गायिलेलीं पराक्रमगीतेंहि आहेत, प्रेमविफळतेचीं नैराश्यगीतें जशीं आहेत तशींच जीवन-साफल्याचें समाधान उत्पन्न करणारीं शांतिगीतेंहि आहेत. प्रणयाचे विविध राग जसे त्यात आळवलेले आहेत, तशींच त्यात प्रेमाचीं व भक्तीचीं विविध रूपें अतिशय इच्छुवारपणें चितारलेलीं आहेत.

स्वप्नंजन पटवर्धनांनीं, १९११ ते १९३४ या तेवीस वर्षांच्या काळांत लिहिलेल्या-गज्जल व सुनीतें वगळून-११३ स्फुट कविता यात संग्रहीत केल्या आहेत. या कवितांचें स्वरूप अनेक रंगी व अनेक ढंगी आहे; त्याचे विषयहि विविध आहेत. 'भावनेची उत्कटता आणि उत्तानता, आत्मलेखनाची हौस, अन्यायाची चीड, रचनेचा अर्थदृष्ट्या आणि वृत्तदृष्ट्या साक्षेप, लेखनशैली-मधील व्यक्तिविशिष्ट अशी विषमता इत्यादि पटवर्धनांचे सारे विशेष या संग्रहातील काव्यात उतरलेले दिसतात.'

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पटवर्धनांच्या आयुष्यात या तेन्नीस वर्षांच्या काळात जीं अनेक आवर्तने आणि प्रत्यावर्तने झालीं, त्यांच्या भावजीवनाला जे अनेक प्रकारचे हेलकावे मिळाले, त्याच्या मनोभूमिकेवर जीं लहानमोठीं वादळें उठलीं, त्यांनून यातील बऱ्याचशा कविता निर्माण झालेल्या आहेत, त्यांच्या आतर्जीवनाचीं स्पष्ट चित्रे यांत उमटलीं आहेत; त्यांच्या विचारातील व वृत्तीतील पालटहि प्रतिबिंबित झालेले आहेत.

माधवरावाची बुद्धि जितकी तरळ, तितकीच त्यांची मनोवृत्ति क्षोभसुलभ होती. कोणता प्रसंग किंवा कोणती घटना त्यांच्या मनात केव्हां वादळ उठवील याचा नेम नसे. एका क्षणापूर्वी हंसत खेळत, विनोद करीत असलेले माधवराव, दुसऱ्या क्षणीं एखाद्या दृश्यामुळे किंवा एखाद्या स्नेह्याच्या तोंडून सहज निघालेल्या उद्गारांमुळे क्षुब्ध व गभीर होऊन अबोल बनून विचारात गुंग होत, हा अनुभव त्यांच्या निकटवर्ती स्नेह्यांपैकीं अनेकाना अनेकदा आलेला आहे. त्यांच्या पुष्कळशा कवितांचा जन्म अशा मनःस्थितींनूनच झालेला आहे. याचीं उदाहरणे लीलाबाई पटवर्धन व ग. व्यं. माडखोलकर यांच्या आत्मचरित्रांत त्याचप्रमाणें खुद्द त्यांच्या पत्रांत आलेलीं आहेत.

‘स्वप्नरंजन’ हा ‘रंजित स्वप्नचित्रा’चा एक सग्रह असून रसिकानीं आपलें रंजन करून घ्यावें, असें माधवरावांनीं या सग्रहाच्या प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे. प्रत्यक्ष कवीनेच असें म्हटल्यानंतर रसिक त्यावर काय म्हणू शकणार ? वास्तविक ‘स्वप्न’ किंवा स्वप्नचित्र या शब्दानें जी कल्पना उभी राहते तिच्याशीं, काहीं कविता वगळल्यास या कवितांचें स्वरूप जुळत नाहीं. त्यामुळे निर्माण होणारी अपेक्षा प्रारंभीच फोल ठरते. कल्पना, कला व भाषा यांचा यांतील आकर्षक विलास पाहून मन रंजित होत असलें, तरी जो कालखंड हा ‘सग्रह’ व्यापतो तो अनेक क्रांतिकारक घटनांनी भरलेला कालखंड लक्ष्यात घेता पटवर्धनांसारख्या संवेदनाशील, क्षोभसुलभ, प्रज्ञावंत व विचारवंत कवीची

१ आमचीं अकरा वर्षे, पृ. १२९-१४७.

२ दोन तरे, पृ. २३९-२४१.

३ माधवरावांचीं पत्रे, ‘रा. वि. म.’ लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०.

प्रतिभा त्यानें विशेषशी प्रस्फुरित झालेली दिसत नाही ' लक्ष चा चाहींकडे, चा कालवैशिष्ट्याकडे ' असें आकडून सागणाऱ्या कवीची ही अलिप्तता तीव्रतेनें जाणवल्याशिवाय राहात नाही.

कदाचित् या अलिप्ततेचें कारण त्यांची विशिष्ट प्रकारची प्रकृति हेंहि असूं शकेल या त्यांच्या प्रकृतीवर त्याचेच पुढील विचार थोडाबहुत प्रकाश पाडूं शकतील. ते म्हणतातः* " एखादा कवि आपल्या काळाचा प्रतिनिधि कितपत असावा हें त्याच्या स्वभावावर, त्याच्या प्रवृत्तीवर अवलंबून राहिल. परिस्थिति ही न्यूनाधिक प्रमाणांत नेहमीच जाचक असते. नवे नवे प्रश्न नवे नवे कलह, नित्य उपस्थित होत असतात. कोणी कोणी या कळहापासून दूर एकीकडे जाऊन त्या कलहाची आच लागणार नाही इतकेंच नव्हे तर त्याची आठवणहि होणार नाही अशी रम्य तटबंदी आपल्याभोंवतीं करून घेऊन आत्मसंतोषानें कालक्रमणा करितात. कोणी कोणी कळहात प्रत्यक्ष भाग घेत नाहींत, पण ज्या पक्षाविषयी त्यांना सहानुभूति वाटत असेल त्या पक्षाला गुप्त साह्य करीत तटस्थ, सुखी आणि शांत राहतात. कोणी कोणी वैयक्तिक सुखाचीच काय पण यशापयशाचीहि चिंता न करिता तत्त्वासाठीं झुजात पडतात हे असे प्रकृतिभेद कवींत आणि इतर वाङ्मयसेवकांतहि संभवतात. प्रत्यक्ष झुजात पडलेल्या मनुष्याला वाङ्मयनिर्मितीसाठीं अवश्य असणारें स्वास्थ्य आणि सवड हीं क्वचितच लाभतात. झुजांत बौद्धिक भाग घेऊन आपल्या पक्षाचें मंडण, विरुद्ध पक्षाचें खडन आणि स्वमताचा प्रसार करण्याचें मोठें कार्य आता मुख्यतः बकत्यांच्या आणि वर्तमानपत्रांच्या अगावर पडलें आहे. एखादा कवि जर पद्यांत हें कार्य करण्याचा अव्यापारेषु व्यापार करील तर त्याची भाषा कितीहि उत्कट आणि घोटीव असली तरी त्याच्या काव्याला वर्तमानपत्राहून अधिक आयुष्य आणि महत्वहि लाभणार नाहींत. प्रचलित प्रश्नांचा निर्णय होण्याच्या आधींच त्या काव्याचा फडशा पडेल. अटीतटीनें झुज खेळताना एकांगीपणा येतो. दृष्टीला विकृति होते; आणि जेथें विकृति आहे तेथे शाश्वति येऊं शकत नाहीं. ससारातील विविध कलहांकडे योग्य सहानुभूतीनें पाहून जो संसारचित्रें रंगविल आणि कळकळीचे का होईना पण

* आधुनिक मराठी कविता, ' काव्यविहार ', पृष्ठ १९०-१९२.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

नुसते उपदेशपाठ न देतां वाचकांना आपली दृष्टि देईल, आणि आपल्या कलाकृतीच्या करवीं सहानुभूतीच्या बळें वाचकाच्या प्रवृत्तीला नकळत चागलें वळण देईल, त्याची कृति आदर्शभूत व शाश्वत समजावी तो कवि धन्य होय. खोल ज्ञानामुळें, व्यापक सहानुभूतीमुळें, सूक्ष्म व दूरवर निरीक्षणामुळें आणि एकप्रकारच्या तटस्थपणामुळें अशा कवीची कृति जितकी मनोरंजक आणि हृदयंगम तितकीच उद्बोधक आणि वास्तव उठते. पण महाराष्ट्रांत या प्रतीचे वाङ्मयसेवक दुर्मिळ आहेत. मराठी लेखक सध्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीमुळें काहीं विशिष्ट वर्गांतूनच निर्माण होतात. इतर वर्गाविषयी त्यांना कितीहि सहानुभूति वाटली तरी निकट सहवासाच्या अभावीं, त्यांच्या कृतींत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अनुभूतीचा जिऱ्हाळा येऊं शकत नाही. लेखकाच्या जीवनाचा राष्ट्रीय ससारांतील विविध कलहांत पडलेल्या मनुष्याच्या जीवनाशी निकट संबंध क्वचितच येतो म्हणून श्रेष्ठ प्रतीचें प्रातिनिधिक वाङ्मय निर्माण व्हायला, निरनिराळ्या जातींतूनच नव्हे तर निरनिराळ्या वर्गांतून लेखक निघू शकतील अशी सामाजिक व आर्थिक स्थिति यायला हवी आणि असें जेव्हां होईल तेव्हाच आपलें वाङ्मय खरोखर राष्ट्रीय, खरोखर प्रातिनिधिक होण्याच्या मार्गाला लागेल.'*

“ जीवनातील विविध कलहांपासून शरीरानेच नव्हे तर मनानेहि अलिप्त रहाणारे जसे काहीं लोक असतात तसेच काहीं कवीहि संभवतात कोणाची दृष्टि भूतकालावर स्थिरावेल तर कोणाची अंतर्मुख होईल; त्यांच्या कृतीपासून जर प्रत्यक्ष जाचक परिस्थितीचा क्षणैक विसर पडत असेल, श्रमाचा परिहार होत असेल, आणि काल्पनिक का होईना पण जिवंत व्यक्तीच्या सहवासाचें सुख लाभत असेल तर तिला कविता म्हणून योग्य स्थानमान द्यायला प्रत्यवाय कोणता ? असत ना कवितेंत कवीच्याच मनस्तरगाचीं चित्रें ? कवितेंत तत्कालीन समाजाचें प्रतिबिंब असलेंच पाहिजे असें नाही. ”

कवि हा काळाचा प्रतिनिधी कितपत असू शकेल, त्याचें प्रतिनिधित्व कोणत्या स्वरूपाचें असू शकतें, हें प्रतिनिधित्व त्याच्या कवितेंत प्रतिबिंबित झालेलें नसेल तर तिला काहीं महत्त्वच नाही किंवा काय असा प्रश्न उपस्थित करून त्याचें उत्तर देण्याचा पटवर्धनानी वरील विवेचनात प्रयत्न केला आहे.

वास्तविक आजचे कांहीं टीकाकार कवीबद्दल जेव्हा अपेक्षा बोलून दाखवितात, तेव्हा त्या वरील प्रकारच्या असतात ही पटवर्धनानी करून घेतलेली समजुत तितकीशी बरोबर नाही कवि हा काळाचा प्रतिनिधी असावा किंवा नसावा यापेक्षा तो कालात्मा ओळखणारा, त्या काळांत वावरणाऱ्या जनतेचें मन जाणणारा, तिच्या मूक भावनांना वाचा फोडणारा, त्यांच्या आशा, आकाक्षा सहानुभवी अंतःकरणानें समजून घेऊन त्यांना धीर देत त्यांच्या जीवनलढ्यांत त्यांना पुढें पुढें नेत त्यांच्यांत एक नवा जीवनानंद निर्माण करणारा असावा, अशा तऱ्हेची ती अपेक्षा असते. अर्थात् ही अपेक्षा सर्वसामान्य कवीकडून कोणीहि करीत नाही. पटवर्धनांसारख्या प्रज्ञा व प्रतिभा यांनी संपन्न असलेल्या व्यक्तीकडून तशा तऱ्हेची अपेक्षा केली जाते. आणि अशा व्यक्ति, सामर्थ्य असूनहि जेव्हा मर्यादित क्षेत्रापलिकडे न जातांना दिसतात त्यावेळेस एक प्रकारचा विषाद वाटू लागतो आणि त्याच्या कारणाची चिकित्सा होऊ लागते.

तुटलेले दुवे प्रारंभी स्वतंत्र अशी लिहिलेली व पुढें त्यातून कथानक निर्माण होऊं शकेल असें वाटल्यामुळें त्याला पोषक अशी गुंफण केलेली १०१ सुनीतें. 'या पुस्तकांत मी गेल्या सव्वीस वर्षांत वेळोवेळीं लिहिलेल्या सुनीतापैकी बहुतेक सुनीतें संग्रहित करण्यांत आली आहेत. एका कवीची ही दैनंदिनी आहे. या दैनंदिनीचीं कित्येक पृष्ठें उपलब्ध नाहींत म्हणूनच या पुस्तकाला 'तुटलेले दुवे' असें नांव दिलें आहे. वेळोवेळीं लिहिलेलीं हीं स्फुट सुनीतें या नांवारूपास येतील अशी मला आरंभी अर्थातच कल्पनाहि नव्हती. कलाकृति ही जसजशी निर्माण होऊन रूप धरूं लागते तसतशी तिच्या निर्मात्याला तिची कल्पना येत जाते. सुनीतरचनेचे निरनिराळ्या रीतींनी करून पाहिलेले प्रयोग म्हणून हीं सुनीतें स्वतंत्रपणें अभ्यासून पारखतां येतील; पण एकाच गृखलेंतील दुवे या दृष्टीनें त्यांच्याकडे पाहिल्यास काहीं अधिक रहस्य गावेल आणि व्यक्ति नि प्रसंग याच्या विविधतैतहि एक प्रकारचा कौटुंबिक संबंध दृग्गोचर होईल *

* " माधव जूलियन् याच्या सर्व प्रकाशित काव्यसंग्रहात गुणानें श्रेष्ठ, पण

× तुटलेले दुवे; प्रस्तावना

* तुटलेले दुवे, समीक्षण, के. नारायण काळे, लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

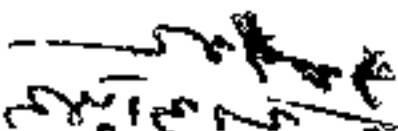
लोकप्रियतेच्या दृष्टीने कनिष्ठ असा हा काव्यसंग्रह आहे. अर्थगाभीर्य, रसवत्ता व भावनोत्कटता या दृष्टींनी या संग्रहातील जितक्या कविता संस्मरणीय आहेत, तितक्या त्यांच्या दुसऱ्या एखाद्या काव्यसंग्रहांत क्वचितच आढळतील.

“असें असलें तरी ‘सुनीत’ या काव्यप्रकाराच्या गेयताविषयक अननुकूलतेमुळे यामधील सर्वोत्कृष्ट गीतेंहि वाचनीय व स्मरणीय असलीं तरी तीं लोकप्रिय होण्याचा संभव फार कमी ! पण या उणेपणामुळे त्यांचें साहित्यिक महत्त्व व वैशिष्ट्य कमी होतें असें थोडेंच आहे ? कारण, कोणत्याहि कवीच्या भावनोर्मांचा उद्रेक त्यांच्या वैणिक गीतातून प्रकट होत असला, तरी त्यांच्या वैचारिक व भावनात्मक संघर्षांचा परिपाक, गाढ स्वरूपात, त्यांच्या सुनीतां-मधूनच प्रकट झालेला आढळतो स्वाभाविकच, सुनीतें हीं जरी भावगीतां-प्रमाणें रसिकांच्या तोंडीं घोळत राहिलीं नाहींत, तरी त्यांच्या अंतःकरणांत तीं पुनः पुन्हा वाचण्याची इच्छा उत्पन्न झाल्यावांचून राहत नाहीं, आणि प्रत्येक वाचनाच्या वेळीं दृष्टि अधिकाधिक अंतर्मुख होऊन वाचकाला वाचीत असलेल्या सुनीतातील विचाराचा, भावनाचा व अर्थाचा अधिकाधिक प्रत्यय आल्याशिवाय राहत नाहीं.

“सुनीतलेखकाची जीवनविषयक दृष्टि ज्या मानानें अधिक सार्वत्रिक व सार्वजनिक स्वरूपाची, त्यांच्या अनुभवाच्या क्षेत्राच्या मर्यादा ज्या मानानें अधिक विस्तृत, त्यांच्या सहानुभूतीची कक्षा ज्या मानानें अधिक व्यापक, त्या मानानें त्यांच्या सुनीताना अधिकतर वाचकांचीं अंतःकरणें आकृष्ट करून घेऊन त्यांना अंतर्मुख व समरस बनविण्याची शक्यता व पात्रता अधिक प्राप्त होते. या दृष्टीने पाहतां, ज्या कवीविषयीं त्यांच्या वाचकाना तो आपल्या-पैकींच एक होता, त्याला आपल्याप्रमाणेंच भावना, विचार व अनुभव होते असें आढळून येईल, तो कवि त्यांजकडून विशेष आपुलकीनें जवळ केला जाईल. बुद्धीला नावीन्याच्या दर्शनानें दोलायमान करणारा, भावनेला चमत्कृतीच्या चकचकाटानें चकविणारा, विवेकाला कल्पनेच्या कसरतीनें थक करून सोडणारा कवि, रसिकांच्या मनात कौतुक, आदर, आश्चर्य उत्पन्न करूं शकेल; परंतु तो आत्मीयता उत्पन्न करूं शकणार नाहीं.

“माधव जूलियन हे या दोहोंपैकी पहिल्या प्रकारचे कवि आहेत. ते प्रतिभासंपन्न आहेत, कल्पक आहेत, भावना-प्रधान आहेत, पण त्यांची प्रतिभा, त्याची कल्पना, त्यांची भावना, लोकविलक्षण नाही. ज्यांच्यासाठी ते लिहितात, त्याच्या अनुभवापेक्षा, त्यांच्या आकाक्षा-अपेक्षापेक्षां, त्याच्या भावविचारांपेक्षां सर्वस्वी भिन्न स्वरूपाचे असे त्यांच्या काव्याचे अंतरंग नाही. त्यांच्याकडून काव्यस्वरूप पावलेल्या जीवनातील उत्कटता व उदात्तता आणि सर्व सामान्य वाचकाच्या पार्थिव जीवनातील औदासीन्य व व्यवहारी वृत्ति, यांत परिमाणात्मक भेद बराच असला तरी गुणधर्मात्मक भेद फारच थोडा आहे. यामुळे माधव जूलियन् यांच्या सुनीतात सामान्यांतल्या सामान्य वाचकालाहि आपल्याला अनुभवाला न आलेली अशी एकहि अनोळखी भावना किंवा कल्पना भेटावयाची नाही. आरशांत आपले रूप पाहार्चे त्याप्रमाणे त्यांच्या सुनीतांत ज्याला त्याला आपलेच अंतरंग, त्याच्या विविध रंगांत अधिक सुस्पष्ट स्वरूपात उमटलेले दिसेल. आपल्या मनाचे व हृदयाचे जे चित्र त्याला रंगवितां आले नसते, ते त्याला यथार्थ रीतीने चितारलेले आढळेल—पण माधव जूलियन्ची कविता किंवा सुनीते वाचताना आपण कधीच न पाहिलेली, न ऐकलेली, न अनुभविलेली सृष्टि पाहत, ऐकत, अनुभवीत आहोत, असे मात्र त्याला कधीच वाटावयाचे नाही. हे सामान्यत्व माधव जूलियन् व त्याची कविता यांचे एक असामान्य वैशिष्ट्य आहे, आणि या वैशिष्ट्याचे प्रत्यंतर ‘तुटलेले दुवे’ वाचताना विशेष येते.

“शृंगार ही मानवी जीवनातील प्रधान प्रेरकशक्ति असल्यामुळे या काव्य-संग्रहांतील बहुसंख्याक सुनीते प्रेमविषयक असावीं हे स्वाभाविकच आहे. पण जीवन हे केवळ स्त्री-पुरुषांच्या प्रेमाचे एकजिनसी प्रदर्शन नसल्यामुळे, जीवनाप्रमाणेच या सुनीतसंग्रहांतहि विषयांचे वैचित्र्य व भिन्न भिन्न वैयक्तिक संबधांतील अनुभवाची विविधता, ही भरपूर अनुभवावयाला मिळतात. सामान्य माणसाच्या आयुष्यात तारुण्यापासून परिपक्व प्रौढावस्थेपर्यंत सामान्यतः ज्या घटना आणि त्यांच्यामधून उत्पन्न होणारे जे भाव-विचारांचे संघर्ष निर्माण होतात, त्याची प्रतिबिंबे या संग्रहांतील सुनीतांतून पडलेली आढळतात. यामुळे प्रत्येक वाचकाला आत्मौपम्याने त्यांच्याशी सहज समरस होतां येते.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

“ सरजामी समाजपद्धतीचा अस्त व औद्योगिक युगाचा आरंभ या संधिकालांतील संघर्षामध्ये जुनीं ध्येयमूल्ये अविश्वसनीय व शकास्पद वाटू लागलीं, पण नवीन मूल्ये मात्र प्रस्थापित झालीं नाहींत, अशा अनिश्चित परिस्थितीत विचारवत व्यक्तीच्या आयुष्यांत जे सदेहाचे तरंग व वैफल्याचे अनुभव उद्भूत होणें स्वाभाविक आहे, त्यांचे पडसाद या संग्रहांतील सर्व सुनीतातून ऐकूं येतात. या परिस्थितीत समाजातील बुद्धिजीवी वर्गाच्या मानसिक व पार्थिव जीवनक्रमात सर्वांत अधिक खळबळ उडते ‘ माधव जूलियन् ’ यांच्या अनेक सुनीतांमधून सभोवारच्या सामाजिक परिस्थितीच्या अनुभवामुळे उद्रेक पावलेलीं आंतरिक आंदोलनें आणि तत्संबंधीं विचक्षणा व विचार हीं प्रकट झालेलीं आढळतात. पण तीं आंदोलनें, तीं विचक्षणा व ते विचार जर समीक्षिलीं तर त्यातून द्रष्ट्याची किंवा मार्गदर्शक तत्त्वज्ञानाची विशिष्ट दृष्टि प्रतीत न होतां केवळ प्रकृतीनें पुरोगामी असलेल्या विचारशील सज्जनाचे प्रवृत्तिप्रवाह मात्र दृष्टोत्पत्तीस येतील. तडजोडीचे व समन्वयी युक्तिवादाचे क्रातिविरोधी सुधारणावादी धोरण त्यात प्रामुख्यानें अनुसरलेलें आढळेल. कोणत्याहि समाजात क्रातीच्या कालात त्यांतील सुबुद्ध व सुप्रतिष्ठित शिष्ट वर्गाची विचारसरणी अशीच असंतुष्ट पण गतिविरोधी, आणि यामुळेच अंतर्विरोधी व विसंगतियुक्त राहते. ‘ माधव जूलियन् ’ यांचे त्यांच्या सुनीतांमधून प्रकट होणारे तत्त्वज्ञान या वर्गाच्या मनोवृत्तीचे काव्यात्मक मूर्तीकरण आहे—तिच्या संकलित स्वरूपाचे सौंदर्यपूर्ण व्यक्तीकरण आहे, असें म्हणतां येईल. एका बाजूला त्यांचा व्यक्तिनिष्ठ राष्ट्राभिमान, धर्माभिमान, भाषाभिमान, प्राताभिमान, इतिहासाभिमान, कलाभिमान, आणि दुसऱ्या बाजूला बदलती भौतिक परिस्थिति व तज्जन्य नवीन सामाजिक मूल्ये, यांच्यामध्ये जेव्हां त्यांना आपल्या मानसिक व पार्थिव जीवनांत संगर उद्भवलेला दिसतो, तेव्हां ते दिङ्मूढ होऊन जातात; आणि प्राणिमात्राच्या आत्मसरक्षणाच्या स्वाभाविक बुद्धीनें ते क्रांतिपराङ्मुख होऊन जुन्या पारंपरिक मूल्यांचें नव्या शब्दांनीं व नव्या उदाहरणांनीं समर्थन करित असलेले आढळतात.

“ माधव जूलियन् यांच्या प्रेमविषयक काव्यांचें—सुनीतांचें—विश्लेषण केलें असतां आपणाला तेथेंहि हाच अनुभव येईल. वातावरणाच्या तपशिलातील

व्यावहारिक यथार्थता, स्वभावोक्त भावाविष्कार, भाषेचे साधे-सौंदर्य, रचनेतील सुलभ सुवकपणा इत्यादि वैशिष्ट्यामुळे त्यांची प्रेमगीते इतर अनेक कवींच्या कृतीपेक्षा वेगळी आहेत यात वाद नाही. प्रेम हा मराठी कवितेतील एक संकेत होता त्याला त्यांनी वास्तव सृष्टीत आणिले. मराठी काव्यातील 'प्रेम' ही एक विकृति आहे, असे कवि नसणान्याना चाटावयाला लावण्यासारखी जी एक कृत्रिम अवस्था 'प्रेमा'ला प्राप्त झाली होती, तीतून त्याची सुटका करून, मनुष्याच्या निरोगी प्रकृतीतलीच ती एक प्रवृत्ति आहे हे कोणासहि पटावे, अशा साध्या, सुबोध, नैसर्गिक रीतीने त्यांनी त्याचे आपल्या कवितांतून आविष्करण केले. प्रेमकाव्याच्या प्रांतातील त्यांची ही कामगिरी बहुमोल व निःसंशय पुरोगामी आहे, परंतु 'प्रेम' या भावने-विषयीची आधुनिक शास्त्रीय दृष्टि त्यांच्याकडून आत्मसात झालेली नसल्यामुळे, दोन भिन्नलिंगी जीवातील नैसर्गिक आकर्षणामधील उत्कटतेच्या प्रकटनापेक्षा, त्या विशिष्ट संबंधाशी संलग्न असलेली सामाजिक परिस्थिति व सामाजिक कल्पना यांच्या गुंतागुंतीवर, कार्यकारणभावावर अथवा हेतुपरिणामावर त्यांनी अधिक भर दिलेला आढळतो. स्वाभाविकच, त्यांच्या प्रेमगीतातून रसरसणाऱ्या वैयक्तिक विकाराच्या अग्निरसाचे धगधगीत कढ दिसण्याऐवजी जीवनातील विशिष्ट घटनांमधून उद्भूत झालेल्या खाजगी वैयक्तिक भावनाच्या वर्णनाचे सामाजिक दृष्टीने लिहिलेले अस्सल ऐतिहासिक लेखी पुरावे मात्र आढळतात.

“ अर्थात् यात काही कमीपणा आहे असे नाही. कारण ज्या कालांत, ज्या परिस्थितींत, ज्या मनःस्थितींत ही काव्ये लिहिली गेली त्या कालांत, त्या परिस्थितींत, ही प्रवृत्ति अगदी सहज व सामान्य होती. किंबहुना स्वतःच्या वैयक्तिक भावना देवादिकावर-राधाकृष्णांवर लादून त्यांना प्रकट स्वरूप देण्याच्या प्रवृत्तीच्या ती पुढचीच पायरी होती. कारण, त्या भावना माणसाच्या आहेत एवढे उघडपणे सांगण्यापुरता निर्भय प्रामाणिकपणा तरी त्यात व्यक्त होऊ लागला होता.

“ माधव जूलियनांची प्रेमगीते आजच्या समाजातील बुद्धिजीवी वर्गातील घटकाच्या खऱ्याखऱ्या प्रेमभावनेची प्रतिके नसली, तरी त्यांच्या प्रेमकल्पनांची च प्रेमसंबंधविषयक सामाजिक अनुभवांची ती प्रतीके आहेत यात संशय नाही.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

“ तात्त्विक भूमिका, स्त्रीविषयक प्रेम, स्नेहसंबंध या तीनहि महत्वाच्या संबंधात माधव जूलियन याची कविता अधिक उदात्त व अधिक सुंदर स्वरूपात उमटलेले प्रतिबिंब आहे, आणि ‘ तुटलेले दुवे ’ या त्यांच्या सुनीतसंग्रहांत या प्रतिबिंबांतील वेगवेगळ्या अंगांच्या तपशिलाचा स्पष्टपणा व ठळकपणा प्रामुख्याने दिसून येतो. स्वाभाविकच, माधव जूलियन् यांचे स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व व कवि या नात्याने वैशिष्ट्य, या दोनहि दृष्टींनी ‘ तुटलेले दुवे ’ ही त्याची प्रातिनिधिक कृति आहे, असे म्हणण्यास सुळीच प्रत्यवाय नाही.

“ सुनीत या नवागत लेखनप्रकाराला अधिकांत अधिक प्रकटनक्षम व परिणामकारक करण्यासाठी, माधव जूलियन् यांनी सुनीतरचनेचे केलेले अनेक भिन्न भिन्न प्रयोग, या संग्रहांत अतर्भूत झालेले आहेत. कवीचे मानसिक आत्मचरित्र त्यांत प्रकट झालेले आहे. विशिष्ट कालखंडामधील समाजातील प्रतिष्ठित प्रवृत्तीचा इतिहास त्यांत इतस्ततः विखुरलेला आहे.

मधुलहरी पटवर्धन यांच्या मृत्यूनंतर एक वर्षाने हा कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला. यांत फिट्झेरल्डच्या ‘ उमरखव्यामकृत रुबायांच्या ’ चौथ्या आवृत्तीचे भाषांतर व कांहीं अप्रसिद्ध कविता प्रसिद्ध करण्यांत आल्या आहेत. पटवर्धन अखेरच्या काळात चिंतनशील व अंतर्मुख बनत चालले होते. एकेकाळीं जनसमर्दाचे भुकेले असलेले पटवर्धन त्यापासून शक्य तितके दूर राहू लागले होते या त्यांच्या बदललेल्या मनःप्रवृत्तीची दाट छाया त्यांच्या या संग्रहांतील कवितांवर पसरलेली दिसते.

छंदो रचना : पटवर्धनांचा हा ग्रंथ एक प्रकारे कळसग्रंथच आहे. त्यांची चिकित्सक बुद्धी, सूक्ष्म अभ्यासू वृत्ती, त्यांचे सृजनशील पांडित्य ही यात कळसाला पोचलेली आढळतात. त्यांचा लौकिकहि याच ग्रंथाने कळसाला पोचला. या ग्रंथाच्या विषयाच्या अभ्यासाकडे आपली प्रवृत्ति कशी वळली व हा ग्रंथ कसा निर्माण झाला याची माहिती स्वतःच पटवर्धनांनी ग्रंथारभींच्या सिंहावलोकनात पुढीलप्रमाणे दिली आहे: “ २०-२१ वर्षापूर्वी बी. ए. ची परीक्षा आटोपल्यावर पुढील अभ्यासासाठी म्हणून मी स्वकष्टाने फार्सी

छन्दःशास्त्राचा अभ्यास आरंभिला. छन्दःशास्त्राशीं असा हा माझा पहिलाच परिचय होता. तत्पूर्वी मी पद्यरचना केली होती पण छन्दःशास्त्राकडे दुकूनहि पाहिलें नव्हतें. फार्सी छन्दःशास्त्र म्हणजे निष्कारण कठिण करून ठेविलेला एक विषय आहे. मी प्रत्येक वृत्ताचे चार चार चरण तोंडपाठ करावे, पुनः पुन्हा म्हणून त्यांना काहीं तरी एक गोड पण साधी चाल लावावी, आणि दोन वृत्तातील साम्यभेद ओळखण्याइतका कान सुसंस्कृत झाल्यावर अंधुकपणें प्रतीत होणारा हा साम्यभेद पृथक्करण आणि तुलना करून स्पष्ट दृग्गोचर करून घेण्याचा प्रयत्न करावा. अशा रीतीनें अभ्यास करित असताना फार्सी छन्दःशास्त्रातील कित्येक दोष उघडकीस आले. परंतु त्या शास्त्राची मी म्हणजे एका परकीयानें केलेली पुनर्घटना ही इराणातील लोकांना मान्य होण्याचा संभव नसल्यानें त्या दिशेनें इंग्रजींत एक पुस्तिका लिहिण्यापलीकडे काहीं प्रयत्न केला नाहीं.

“ परंतु हा अभ्यास करिताना पृथक्करण आणि तुलना करून शोध करण्याची जी संवय मला लागली ती फार हितकर ठरली. मराठी पद्यरचना मी अनेक वर्षांपासून करित असल्यानें माझें लक्ष जातीकडे म्हणजे मात्रा-वृत्तांकडे वळलें. विविध जातींत रचना प्राचीन काळापासून होत आली होती; पण दिण्डी, साकी इत्यादि चार पांच प्रकारांपलीकडे छन्दःशास्त्रकारांची दृष्टि गेलेली नव्हती. चरणांतील मात्रांची संख्या मोजण्यापलीकडे त्यांनी काहींहि केलें नव्हतें. चरणाच्या अंतर्गत घटनेचा विचार केला पाहिजे, दोन चरण सममात्रक असूनहि अन्तर्गत घटनाभेदासुळें भिन्न होऊं शकतात या गोष्टीचा कोणाला पत्ता लागलेला नव्हता. मी या जातिरचनेचा अभ्यास आरंभिला आणि ख्रिस्त शके १९२२ जानेवारी ८ या दिवशीं पुणें येथील शारदामंदिरात ‘नवीन चलनी वृत्ते’ या विषयावर एक निबंध वाचला. तो नंतर मी विविधज्ञानविस्तार मासिकाकडे पाठविला असतां संपादकांनीं त्याला स्थान देऊन मला उत्तेजन दिलें. ज्ञानकोशकारानीहि हा लेख आपल्या ज्ञानकोशांत समाविष्ट करून माझा एकप्रकारें गौरवच केला. पुढें छंदांचाहि मी थोडा अभ्यास केला आणि डॉ. केतकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं पुणें येथें (१९२७) भरलेल्या शारदोपासक संमेलनात छंदावर एक

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

निबंध वाचला, तोहि अध्यक्षांना मनोरंजक आणि उत्तेजनाई वाटला. परंतु ग्रंथनिर्मितीच्या दृष्टीने खरे उत्तेजन अकल्पितपणे निराळ्याच ठिकाणाहून मिळाले. फर्ग्युसन कॉलेजांतील संस्कृत विषयाचे प्राध्यापक डॉ. वासुदेव गोपाळ परांजपे यांनी आर्यसंस्कृति मुद्रणालय नुकतेच स्थापिले होते. आणि त्या मुद्रणालयांतून गभीर विषयावरील पुस्तके त्यांना प्रकाशित करावयाची होती. मी असे एखादे पुस्तक लिहून देऊं शकेन का म्हणून त्यांनी प्रश्न टाकित्ताच मी छंदःशास्त्रांतील जातिविचार हा विषय चालेल का म्हणून उलट प्रश्न केला. त्याच्याकडून होकारार्थी उत्तर तत्काळ येताच मी कार्याला आरंभ केला. पुस्तक इतर दृष्टींनीहि विद्यार्थ्यांच्या आणि कवींच्या उपयोगी पडावे म्हणून त्यांत वृत्तविचारहि समाविष्ट केला, अरबी फार्सी वृत्तेहि घालण्यात आली आणि शेवटी, ज्याचा छंदःशास्त्राशी काही संबंध नाही पण काव्याशी आहे अशा 'पद्याची भाषा' या विषयाचीहि चर्चा करण्यांत आली. एक वर्षाच्या अवधींत पुस्तक लिहून छापून होऊन तें खिस्त शके १९२७ मध्ये प्रकाशित झाले. प्रकाशनाचे आश्वासन न मिळते तर ही ग्रंथनिर्मिती न होती.

‘पण या ग्रंथांत अनेक उणीवा राहून गेल्या होत्या प्राकृत पिङ्गलाचा उपयोग करून घेण्यांत आला असला तरी प्राचीन संस्कृत छंदःशास्त्रकारांनी वृत्तांची चर्चा कशी केली आहे आणि संस्कृत कवींनी त्यांची संभावना कशी केली आहे याचा विचार करण्यांत आलेला नव्हता. पुन्हा जाति आणि छंद यांत आढळणारी आवर्तनात्मकता वृत्तात कोठे आणि कशी आढळते याचाहि शोध घेण्यांत आला नव्हता. म्हणून छंदोरचना प्रकाशित झाल्यानंतर २-३ वर्षांनीच मी पुन्हा या विषयाचा अभ्यास आरंभिला. भरत पिङ्गलादि संस्कृत छंदःशास्त्रकारांचे ग्रंथ अभ्यासून आणि संस्कृत नि मराठी प्राचीन-अर्वाचीन वाङ्मय डोक्याखाली घालून, पुष्कळच नवीन सामग्री मिळवून, जुळवून आतां (१९३७) छंदोरचना हा ग्रंथ अथपासून इतिपर्यंत नवीनच लिहून काढलेला आहे.

“पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय हें साधें तत्व जें पूर्वीच्या छंदःशास्त्रकारांना सांपडले नाही आणि एका आधुनिकाला अगदी पुसट-पुसटच दिसले तें मला परिश्रमातीं हळू हळू स्पष्ट होत गेले. या

सत्त्वाप्रमाणे, पद्यरचना ही वृत्तस्वरूप असो, वा जातिस्वरूप असो, वा छन्दस्वरूप असो, ती कशी सम, अर्धसम आणि विषम असू शकते हें या ग्रंथात विस्तारानें दाखविलेलें आहे. छन्दःशास्त्राची कांहींतरी व्यापक आणि पायाशुद्ध घटना आता निश्चित केलेली आहे. अश्वघोषापासून जगन्नाथरायापर्यंतचे संस्कृत आणि अद्ययावत् मराठी प्रसिद्ध अप्रसिद्ध कवि याचा योग्य तो परामर्श घेण्यात आला आहे. ”

गेल्या दीड हजार वर्षांत छन्दःशास्त्रविषयक जे ग्रंथ झाले त्याहून वेगळें असें आपल्या ग्रंथाचें कसें स्वरूप आहे, हें त्यानीं ग्रंथाचे शेवटीं छन्दःशास्त्राचा इतिहास सांगताना उत्तमरितीनें थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें दिग्दर्शिलें आहे. छन्दःशास्त्राचा गेल्या १५०० हून अधिक वर्षांचा इतिहास पाहिला कीं एक प्रकारचें असमाधानच वाटतें. पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय या मूलभूत सिद्धान्ताच्या जवळ येऊन छन्दःशास्त्रकार पुन्हा रुळलेल्या मार्गानें जातात. छन्दःशास्त्राची पुनर्घटना करण्याचा प्रयत्न कोणी करित नाही. कोणी थोडी वृत्ते देतो, कोणी पुष्कळ वृत्ते देतो. लक्षण सांगण्याची कोणी त्रिकावळंबी पद्धत घेतो तर कोणी विशिष्ट परिभाषा निर्माण करून त्या भाषेनें सागतो, या पलीकडे त्याच्या कृतीत भेद नाही. कोणी दुसऱ्यानी रचिलेली उदाहरणे देतात, कोणी स्वतः रचून तीं घालतात. पण वाङ्मयाचें मंथन करून छन्दःप्रकार कसे परिणत होत आले याचें विवेचन कोणी करित नाही. आधार देण्याची बुद्धि तर कोणालाच होत नाही. ज्या सामग्रीवरून एखादा सिद्धांत ठरवायचा वा दुसऱ्याचा सिद्धांत पारखायचा तीच पुढें नसल्यानें त्या सिद्धांताची चर्चा होऊ शकत नाही.

“ प्रस्तुत ग्रंथानें वर दाखविलेल्या उणीवा दूर करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पद्यरचना ही वृत्त जातिछन्दःस्वरूप अशी त्रिविध आहे हें मी शोधून विस्तारानें दाखवून दिलें आहे, आणि पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय हा छन्दोलंकारकारास प्रथम सापडलेला पण मलाहि स्वतंत्रपणें सुचलेला सिद्धांत मी सर्वत्र लावून दाखविला आहे. यासाठीं पद्याचे पद्यावर्तनी, अग्न्यावर्तनी, भृङ्गावर्तनी, आणि हरावर्तनी असे चार भेद कल्पण्यांत आले आहेत. वृत्तप्रकरणीं प्राचीन छन्दःशास्त्रकारांनीं दिलेल्या वृत्तांचा आणि

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

लक्षणसूत्राचा या ग्रंथांत समावेश आणि उल्लेख केलेला असून त्यांचे वर्गीकरण प्राचीन पद्धतीने केलेले आहे. नावाचा माजलेला घोटाळा जवळ जवळ नाहीसा केला असून वाङ्मयाचे मंथन करून वृत्तांची प्राचीन आणि दुर्मिळ अशी उदाहरणे दाखवून दिली आहेत. या मंथनांत जी वृत्ते नामनिर्देशाने प्रसिद्ध नव्हती पण प्रयोगरूपाने आढळली त्याचा पूर्ण परामर्श घेतला आहे.”

या ग्रंथाची रचना निर्दोष न्हावी यासाठी पटवर्धनांनी अलोट परिश्रम केले. छंदःशास्त्रावरील संस्कृत, प्राकृत, मराठी भाषांतील एकूण एक उपलब्ध ग्रंथ त्यांनी सूक्ष्मपणे वाचून काढले, त्याचप्रमाणे सर्व मराठी काव्यग्रंथ छंदःशास्त्राच्या दृष्टीने नजरेखालून घातले. या वाचनाचा ‘अर्वाचीन मराठी काव्याचा इतिहास’ लिहिण्याकडे उपयोग करण्याचे त्यांच्या फार मनात येई. आणि ‘रस व अलंकार’ यांच्या अभ्यासाकडे ते न वळते तर हेहि काम त्यांनी आपल्या नेहमीच्या घडाडीने पुरे केले असते. समकालिनांसबधी प्रांजळपणे मत व्यक्त करणे पुष्कळदा तापदायक होत असल्याचे काही अनुभव आल्यामुळेहि हा काव्येतिहास लिहिण्याचा विचार मूळ धरू शकला नाही.

पद्य प्रकाश : प्राथमिक व दुय्यम शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी वृत्त, अलंकार वगैरेची थोडक्यांत माहिती यात दिली आहे.

भाषा शुद्धि विवेक : काही वर्षांपूर्वी ‘भाषाशुद्धि’ संबंधीचे एक जोराचे आंदोलन होऊन गेले. या आंदोलनाचे प्रमुख जनक वीर विनायकराव सावरकर व डॉ. माधवराव पटवर्धन हे होते. जवळ जवळ एक तप या दोघांनीहि खूप चळवळ उडवून दिली. वीर सावरकरांचा मुख्य रोख मराठीत घर करून बसलेल्या अरबी-फार्सी शब्दांविरुद्ध होता तर माधवरावाना मराठी भाषेत कोणताहि अ-मराठी शब्द नको होता. सावरकराहून आपली भूमिका पुढील-प्रमाणे भिन्न असल्याचे ते सांगत, “सावरकर यांची चळवळ हिंदुसंघटने साठी हिंदुधर्माभिमानावर उभारलेली आहे; आणि ते त्या चळवळीला मराठी भाषेचे शुद्धीकरण म्हणतात. माझी खटपट स्वत्वसंरक्षणासाठी असून ती स्वभाषाभिमानावर उभारलेली आहे; म्हणून मी माझ्या उद्योगाला स्वकीयाचा

पुरस्कार आणि उद्धार म्हणतो. भाषाचे हिंदु आणि अहिंदु असे वर्ग मी करीत नाही, तर मराठी आणि अमराठी असे दोन वर्ग कल्पितो. मला 'मुसुल्मानी शब्दाची घाण' येत नाही.....मला सर्वच विदेशी शब्दाचा स्वीकार हा प्राणघातक वाटतो.....मराठी भाषेचे स्वरूप.....केवळ हिंदूनीच ठरवावयाचे नाही.....इतर धर्मातील व प्रांतातील लोकाना मराठीला मातृभाषा मानून, तिच्याविषयी स्वाभिमान ममत्व बाळगून, तिची सेवा करायला यत्किंचित् आडकाठी नाही. ”

वरील भूमिका स्वीकारून माधवरावांनी जो स्वभाषाविषयक उद्योग आरंभिला होता त्याचे स्वरूप हा ग्रंथ दाखवितो. यांत त्याचे भाषाशुद्धिविषयक लेख व व्याख्यान मिळून अकरा विषय आले आहेत त्याशिवाय भाषाशुद्धीला अनुकूल असलेल्या मडळींना बहिष्कृत शब्दांच्या जागी शुद्ध शब्दांची योजना करण्यास मदत व्हावी या हेतूने पर्याय शब्दांसह सुमारे १२०० बहिष्कार्य शब्दांचा कोश जोडला आहे.

सार्वजनिक चळवळींपासून नेहमीच दूर राहणारे माधवरॉव, भाषाविषयक जागृतीचे शिंग फुकल्यापासून, भाषाशुद्धीचे कडवे प्रचारक बनून आपल्या लेखणीप्रमाणेच वाणीचाहि उपयोग करू लागले. मराठी समाज जेथे जेथे असेल तेथे तेथे व्याख्यान देण्याची आलेली संधि त्यांनी न गमविता या विषयाच्या प्रचारार्थ कामी आणली. काव्यकलेइतकीच त्यांच्यातील वक्तृत्व-कलाहि मोहिनी घालणारी होती. विद्वत्त्व, तर्कशुद्धता, प्रतिष्ठित वादकुशलता व ठांशीवपणा हे त्यांच्या वक्तृत्वाचे विशेष होते. या गुणांच्या जोरावर त्यांनी आपल्या चळवळीकडे सहानुभुतीचा ओष बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत वळवून घेतला. तत्त्वाबद्दल मतभिन्नता असताहि, त्यांच्यातील स्वभावविषयक तळमळ पाहून, त्यांच्या चळवळीबद्दल पुष्कळाना सहानुभूती व आदर वाटे. त्यांचे सर्वच विचार सर्वांना पटण्यासारखे नसले तरी त्यांच्या स्वभाषाविषयक आकांक्षा विचार करण्यासारख्या व आचारांत आणण्यासारख्या खास वाटत.

संकीर्ण लेख . पटवर्धनांचे बरेंचसे गद्य लेखन कवि, काव्यशास्त्र, लेखन-सुधारणा, लिपीसुधारणा, भाषाशुद्धी यावरच विशेष आहे. केशवसुत, चंद्रशे-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

खर, तांबे, दत्त, बालकवि ठोमरे यावरील त्याचे लेख; त्याचप्रमाणे 'काव्य-चिकित्सा' या सदराखाली, केशवसुत, यशवंत, गिरीश, टिळक, तांबे, मायदेव, केशवकुमार, दत्त, अज्ञातवासी यांच्या एकेका लोकप्रिय कवितेची केलेली चिकित्सा; 'काहीतरी' 'झेंडूची फुले,' 'सुकलेले फूल,' 'चादरात,' 'शिशिरागम,' यावरील परीक्षणात्मक लेख विशेष महत्वाचे आहेत. या लेखात त्यांच्यातील व्यासंगशीलता, निःपक्षपातीपणा, सत्यान्वेषण व सहानुभूति हे त्यांचे वाङ्मयीन गुणविशेष उत्कटत्वाने प्रगट झालेले आहेत. त्यांच्या कवितेच्या भाषेतील लालित्य या त्यांच्या गद्यलेखनात दिसत नसले तरी विचारांचे नाविन्य व पृथगात्मत्व, त्याचप्रमाणे ओज व रेखीवपणा ठायीं ठायीं आढळून येतात. या सकीर्ण लेखापैकी काही लेख 'काव्यविहार' या नावाने त्यांचे पश्चात् प्रसिद्ध करण्यांत आले.

वा ङ्ग य :

- (१) छन्दोरचना, प्रथमावृत्ती १९२७; द्वि. आ. १९३७, कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
- (२) फार्शी-मराठी कोश, १९२५; भारत इतिहास संशोधक मंडळ स्वीय ग्रंथमाला, पुणे.
- (३) विरहतरंग, [सामाजिक खड काव्य], १९२६; १९३३; आर्य-संस्कृति, पुणे.
- (४) सुधारक, [सामाजिक, उपरोधगर्भ काव्य], १९२८, आर्य-संस्कृति, पुणे.
- (५) गजलाञ्जलि, [गजलसंग्रह], १९३३, आर्यसंस्कृति, पुणे.
- (६) स्वप्नरंजन [स्फुट कवितासंग्रह], १९३४; आर्यसंस्कृति, पुणे.
- (७) मधुलहरी [स्फुट कवितासंग्रह] १९४०, व्हीनस बुक स्टॉल, पुणे.
- (८) उमरखय्यामकृत रुबाया; [उमरखय्यामच्या मूळ रुबायांचे समवृत्त भाषांतर], १९२९, आर्यसंस्कृति, पुणे.
- (९) द्राक्षकन्या [Edward Fitzgerald कृत Rubaiyat of Omar Khayyam चे भाषांतर], १९३१; आर्यसंस्कृति, पुणे.

- (१०) भाषाशुद्धिविवेक, १९३८; आर्यसंस्कृति; पुणे.
 (११) तुटलेले दुवे, (सुनीतसंग्रह); १९३८; पुणे.
 (१२) नकुलालङ्कार; (उपरोधगर्भकाव्य); १९३९, पुणे
 (१३) पद्यप्रकाश; १९३८; कर्नाटक पब्लिशिंग हाउस, मुंबई
 (१४) काव्यविहार, [दोन काव्यविषयक व्याख्यानं, कवि व कविता
 यावरील चर्चात्मक लेख याचा संग्रह] १९४७; मनोहर ग्रंथमाला
 पुणे
 संपादन - तावे यांची कविता.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

- १ आमची अकरा वर्षे, १९४५; लीलाबाई पटवर्धन, प्र. य. गो.
 जोशी, पुणे.

विरहतरंग :

- १ परीक्षण, वि. स. खांडेकर, रणगर्जना १८ ऑक्टोबर १९२६
 २ पुस्तकपरिचय, गो. रा. हििंगणेकर, ज्ञानप्रकाश, १९२६
 ३ परीक्षण, प्रो. वा. म. जोशी, विविधज्ञानविस्तार १९२७
 ४ 'माधव जूलियनचे प्रेमचित्र,' लेखांक १, डॉ. श्री. व्यं. केतकर,
 विद्यासेवक, जून १९२८
 ५ परीक्षण, बा. अ. भिडे, रत्नाकर, मार्च १९२७
 ६ समीक्षण, डॉ. रा. ग. हर्षे; लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०
 ७ एका अनामिकाचे पत्र, लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०
 ८ विरहतरंगावरील विचारतरंग, प्रो. रा. श्री. जोग, ज्योत्स्ना, मे १९४०
 ९ विरहतरंगातील विरह, मानसशास्त्रीय चर्चा; ना. मा. सन्त; सत्यकथा,
 डिसेंबर १९४५
 १० विरहतरंगातील नायिकेचे गूढ; रा. व्यं जोशी; सत्यकथा, मे १९४६
 ११ मेघदूत आणि विरहतरंग, प्रो. रा. श्री. जोग, धनुर्धारी, दिवाळी
 अंक १९४५
 १२ परीक्षणात्मक लेख, प्रो. शं. के. कानेटकर, काव्यकला.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

१२ डॉ. माधवराव पटवर्धन यांचे 'विरहतरंग,' रसग्रहण, प्रतिभा
(औरंगाबाद), एम. रघुनाथ, डिसेंबर, १९४७

सुधारक

१ परीक्षण, बा. अ. भिडे; विविधज्ञानविस्तार, जून, जुलै, आगष्ट,
सप्टेंबर १९२८

२ माधवजूलियनचें प्रेमचित्र, लेखांक २; डॉ. श्री व्यं. केतकर,
विद्यासेवक, जून १९२८

३ समीक्षण, गं. भा. निरतर, लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०

४ परीक्षण, ग. व्य. माडखोलकर, वाङ्मयविलास, पृ. ५५-७५

५ परीक्षण, केसरी, ३ एप्रिल १९२८

६ परीक्षण, प्रो द. सी. पगु, मासिक मनोरंजन,

द्राक्षकन्या

१ परीक्षण; प्रा. श्री. के. क्षीरसागर, लोकशिक्षण, मे १९३२

२ ,, , अ. ज. करंदीकर, लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०

गज्जलांजलि

१ समीक्षण, के. ग. उमराणी; लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०

स्वप्नरंजन

१ परीक्षण, नी. म. केळकर, प्रतिभा, १५ फेब्रुवारी १९३५

२ ,, , प्रो. रा. श्री. जोग, सद्ब्याद्रि, एप्रिल १९३५

३ ,, , प्रो. म. श्री. पडित; विहंगम, मे, १९३५

४ ,, , डॉ. रा. चिं. श्रीखंडे; लोकशिक्षण, डिसेंबर १९३५

५ (डॉ. श्रीखंडे यांच्या वरील लेखाबाबत); उत्तर नव्हे थोडें स्पष्टीकरण,
प्रो. मा. व्य. पटवर्धन, लोकशिक्षण, जाने-फेब्रुवारी १९३६

६ (डॉ. श्रीखंडे यांचें प्रो. पटवर्धनांच्या लेखाला उद्देशून), पुनश्च थोडें;
डॉ. रा. चिं. श्रीखंडे, लोकशिक्षण, मार्च १९३६

७ परिचय, रा. रा. नातू, सहविचार द्वैमासिक; डिसेंबर १९३५; वर्ष १४
अंक ३

तुटलेले दुवे

- १ परीक्षण, ना. ग. जोशी, महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका, वर्ष १२, अं. ४.
- २ परीक्षण, के. ना. काळे, सहाद्रि, मार्च १९३९
- ३ परिचय, के. ना. काळे; लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०

नकुलालंकार

- १ परीक्षण, ना. ग. जोशी, महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका, वर्ष १२, अंक ६
- २ समीक्षण, वि. अ. कुळकर्णी, लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०
- ३ 'नकुलालंकार' आणि आर्याछंद, चर्चा; य. ग. फफे; सहाद्रि, एप्रिल १९४०

मधुलहरी

- ३ परीक्षण, ना. ग. जोशी; महाराष्ट्रसाहित्य पत्रिका, वर्ष १२, अ. ६.

फार्शी-मराठी कोश

- १ समीक्षण, ग. ह. खरे, लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च, १९४०

छंदोरचना

- १ समालोचन, न. चिं केळकर, सहाद्रि, जानेवारी १९३७
- २ परीक्षण, ग. रा. हवालदार, विविधज्ञानविस्तार, डिसेंबर १९३७
- ३ ,, , ना. ग. जोशी, महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका, वर्ष ११, अंक ४
- ४ छंदोरचनेतील स्वकृत पद्ये, रसग्रहण; गो. ग. तळवलकर; सहाद्रि, आक्टोबर १९३७
- ५ समालोचन, बाळाचार्य खुपेरकर; लोकशिक्षण, एप्रिल १९३९
- ६ छंदोरचनेचे समर्थन, [खुपेरकरांना उत्तर], प्रो. मा. व्यं. पटवर्धन; लोकशिक्षण, जुलै १९३९
- ७ [खुपेरकरांचे प्रत्युत्तर], समर्थनसमीक्षा, बाळाचार्य खुपेरकर; लोकशिक्षण, सप्टेंबर १९३९
- ८ समीक्षण, प्रो. के. ना. वाटवे, लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०
- ९ परीक्षण, (प्रथमावृत्तीचे), बा. अ. भिडे, रत्नाकर, जुलै १९२८

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

भाषाशुद्धि

- १ खरी भाषाशुद्धि व तिचे खरे वैरी : अर्थात् सावरकर, पटवर्धन; श्री. के. क्षीरसागर; सहाय्य, फेब्रु-मार्च १९३६
- २ भाषाशुद्धीकरणातील तारतम्य, न. चिं. केळकर; सहाय्य, जानेवारी १९३७
- ३ तारतम्यांतील तारतम्य, न. चिं. केळकर; सहाय्य, एप्रिल १९३८
- ४ सिंहाचें कातडें पांघरलेलें गाढव अर्थात् शब्दशुद्धि कीं भाषाशुद्धि ? ना. वि. चौकर; सहाय्य, आगष्ट १९३८
- ५ शब्दशुद्धि कीं भाषाशुद्धि ?—ना. वि. चौकर, सहाय्य, डिसेंबर १९३८
- ६ आमचा साहित्यसंसार [भाषाशुद्धीवरील प्रो. बनहट्टी याच्या 'विहंगम' मासिकातील लेखाला उत्तर], लोकशिक्षण, आक्टोबर १९३७
- ७ माधवरावांची भाषाशुद्धि, प्रो. द. वा. पोतदार, लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०
- ८ भाषाशुद्धिविवेक आणि माधवराव, प्रा. न. रा. पारसनीस; ज्योत्स्ना, मे १९४०

माधव जूलियन यांची कविता

- १ कवि माधव जूलियन यांची कविता; गो. ग. तळवलकर, सप्टेंबर १९२९
- २ माधवरावांची काव्यसृष्टि, प्रो. द. के. केळकर, ज्योत्स्ना, मे १९४०
- ३ कविवर्ये माधव जूलियन, प्रो. रा. श्री. जोग, सहाय्य; मे १९४०
- ४ माधव जूलियन्, प्रो. रा. श्री. जोग; 'अर्वाचीन मराठी काव्य', पृष्ठे १७६-१९५; प्र. नवभारत प्रकाशनसंस्था, मुंबई.

संकीर्ण

- १ डॉ. माधवराव पटवर्धन—सामाजिक टीकाकार; प्रो. मा. दा. अळतेकर; ज्योत्स्ना, मे १९४०
- २ प्रेम आणि माधवराव, विठ्ठलराव घाटे; ज्योत्स्ना, मे १९४०
- ३ एक क्रांतिकारक कवि माधव जूलियन्; ना. म. भिडे, ज्योत्स्ना, मे १९४०

पटवर्धन माधव त्रिवेक

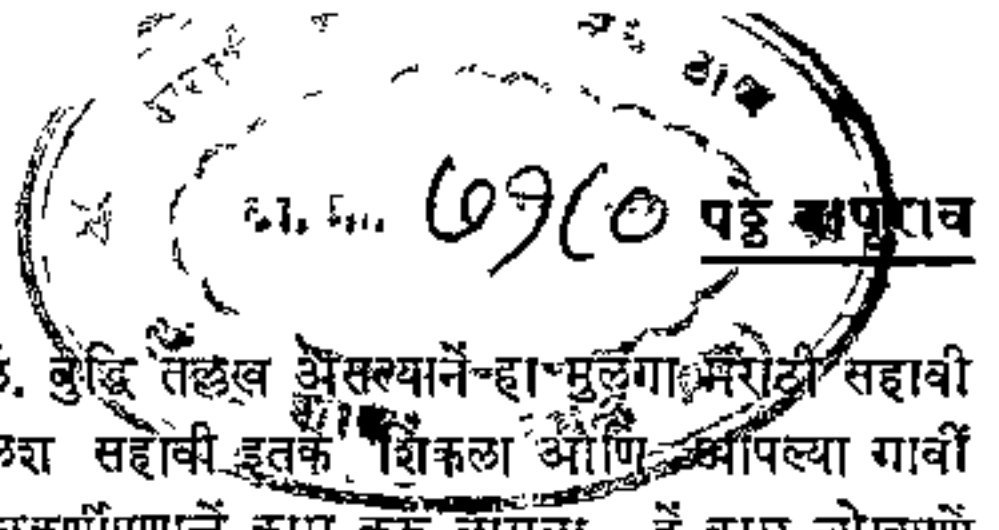
- ४ माधवराव काव्य आणि जीवन, वि. स. खांडेकर, ज्योत्स्ना, मे १९४०
- ५ माधवरावाची प्रेमगीतें, ग. मा. निरंतर, ज्योत्स्ना, मे १९४०
- ६ थोडक्यात माधव जूलियन; श्री. यशवत, ज्योत्स्ना, मे १९४०
- ७ जळगाव समेलनाचे अध्यक्ष प्रो. माधवराव पटवर्धन; ग. व्यं माड-खोलकर, ज्योत्स्ना, नोव्हेंबर १९३६
- ८ जीवितार्थी समरस होणारा कवि, माधव जूलियन, प्रो. शं. के. कानेटकर, नोव्हेंबर १९३६
- ९ मी व माझे टीकाकार, प्रो. माधवराव पटवर्धन, ज्योत्स्ना, एप्रिल १९३७
- १० पटवर्धन व त्यांचे काही टीकाकार, डॉ. रा. चिं. श्रीखंडे; ज्योत्स्ना, मे १९३७
- ११ मराठीचे पहिले 'डी. लिट्' प्रो. माधवराव पटवर्धन; वि. वा. पत्की, मनोहर, फेब्रुवारी १९३९
- १२ माधव जूलियन याची स्त्रीसृष्टि, सौ. मुक्ताबाई दीक्षित; लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०
- १३ गद्यलेखक व टीकाकार पटवर्धन; प्रो. कृ. पा. कुळकर्णी; लोकशिक्षण, फेब्रु-मार्च १९४०
- १४ माधव जूलियन् नावाचें कूळ व कवितांचें मूळ, गंगाधरराव खानोलकर; सद्द्याद्रि, जानेवारी, १९४०
- १५ माधव जूलियन् आणि मुलें, प्रो. श्री. बा. रानडे, सद्द्याद्रि, जानेवारी १९४०
- १६ माधव जूलियन् यांच्या स्त्रीजातीविषयी भावना, सौ. शालिनीबाई रानडे, सद्द्याद्रि, जानेवारी, १९४०
- १७ माधव जूलियन् आणि गूढवाद; प्रा. गं. मा. निरंतर, प्रतिभा (औरंगाबाद), डिसेंबर १९४७
- १८ माधवराव पटवर्धनांची पृथगात्मता; यशवत कानिटकर; प्रतिभा (औरंगाबाद), डिसेंबर १९४७

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आठवणी, व्यक्तिचित्र

- १ प्रो. माधवराव पटवर्धन; श्री. के. क्षीरसागर, लोकशिक्षण, आक्टोबर १९३६
- २ माधवराव पटवर्धन, मा. के. काटदरे, ज्योत्स्ना, मे १९४०
- ३ माधवरावाच्या आठवणी, ज्योत्स्ना, मे १९४०
- ४ माझी स्मृति-सुमनांजली; लीलाबाई पटवर्धन, सहाद्रि, जानेवारी १९४०
- ५ माझा बालमित्र गेला ! वि. द. घाटे, सहाद्रि, जानेवारी १९४०
- ६ गुरुवर्य डॉ. माधवराव पटवर्धन, गोपीनाथ तळवलकर, सहाद्रि, जानेवारी १९४०
- ७ कांहीं आठवणी, सौ. वत्सलाबाई घाटे, सहाद्रि, जानेवारी १९४०
- ८ सर्वा खलित्वाय माया ! प्रो. श. के. कानेटकर, सहाद्रि, जानेवारी १९४०
- ९ माधवराव - प्रेम आणि मरण; श्री. के. क्षीरसागर; सहाद्रि, जानेवारी १९४०
- १० डॉ. पटवर्धन यांचे तीन विशेष, ग. व्य. माडखोलकर, सहाद्रि, जानेवारी १९४०
- ११ डॉ. पटवर्धन यांचे कोल्हापुरातील जीवन, प्रो. द. सी. पंगु; सहाद्रि, जानेवारी १९४०
- १२ आणखी कांहीं आठवणी, लीलाबाई पटवर्धन, रोहिणी, आगष्ट १९४७

पट्टे बापूराव [१८६८-१९४६] तमाशाचार्य, जुनी परंपरा निष्ठेने चालविणारे लावणीकार. यांचे संपूर्ण नांव श्रीधर कृष्णाजी कुळकर्णी. यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील हरणाक्ष रेंठरे या गावी झाला. बालवयापासूनच याना कवने रचण्याचा नाद लागला. बायका जात्यावर गाऊ लागल्या की या बालकवीने त्याच चालीवर सुंदर गीते लिहिना रचून द्यावीत व स्त्रियांनीही ती आनंदाने गात जावी गुणी माणसास कालयोगेकरून प्रोत्साहन मिळतेच. त्यास अनुसरून श्रीमंत औंधचे महाराज यांनी श्रीधरास आपल्याकडे शिक्षणास बोलावून ठेवून घेतले. पुढे श्रीमंत सौभाग्यवती राणीसाहेब यांनी या मुलास

आपणाबरोबर बडोद्यास नेले. बुद्धि तळख असल्याने हा मुलगा मराठी सहावी (हल्लीची सातवी) व इंग्लिश सहावी इतक शिकला आणि आपल्या गावी येऊन आपले वतनदारी कुळकर्णीपणाचे काम करू लागला. हे काम चोखपणे त्यानीं १५-१६ वर्षे केले. जोशीपणाचेहि काम त्याच्याकडे असल्याने तेहि त्यानीं काही वर्षे केले. रेठच्यास महार मंडळी लावण्या म्हणण्यांत पटाइत होती. श्रीधरपंत रोज लावण्या ऐकण्यास जात व चाली ऐकून गुग होत. परंतु लावणीतील शब्द त्याना गोड वाटेनात, म्हणून ते त्याना स्वतः चांगली पदे रचून देऊ लागले. महारमंडळीसुद्धा त्याचे कवन पाठ करून गावोगावी जाऊन गाऊ लागली आणि वाहवा मिळवू लागली. बापूरावजी लावणी करीत तिच्या शेवटच्या चरणास 'कवि बापूराव कुळकर्णी' हे शब्द असत. कवि बापूरावाचे नाव तमाशाच्या क्षेत्रात चमकू लागताच तमासगीर मंडळींत मत्सर उत्पन्न होऊ लागला. एकदा रेठरे गावचे महार बापूरावांची लावणी गात असतां प्रतिस्पर्धी मंडळीनी, 'तुमच्या गुरूला पुढ घेऊन या. तुमच्या गुरून स्वतः लावणी म्हटली पाहिजे' असा आग्रह धरून त्यानीं अडवणूक केली. त्यावेळीं बापूरावांनींहि पुढे होऊन लावणी स्वतः गाऊन प्रतिस्पर्धीवर मात केली. ते अशा रीतीने तमाशाच्या पीठावर चढले ते कायमचेच चढले. यावेळेस त्याचे वय तेवीस वर्षांचे होते.

तमासगिराच्या अंगी वास्तविक प्रेक्षकांची उत्कृष्ट करमणूक करण्याजोगे गुण असले म्हणजे झाले. परंतु एवढ्याने त्याचे समाधान होत नाही. एकमेकांचा पाडाव करण्यासाठी व प्रश्नोत्तरांची कोडी घालून प्रतिस्पर्ध्याला निरुत्तर करण्यासाठी त्याची सारखी धडपड चालू असते. कोणी शिवाची बाजू घेतो, तर कुणी शक्तीची बाजू घेतो. यालाच ब्रह्म-माया, पुरुष-प्रकृति अगर कलगी-तुरा म्हणतात या उद्योगासाठी तमासगिराना आपल्या ताफ्यामध्ये शीघ्र कवन करणारा कवि साभाळावा लागतो व त्यालाच ते गुरू म्हणतात. बापूराव स्वतःच कवि व गायक असल्याने त्यानीं अशा सामन्यांत कोणासहि पुढे उभे राहू दिले नाही त्यानीं कैक पैजा जिंकून जरीपटके, चादीचे तोडे—इतकेच काय, पण प्रतिस्पर्ध्याच्या ताफ्यातील पणास लावलेल्या नाचणाऱ्या नामवंत पवळी आणि चंद्रावळी या दोन बाया मिळविल्या.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

तमाशातील प्रश्नोत्तरांच्या लावण्या बहुधा ब्रह्म-माया अशा विषयांवर पौराणिक ग्रंथाघरें रचलेल्या असतात. त्यांना भेदीक लावण्या म्हणतात. बापूरावानी अशा तऱ्हेच्या लिहिलेल्या लावण्याचा संग्रह बराच मोठा आहे. ते स्वतःच म्हणतातः—“ दोन लक्ष आम्ही केली लावणी, केवढी म्हणावी मात बडी । दुसरें रामायण, भारत बनलें, ग्रथ रचिले अचल थडी ॥ ” त्यांच्या कवितांमध्ये सहजप्रसवता, स्पष्टपणा, अनुप्रास, अर्थमाधुरी आणि अस्सल मराठी धाटणी हे गुण दिसतात

बापूरावानी तमासगिरी करून अमाप पैसा मिळवला व खर्च केला. त्याचे अखेरचे दिवस दैन्यात गेले. त्याचे चरित्रलेखक रा. नानिवडेकर हे त्यास १९४२ साली भेटावयास गेले असता, येरवड्यास अस्पृश्यांच्या घाणेरड्या वस्तीत एका पडक्या सडक्या खोपटांत ते राहत असलेले त्यांना आढळले. तमासगिरी करून लागल्यापासून त्यांचा आपल्या घराशी सत्रघ सुटला. त्यांना अस्पृश्याप्रमाणे लेखण्यात येऊ लागले.

वा ङ्ग य :

- (१) पद्ये बापूराव यांच्या लावण्या व गवळणी—भाग पहिला; १९२८; संग्राहक, गो. गो. अधिकारी, हनुमानेप्रेस, पुणे.
- (२) पद्ये बापूराव यांच्या ढोलकीवरील दिलखूप लावण्या; १९४२; प्रकाशक, बी एम. जितीकर, पुणे.

पडवळ, तुकाराम तात्या [१८३१ — ३ जून १८९८] ब्रह्मविद्येचा उपासक; सतवाङ्मयाचा संपादक व प्रकाशक, मुंबईतील तत्त्वविवेचक छापखान्याचा संस्थापक यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांतील वडावरे या गांवी झाला. मुळची अत्यंत गरीबी असल्यामुळे त्यांनी स्वकष्टाने मुंबईच्या रॉबर्ट मनी स्कूलमधून इंग्रजीचे शिक्षण घेतले. विद्यार्थीदशेत असता त्यांची धर्मावरील श्रद्धा उद्भूत ते नास्तिक बनू लागले होते. शिक्षण संपल्यावर ते प्रथम मुंबई म्युनिसिपालिटीत नोकरीला लागले. परंतु ‘जी हुजुर’वृत्ती नसल्यामुळे त्यांना नोकरीला लवकरच रामराम ठोकावा लागला. सत्यवादी व स्पष्टवक्ते असे हे होते. मिशनरी मंडळी त्यांना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा देण्याच्या

वेतात होती, इतक्यांत थिऑसॉफीचे प्रवर्तक कर्नल आल्कोट यांची भेट चडून आली त्याची व्याख्यानं ऐकून हे थिऑसॉफिस्ट बनत चालले. १८८० चे सुमारास मॅडम ब्लॅन्हेट्स्की यांनी त्यांना थिऑसॉफिकल सोसायटीचे सभासद करून घेतले. सोसायटीचे ते एक मंत्री होते. थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या प्रचारासाठी यांनी वेझंटवार्डबरोबर पुष्कळ प्रवास केला. काशी येथे स्थापन झालेल्या हिंदु कॉलेजच्या आधारस्तभापैकी ते एक होते. आपले उर्वरीत आयुष्य काशीत ब्रह्मचिंतनांत घालविण्याचा त्याचा विचार होता ग्रंथ वाचून त्यांनी आर्यवैद्यकाचा उत्तम अभ्यास केला होता या विद्येचा उपयोग यांनी गरीब-गुरीवासाठी केला. कोटात एक दवाखाना उघडून, तेथे ते १०॥ ते १॥ पर्यंत बसत व मोफत औषधोपचार करीत. हजारों लोकाना त्यांनी व्याधिमुक्त केले आर्यवैद्यकाप्रमाणेंच होमोपथी व क्रोमोपथी याचा त्यांनी चांगला अभ्यास केला होता. त्यांनी संपादित केलेला 'तुकारामबाबाचा गाथा' प्रसिद्ध आहे. आपल्या तत्त्वविवेचक छापखान्यातून यांनी अनेक पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं. १८६१ सालीं यांनी आपल्या दोन तीन मित्रांच्या सहाय्याने 'जातिभेदविवेकसार' या नांवाचा ग्रंथ 'एक हिंदू' या नावाने प्रसिद्ध केला. या पुस्तकाच्या दोन आवृत्त्या निघाल्या. पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध प्रार्थनासमाजी वासुदेव बाबाजी नवरगे यांनी प्रसिद्ध केली असून दुसरी आवृत्ति सत्यशोधक जोतिराव फुले यांनी प्रकाशित केली.

वा उग्र य :

- (१) श्रीएकनाथ महाराजाच्या अभंगांची गाथा; १९०३, तत्त्वविवेचक छापखाना, मुंबई.
- (२) तुकारामबाबा आणि त्याचे शिष्य यांच्या अभंगांची गाथा. भाग १ ला, १८८९, भाग २ रा, १८८९; सुबोधप्रकाश प्रेस, मुंबई.
- (३) जातिभेदविवेकसार, 'एक हिंदू' या टोपण नावाने, प्रथमावृत्ति १८६१, द्वि. आ. १८६५, गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.

पंडित, विष्णु परशुरामशास्त्री [१८२७-१८७६] ग्रंथकार, वृत्त-पत्रकार, समाजसुधारक सातारा येथे यांचा जन्म झाला. यांच्या घराण्याचे

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

मूळ गांव सातारा जिल्ह्यांतील वावधन याचे वडील सातारकर महाराजाच्या आश्रयास येऊन राहिले होते. विष्णुशास्त्र्यांनी द्याच्या एकोणीसाव्या वर्षापर्यंत सातार्याचे प्रसिद्ध विद्वान संस्कृतज्ञ राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर व त्याचे चिरंजीव नारायणाचार्य याजकडे व्याकरण व न्याय या शास्त्रांचें अध्ययन केलें. हें अध्ययन आटोपल्यावर इंग्रजीचें शिक्षण घेण्याच्या इच्छेनें १८४५ सालीं ते पुण्यास आले व त्यांनीं सरकारी पाठशाळेच्या इंग्रजी वर्गांत नांव दाखल केलें. दोन वर्षे त्यांनीं येथें अध्ययन केलें. या पाठशाळेंत महादेवशास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री तळेकर, कृष्णशास्त्री चिपळोणकर वगैरे पुढें उदयास आलेले विद्वान त्याचे सहाध्यायी होते. १८४८ त त्यांनीं सरकारी शाळाखात्यात नोकरी धरली. या खात्यांत असता त्यांस शिक्षकाचें, त्याचप्रमाणें भाषांतरकाराचें व भाषांतरपरीक्षकाचें काम करावें लागे.

पडितांचा पहिला ग्रंथ 'नाना फडनवीस ह्यांची सक्षिप्त बखर' हा होय. तदनंतर त्यांनीं मरेकृत हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या तिसऱ्या भागाचें भाषांतर केलें. या भाषांतराची न्यायमूर्ति रानडे यांनीं मराठी वाङ्मयावरील आपल्या अहवालांत फारच प्रशंसा केली आहे. १८६४ सालीं त्यांनीं सरकारी नोकरीचा राजीनामा दिला व मुंबईस त्यावेळीं नुक्त्याच (१८६२) निघालेल्या 'इंदुप्रकाश' पत्राच्या संपादकाची जागा पत्करली. 'इंदुप्रकाश' हें त्यावेळच्या सुधारणा-वाद्याचें महत्त्वाचें मुखपत्र होतें. पडितांच्या हातांत तें येताच आपल्या निर्भीड लेखनाच्या जोरावर त्यांनीं तें बरेंच भरभराटीस आणलें. "सेवानिवृत्त झाल्या-नंतर स्त्रीजातीच्या उद्धारासाठीं प्राणपणें झगडण्याचा त्यांनीं निर्धार केला, व त्या धोरणानेंच इंदुप्रकाशात ते आपलीं मते निर्भीडपणें मांडू लागले. प्राचीन धर्मग्रंथांचें त्यांनीं स्वतंत्र दृष्टीनें आलोडन केलें; आणि त्याच्या पाठबळावरच नवीन सुधारणांचा पुरस्कार करण्यास ते पुढें सरसावले. लेखन, भाषण, चर्चा, कीर्तन इत्यादि साधनांच्या द्वारा आपले विचार लोकांच्या गळीं उतरविण्याच्या ते प्रयत्नाला लागले. 'इंदुप्रकाशांत' बालविवाह, पुनर्विवाह, केशवपन, जरडकुमारीविवाह इत्यादि प्रश्नाची सांगोपांग चर्चा करून विरोधकांच्या आक्षेपांचें सप्रमाण खंडन करण्याचा त्यांनीं परिपाठ पाडला. प्राचीन काळीं समाजजीवनात स्त्रियाचें स्थान फार मोठें होतें हें त्यांनीं

लोकाच्या निदर्शनास आणून दिले. स्त्रियाना ज्ञानाचा अधिकार आहे किंवा नाही ? आजन्म अविवाहित राहण्यास त्यांना शास्त्राची कांहीं हरकत आहे काय ? लग्नाच्या वयासंबंधी कांहीं किमान मर्यादा ठरविता येईल किंवा नाही ? विधवाविवाह सशास्त्र किंवा अशास्त्र आहे ? इत्यादि अनेक गोष्टींचा उहापोह करून आपली निर्णायक मते लोकांना पटवून देण्याची त्यांनी अविश्रात खटपट केली. ” [ग. भा. सरदार, म. उ. मा.] पंडितांची, प्राचीन टीकाकारांच्याच ठराविक मार्गांनी अंधपणे न जाता, स्वतंत्र मार्गांनी जाऊन शोध घेण्याकडे प्रवृत्ति असे.

पंडित हे केवळ बोलके सुधारक नसून कर्ते सुधारक होते ‘जसें बोलावे तसें वागावे’ असा त्यांचा वाणा होता. लोकनिंदेची किंवा सामाजिक छळाची त्यांनी कदर केली नाही प्रखर तत्त्वनिष्ठा, निःस्वार्थी वृत्ती व निष्कलंक चारित्र्य यामुळे त्यांच्या कडूया शत्रूलाहि त्यांच्याबद्दल आदर वाटे. १८७४ चे सुमारास त्यांची प्रथम पत्नी वारली त्यांच्या खऱ्या कसोटीची ही वेळ होती न्याय-मूर्ति रानड्यांसारख्या प्रमुख सुधारकांप्रणीनेहि ज्या प्रसंगी कच खाल्ली, तसाच प्रसंग पंडितांवर आल्यावर ते कसे वागतात याकडे लोकांचे लक्ष लागणे साहजिक होतें. आपल्या तत्त्वापासून पंडित ढळले नाहीत कुसाबाई पटवर्धन या गतभर्तृकेशीं यथाविधी जाहिरपणे त्यांनी विवाह केला. पंडितांच्या चाहात्या-बरोबरच छलकांच्या तोंडूनहि क्षणभर धन्योद्गार निघाल्यावाचून राहिले नाहीत.

पंडितांचे बोलणे व लिहिणे नेहमीं तर्कशुद्ध, साधार, अतःकरणाच्या तळमळीनें भरलेले, आत्मविश्वासपूर्ण व सडेतोड असे. इ. स. १८७० सालीं पुणे येथे शंकराचार्यांशीं ‘पुनर्विवाह प्रकरणीं’ झालेला त्याचा वादविवाद त्यांच्या या वैशिष्ट्याची उत्तम साक्ष पटवितो.

पंडितांच्या हातून मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें एक महत्त्वाची गोष्ट घडली आहे, ती म्हणजे, तुकारामाच्या गाथेचे त्यांनी रा. व. शंकर पाहुंरंग पंडित यांच्या सहकार्यानें केलेले संपादन होय. तळेगाव, देहू, पढरपूर, कडूस येथील प्रती ताडून पाहून त्यांनी पाठ निश्चित केले.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पडितांचें बरेंचसें लेखन स्त्रियांच्या प्रभासबंधींच जरी झालेलें असलें तरी, समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसंबंधीहि त्यांनीं बरेंच, विशेषतः इंदुप्रकाशात-लिहिलें आहे. समाजाची प्रगति कशी घडेल, तो अंतर्ब्राह्म सुखी कसा होईल याखेरीज अन्य ध्यास त्यांना नव्हता. त्यांनीं आपलें शरीर, मन व धन पूर्णपणें समाजाला वाहिलें होतें.

वा ङ्ग य :

- (१) आयुष्यवर्तनक्रमाविषयीं श्रुतिस्मृतींच्या आशा, [उपयुक्त ज्ञान-प्रसारक सभेपुढें ता. १३ मार्च १८७४ रोजीं दिलेलें व्याख्यान], १८७५, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (२) वेदातील सूर्यासावित्रीचा विवाह, [मूळ मंत्र, त्याचा भाष्याच्या आधारानें मराठींत अर्थ व टीपा यांसहित], १८७८, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई
- (३) जाति अथवा वर्ण (अनुलोमप्रतिलोमसहित), १८७६, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (४) पंचद्राविडांतर्गत महाराष्ट्र ब्राह्मणातील देवसूत्रांविषयीं शास्त्रसंमत विचार आणि त्याजविषयींच्या खोऱ्या प्रवादाचें खडन, १८७४; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (५) पुनर्विवाह सशास्त्र असल्याविषयीं पुणें व नासिक येथें विष्णु परशरामशास्त्री पंडित यांनीं चार व्याख्यानें दिलीं तीं, १८७०; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (६) विधवाविवाह [पं ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या ग्रथाचें भाषांतर]; प्र. आ. १८६५, द्वि. आ १८७०, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (७) पुष्पमाला, (पद्यसंग्रह)—विनायक यशवंत बेर्डे याच्या काहीं कवितांसह, १८७४, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (८) स्त्रीगायनसंग्रह अथवा बायकांचीं गाणीं [जुनीं गाणीं], १८८२, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई

पंडित विष्णु परशुरामशास्त्री

- (९) आर्य लोकांच्या प्राचीन व अर्वाचीन रीति आणि त्यांची परस्पराशी तुलना. ['फ्रेंडली मीटींग' पुढे दिलेली व्याख्यानं: वानप्रस्थ, संन्यास, राजव्यवहार व द्विजांनी नावेतून जाणे निर्दोष आहे.], १८७१, मुंबई.
- (१०) हिंदुस्थानचा इतिहास, [मरेकृत 'History of British India' च्या १० ते १४ प्रकरणाचे आधारें, ह्यात इंग्लिशांस कर्नाटकात, म्हैसूर प्रांतात, बगाल्यात वगैरे जय कसे मिळाले त्याचें वर्णन आहे], १८६१, एक्सचेज प्रेस, मुंबई.
- (११) नाना फडनवीस ह्याची संक्षिप्त वखर [मॅकडोनाल्डकृत Chronicle of Nana Faranvis चे आधारें] १८५९, थॉमस ग्रॅहम यांचा छापखाना, मुंबई.
- (१२) इंग्रजी आणि मराठी कोश, [क्रमिक इंग्रजी पुस्तकातल्या शब्दाचा] १८६४, सरकारी विद्याखाते, एज्युकेशन सोसायटीचा छापखाना, मुंबई.
- (१३) संस्कृत आणि महाराष्ट्र धातुकोश, १८६५, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (१४) तुकारामबाबांच्या अभंगांची गाथा—भाग १ ला [तुकारामबाबांचे इंग्रजी व मराठी चरित्र आणि २२४७ अभंग]; साहाय्यक—शंकर पांडुरंग पंडित, १८६९, इंदुप्रकाश छापखाना; मुंबई.
- (१५) तुकारामबाबांच्या अभंगांची गाथा—भाग २ रा [अभंग २२४८ ते ४५०३, अनुक्रमणिका व शब्दकोश व ओव्या यासह.], साहाय्यक—शंकर पांडुरंग पंडित, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

- (१) मृत्युलेख, नेटिव्ह ओपिनिअन, व. १३, अं. २०, इ. स १८७६
- (२) विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित यांचे चरित्र; १९३६; ले. श्री. स. पंडित.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

(३) विष्णुशास्त्री पंडित, ले. गं. बा. सरदार, ' महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी '.

पंडित, शंकर पांडुरंग [१८४०-१८९४] वेदाभ्यासक व संशोधक. यांचा जन्म सावंतवाडी संस्थानातील बाबुळी या गावी झाला. मुन्सफाच्या कचेरीत कारकुनाची जागा मिळण्यासाठी अर्ज केला असता, वशिल्याच्या अभावी मोडी अक्षर चांगले असूनहि ' मोडी अक्षर वाईट ' असा शेरामारून फेंटाळून लावला गेल्यामुळे, तो मोठा अपमान वाटून संस्थान सोडून शकरराव बेळगावास गेले, व तेथे अत्यंत हालअपेष्टेत त्यांनी इंग्रजीचा अभ्यास आरंभिला. यावेळी त्यांचे वय अठरा वर्षांचे होते १८५८ साली इंग्रजीचा गंधहिनसलेल्या या तरुणाने १८६१ साली प्रवेशपरीक्षा दिली व तीत ते उत्तम गुण मिळवून उत्तीर्ण झाले, त्यामुळे त्यांस शिष्यवृत्त्या मिळून उच्च शिक्षण घेण्यास उमेद वाटू लागली. ते १८६५ साली बी. ए. झाले. बी. ए. झाल्यावर त्यांस दक्षिणा फेलो नेमण्यांत आले व तेथपासून त्यांच्या सरकारी नोकरीस प्रारंभ झाला. ह्याच वेळी एका जर्मन सोल्जर स्नेह्यापाशी त्यांनी जर्मन भाषेचा अभ्यास केला, त्याचे इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व पाहून त्यांस पुणे येथील डेक्कन कॉलेजांत इंग्रजी भाषेचा उप-अध्यापक नेमण्यांत आले. पुढे १८६८ मध्ये लॅटिन व इंग्रजी घेऊन ते एम्. ए. झाले. पुण्यास नोकरीनिमित्त आल्यानंतर म्हणजे १८६५ सालानंतर त्यांनी संस्कृत भाषेचे अध्ययन सुरू केले. मध्यंतरी त्यांनी एम्. ए. ची परीक्षा दिली. हे संस्कृत भाषेचे अध्ययन त्यांनी इतके उत्तम प्रकारे केले की १८७१-७२ साली त्यांच्यावर कॉलेजात संस्कृत विषय शिकविण्याचे कामहि सौंपविण्यांत आले.

१८७९ साली सरकारने त्याची ओरिएंटल ट्रेन्सलेटरच्या जागी नेमणूक केली ह्या जागेवर सहा वर्षे त्यांनी मोठ्या निष्पृहतेने काम केले. हे काम करित असतांनाच सरकारची त्यांचेवर इतराजी झाली व त्यांस कांही दिवस घरी बसावे लागले नंतर न्यायमूर्ति माधव गोविंद रानडे व सर रेमंड वेस्ट ह्यांच्या खटपटीमुळे त्यांच्यावरील सरकारचा राग गेला व त्यांस डिस्ट्रिक्ट डेप्युटी कलेक्टर करण्यांत आले व नंतर नगर येथे कांही वर्षे हुजुर डेप्युटी कलेक्टर

असतानाच त्यांस पोरबंदरचे ॲडमिनिस्ट्रेटर नेमलें. या कामावर असतानाच त्यांचा अंत झाला.

सरकारी नोकरी करीत असतानाहि शंकररावांनीं विद्याव्यासंग व लेखन-व्यवसाय सतत चालू ठेविला होता. कॉलेजातील विद्यार्थ्यांसाठीं 'रघुवंश' व 'मालविकाग्निमित्र' हीं पुस्तकें शुद्ध करून त्यावर टीपा देऊन तीं त्यानीं प्रसिद्ध केलीं. १८७६ सालीं त्यानीं 'वेदार्थयत्न' नावाचे मासिक पुस्तक सुरू केलें. त्यात ऋग्वेदसहितेचें मराठी व इंग्रजी भाषांतर दिलेले असून त्यासंबंधींच्या भरपूर टीपाहि दिलेल्या आहेत. हें काम १८८२ पर्यंत चाललेलें होतें. या मासिकास हिंदुस्थानापेक्षां जर्मनींतच अधिक वर्गणीदार होते ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. पंडिताच्या या 'वेदार्थयत्ना' विषयीं 'ज्ञानकोश'-कारांनीं पुढीलप्रमाणें अभिप्राय व्यक्त केला आहे : "वेदार्थयत्नकारांची दृष्टि उत्तरकालीन क्रियाशीं वेदाची संगति किंवा असंगति शोधण्याकडेसच विशेष होती. शं. पां पंडित याच्या अंत करणात चिकित्सक बुद्धीपेक्षां श्रद्धेचा विकास अधिक झाला होता असें दिसतें. यज्ञकर्म विधीपूर्वक करतां न आल्यामुळें यज्ञ करतेवेळेस जी कामना मनात असेल तिची प्राप्तीहि होत नाही, अशी या भोळ्या ब्राह्मणाची समजूत 'वेदार्थयत्नात व्यक्त होते' (ज्ञा. को. ख. १ : पृ. ८९) पंडितांनीं 'अथर्ववेदा'चेंहि संपादन केलें आहे.

शंकरराव अनेक भाषाकोविद होते. गुजराथी, कानडी, लॅटीन, जर्मन व फ्रेंच या भाषा त्यांना चांगल्या येत असत. १८७४ सालीं डॉक्टर भाडारकर यास ओरिएंटल इंटरनेशनल कॉंग्रेसला जातां आलें नाहीं म्हणून सरकारनें यांना धाडलें होतें. त्यावेळीं परिषदेसमोर 'कालिदासाचा काळ' हा निबंध त्यानीं वाचला. या निबंधाची त्या ठिकाणीं फार प्रशंसा झाली.

शंकररावांनीं मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें केलेली महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे विष्णुशास्त्री पंडिताच्या सहाय्यानें केलेलें तुकारामाच्या गाथेचें सशोधन होय. ही गाथा 'इंदुप्रकाश गाथा' म्हणून प्रसिद्ध आहे. "ह्या गाथेनें तुकारामाची सुशिक्षित लोकांस ओळख करून देण्याच्या कामीं मोठीच कामगिरी बजाविली आहे. माधव चंद्रोबा यांनीं प्रसिद्ध केलेला, शिळाछापावर छापलेला व शब्द न तोडलेला असा तुकोबाच्या अभंगाचा संग्रह तत्पूर्वीं होता, परंतु शंकररावांनीं

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

अतिशय श्रम करून तयार केलेल्या दोन भागाशी त्याची तुलना करतां याव-
याची नाही अनेक प्रती जवळ घेऊन, त्यातील जी अधिक विश्वसनीय प्रत अशी
अंतःप्रमाणांवरून ठरली ती मूळ घेऊन सांपडलेल्या सर्व प्रतींत जेथें जेथें महत्त्वाचे
पाठभेद आढळले तेथें तेथें ते पाठभेद व अवातर माहिती देण्यांत आली !”
(द्वा. गो. वैद्य; प्रार्थनासमाजाचा इतिहास)

इ. स १८६३ त पंडित यानीं मयूरकृत-कवि मोरोपंत-‘ बृहद्दशम अथवा
कृष्णविजय ’ या अवघड ग्रथावर इग्रजीत क्लासिकल कवितेवर जशा टीका
असतात तशा सविस्तर टीकाव्या धर्तीवर एक टिप्पण पुस्तक समूळ छापलें.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

(१) चरित्र (लेख) व्यं. ग. धनेश्वर, मनोरंजन, पु. २०, पूर्वार्ध
अंक २, १९१४.

(२) रावबहादुर शंकर पाडुरंग पंडित (विस्तृत चरित्र), ले. कर्नाटकी,

पंडित, हरि माधव [१८४९-१८९९] निबंधलेखक व ग्रंथपरीक्षक

जन्म सागलीजवळ कृष्णाकांठावरील हरिपूर या गावीं झाला. मराठी शिक्षण
हरिपूर येथें पुरें केल्यावर बी. ए. पर्यंतचें शिक्षण त्यानीं मुंबई येथें घेतलें. १८७२
सालीं डॉ. भांडारकर यांच्या शिफारशीवरून नागपूर येथील सिटी स्कूलवर
मुख्याध्यापक म्हणून त्याची नेमणूक झाली. काहीं दिवसांनीं सिटी स्कूलमधील
नोकरी सोडून ते नागपूरकर भोंसल्याचे दुय्यम कारभारी झाले याच जागेवर
ते अखेरपर्यंत होते. मुंबईस विद्यार्थी म्हणून असल्यावेळेपासून ‘ विविधज्ञान-
विस्तारा’शीं त्यांचा संबंध जडला होता या मासिकातील ग्रंथपरीक्षणाची
बाजू त्यांच्याचकडे सोंगविलेली असे या मासिकांत ‘ टेंपेस्ट ’, ‘ गंगावर्णन ’,
‘ गणेशपुराण आर्या ’, ‘ मौजेच्या चार घटका ’, ‘ सौ. आनंदीबाईचें चरित्र ’
या पुस्तकावर त्यानीं लिहिलेले परीक्षणात्मक निबंध सरस असून त्यांच्या परीक्षण-
शैलीचे उत्तम नमुने आहेत ‘ बालबोध ’कार ओक हे यांच्या परीक्षणात्मक निबंधा-
विषयी लिहितात, “ ग्रंथपरीक्षणात त्यांचा मोठा हातखंडा असे ग्रंथांतल्या
चांगल्या अल्पहि गुणाबद्दल पुष्कळ शाबासकी द्यावयाची, दोष मोठे असले
तरी ते अशा रितीनें दाखवावयाचे कीं त्याविषयीं ग्रंथकारास वाईट न वाटता,

त्यावरून आपल्या सुधारणेची दिशा त्यास कळून, टीकाकाराविषयी अत्यंत पूज्यबुद्धि उत्तम व्हावयाची, आणि लिहिणारास ती टीका वाचतांना गुदगुदल्या व्हावयाच्या हा एक वर्णनीय गुण त्याचे ठायी होता. म्हणजे त्याच्या टीकेपासून ग्रंथकाराची कत्रर बसावयाची नाही, उलट उत्तेजन यावयाचें. ”

पंडित यांचा जुन्या मराठी कवितेवरील व्यासगहि दाडगा व अतिसूक्ष्म होता. 'काव्यसंग्रह' कर्ते ओक यास त्याच्या या व्यासंगाचा फारच उपयोग होत असे 'काव्यसंग्रहा'तील बऱ्याच दुर्बोध स्थळावरील विवेचनात्मक टीपा पंडित यांच्या आहेत.

नागपूर येथे असता दोन वर्षे 'देशसेवक' (१८९२) नावाचे एक साप्ताहिकहि पंडित चालवीत असत.

यांनी लिहिलेल्या निबंधांची संख्या बरीच आहे. थोडीशी काव्यरचनाहि यांचे हातून घडलेली आहे.

वाङ्मय :

- १ चार चरित्रात्मक निबंध, १९०८, नाडकर्णी आणि मंडळी, कर्नाटक छापखाना; मुंबई.
- २ नागपूरकर भोसले यांचा इतिहास, १८७७; विविधज्ञानविस्तार, मुंबई.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

- १ चरित्र, बळवत, विविधज्ञानविस्तार, डिसेंबर १९०१
- २ चरित्र, 'काव्यरत्नावलि', जून १८९९
- ३ चरित्र, 'शाळापत्रक', एप्रिल-मे १८९९
- ४ चरित्र, 'बालबोध', एप्रिल १८९९

पंडिता रमाबाई [१८५८-१९२२] स्त्रीशिक्षणसुधारक व कर्त्री.

दक्षिण कानडा प्रांतातील मंगळूर जिल्ह्यात माळहेरंभी म्हणून एक गांव आहे त्याचे शेजारील गंगामूल अरण्यांत याचा जन्म झाला पंडिता रमाबाईचे वडील अनंतशास्त्री डोंगरे होत श्री आणि सरस्वती याचा अपूर्व संयोग यांच्या ठिकाणी झाला होता. शेवटचे बाजीराव पेशवे यांचे गुरु

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

चे. शा. सं. रामशास्त्री साठे याजकडे याचें शास्त्राध्ययन झालें होतें. रामशास्त्री चाजीरावाची पत्नी वाराणशीबाई हिला संस्कृत शिकवीत असत तेव्हा अनंतशास्त्र्यांस तेथें जाण्याचा पुष्कळ वेळा योग येई. वाराणशीबाईची संस्कृत विषयांतील गति पाहून अनंतशास्त्र्यांना समाधान वाटे, व त्या समाधानाचें पर्यवसान घरच्या स्त्रियांनाहि संस्कृत शिकविण्याबद्दलच्या त्यांच्या प्रतिज्ञेत झालें. इ. स. १८१८ त पेशवाई बुडाल्यावर अनंतशास्त्री परत घरीं आले. अनंतशास्त्र्यांच्या विद्वत्तेची कीर्ति कर्णोपकर्णी म्हैसूरच्या महाराजांनी ऐकिली होती त्यांनी त्यास मोठ्या आग्रहानें बोलावून घेऊन, आश्रयास ठेविलें. सुमारे दहा वर्षे ते म्हैसूरास होते. एवढ्या अवधीत त्यांनी बराच द्रव्यसंचय केला. खुद्द महाराजांनीच त्यास पचवीस हजारोंची देणगी दिली होती. पुढें महाराजांचा आश्रय सोडून ते घरीं परत आले व वडील व कुटुंब यांस बरोबर घेऊन ते काशीयात्रेस निघाले. वाटेंत त्याची पत्नी संग्रहणीनें प्रवासांत वारली. यात्रेहून परत येत असतांना पैठण मुक्कामी माधवराव अभ्यंकर या नावाच्या गृहस्थाच्या अंबाबाई नामक कन्येशीं त्यांनीं विवाह केला. अंबाबाईच्या पोटी अनंतशास्त्र्यांना सहा अपत्ये झालीं. त्यांपैकी शेवटचें अपत्य पंडिता रमाबाई या होत.

पहिल्या पत्नीच्या हटवादीपणामुळे, तिला संस्कृत शिकविण्याचें काम अनंतशास्त्र्यांना करतां आलें नाहीं, तरी आपल्या दुसऱ्या पत्नीला त्यांनीं संस्कृत विद्या उत्तम तऱ्हेनें शिकविली होती. अंधश्रद्धा त्याच्या ठायीं मुळापासूनच नव्हती. यात्रा, पर्यटनें व शास्त्राचें डोळस अध्ययन यांमुळे त्यांचे विचार प्रगल्भ बनले होते. समाज व धर्माधिकारी यांच्या जुलुमाची पर्वा न करता त्यांनीं आपलीं मते आचरणांत आणलीं.

आप्ताच्या छळामुळे गांवात राहाणें अशक्य झाल्याबरोबर त्यांनीं गात्रा-शेजारील गंगामूल नामक अरण्यात झोपडी उभारली, व तेथेंच निराळें दुमदार गांव वसवून पन्नास माणसाची वस्ती करविली. आई व पिता यांच्यातील या निर्भिडतेचा व बुद्धिमत्तेचा रमाबाईंमध्ये योग्य मिलाफ झाला होता असें त्यांच्या पुढील चरित्रावरून म्हणावयास हरकत नाहीं. मात्र विद्वान पिता, प्रेमळ माता, सरळ बंधु आणि रसिक पति लाभूनहि रमाबाईंचें उभें

पंडिता रमाबाई

व्यायुष्य रखरखीत राहावें हा केवळ दैवदुर्विलासच म्हटला पाहिजे. त्याच्या बडील बहिणीचा नवरा व सावत्र भाऊ यांच्या उधळेपणामुळे व न्यसनामुळे अनंतशास्त्र्यांना वृद्धापकाळीं दारिद्र्य, अशी उलटी स्थिती प्राप्त झाली. त्याच्या मानसन्मानात एकेकाळीं 'एक लक्ष पचाहत्तर हजार रुपयाची' झालेली मिळकत कोठच्या कोठेंच गेली, व अखेर झाडाचा पाला, खजुराच्या थोड्या बिया व पाणी यांवर अकरा अहोरात्री काढण्याइतकी अन्नान्नदशा या कुटुंबास आली. अशा कष्टमय अवस्थेतच अखेर रमाबाईच्या मातापितरांचें निधन झालें. नंतर रमाबाई आपले वडिल बंधु श्रीनिवासशास्त्री याच्यासमवेत उपास-तापासांत प्रवास करित कलकत्याला आल्या. परंतु त्यांची संकटपरपरा एवढ्यावरच थांबावयाची नव्हती श्रीनिवासशास्त्र्याचा कलकत्यांत थोडा जम बसतो तोंच त्याची प्रकृति प्रयासाच्या श्रमानें ढासळली व अखेर त्यां आजारांतच त्यांचा अंत होऊन रमाबाई पूर्णपणें उघड्या पडल्या.

कलकत्याच्या या मुक्कामापासून रमाबाईचा एक मात्र मोठा फायदा झाला; तो म्हणजे प्रसिद्धि. सन. १८७८ च्या सुरवातीस त्या आपल्या बंधुसमवेत कलकत्याला आल्या. ह्या भावडाच्या विद्वत्तेच्या प्रकाशानें कलकत्ता शहर कसें उजळलें होतें याची माहिती पुढील उतान्यावरून होईल. हा उतारा मुंबईतील एका वृत्तपत्रांत आला होता.

“ हल्लीं कलकत्यास कोणी एक रमाबाई नावाची, मराठा (महाराष्ट्रीय) बावीस वर्षांची अविवाहित तरुण स्त्री कर्नाटक प्रांतांतून आली असून जगन्नाथपुरीकडे जात असता तिनें कलकत्याला कांहीं दिवस मुक्काम करून तेथील विद्वान पंडितांस चकित करून सोडलें आहे. बाई संस्कृत भाषा बोलते, संस्कृतामध्ये जागच्या जागीं काव्य रचते ” यानंतर मुंबईतील लोकांनी जास्त माहिती काढण्याचा प्रयत्न केला त्यांत “ ह्या बाईला भागवतातील १८ हजार श्लोक मुखोद्गत आहेत. पाणिनीचा पहिला भाग बाई चांगली पढली आहे, बाई सुदर, सतेज, विनयशील व दिसावयास हुशार आहे. ” अशी माहिती मिळाली. कलकत्याच्या सेनेटमधील प्रो. टॉने, प्रो गौ, न्यायवर्तन प. रमेशचंद्र यांच्यासारख्या संस्कृतज्ञानीं व ज्योतींद्रमोहन टागोर सारख्या महाभागानींही रमाबाईचा गौरव करून तिची असाधारण विद्वत्ता, समयसूचकता, विनोद व

अर्वाचीन मराठी चाडग्रथसेवक

शुद्ध स्पष्टोच्चार पाहून आनंद प्रकट केला. देशभक्त आनंदमोहन बोस याच्या नेतृत्वाखाली कलकत्यातील स्त्रियांनी पंडिता रमाबाईंचा गौरव करून त्यांना बंगाली भाषेत मानपत्र अर्पण केलें.

स्वतः महाराष्ट्रीय असताहि पं. रमाबाईंचें आजवरचें आयुष्य बंगालसारख्या परप्रांतातच व्यतीत होत होतें; परंतु त्यांचा महाराष्ट्राबद्दलचा ओढा रतिमात्रहि कमी नव्हता महाराष्ट्राच्या चळवळींकडे त्यांचें बारीक लक्ष असून इंदुप्रकाशसारखीं पत्रें त्या नेमानें वाचीत असत. आपल्या बंधूच्या मृत्युचे वेळींच त्यांनीं स्त्रीसुधारणेच्या कार्यां स्वतःस आजीव वाहून घेण्याची शपथ घेतली होती. या संधीचा फायदा घेऊन मुंबईतील काहीं पुढारी मंडळींनीं रमाबाईंच्या निर्वाहाची तरतूद करण्याची व्यवस्था करून त्यांना मुंबईस आणण्याची व्यवस्था केली. परंतु इतक्यातच त्यांचा सिल्हट येथील वकील बाबू विपिन विहारीलाल मेधावी, एम्. ए., बी. एल्. यांच्याशीं विवाह झाला व मुंबईकरांच्या आशा तात्पुरत्या तरी मुळातच थडावल्या.

लग्नानंतर काहीं महिन्यांनीं रमाबाईंना एक कन्या झाली व सिल्हट येथें त्या चांगल्याच लोकप्रिय झाल्या. परंतु पंडिता रमाबाईंच्या संसारकुडळींतील ग्रहच असे चमत्कारिक पडले होते कीं हा नवीन नात्याचा जडलेला जिंहाळाहि त्यांना फार दिवस लाभला नाहीं लग्नानंतर एकोणीस महिन्यांनीं बाबू विपिन विहारी मेधावी हे अकस्मात मृत्यु पावले व पुन्हा रमाबाईं एकट्या पडल्या तथापि परमेश्वरावर अढळ भरवसा असल्यामुळें मन घट्ट करून त्यांनीं सारें दुःख गिळलें व इ. स. १८८२ सालीं आपल्या अल्पवयी कन्येसह त्यांनीं पुण्यात पाऊल ठेवलें.

पुण्यास आल्यावर पंडिता रमाबाईंनीं केलेली पहिली सार्वजनिक कामगिरी म्हणजे 'आर्य महिला समाजाची' स्थापना ही होय लवकरच मुंबई येथेंहि 'आर्य महिला समाज' उघडण्यात आला. रमाबाईंची दुसरी महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे हटर कमिटीपुढें झालेली त्यांची साक्ष या साक्षीत त्यांनीं हिंदी स्त्रियांची वकिली इतक्या उत्कृष्ट रितीनें केली कीं त्यांच्या या साक्षीचें इंग्रजी भाषांतर करवून तें कमिटीचे अध्यक्ष हटरसाहेब यांनीं स्वतः छापून प्रसिद्ध केलें, व या विषयावर स्वतंत्र न्याख्यान देऊन रमाबाईंच्या उद्योगाचा

जाहीर गौरव केला. त्याच सुमारास (१८८२) त्याचें ' स्त्रीधर्मनीति ' हें महत्वाचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें.

पुण्यास असतांच रमाबाईंच्या इंग्रजी शिक्षणाचा आरंभ झाला. आपल्याला जें कार्य करावयाचें आहे तें करता येण्यास इंग्रजी भाषेचें उत्तम ज्ञान घेणें अवश्य आहे व असें ज्ञान इंग्लंडांतच उत्कृष्टपणें मिळवितां येईल असें त्यांच्या मनानें घेतले होतें. याच सुमारास त्यांच्या धार्मिक मतातहि महत्त्वाची क्रांति घडून येत होती ' आर्यमहिला समाजा ' च्या स्थापनेपासूनच त्यांचा ख्रिस्ती मिशनरी लोकाशी संबंध येवूं लागून त्यांचीं मते ख्रिस्ती धर्माकडे हळू हळू खेंचलीं जात होती अशा स्थितीत त्या इंग्लंडात गेल्यावर तेथील मिशनऱ्यांचीं आदर्श रुग्णालये, परिचर्यागृहे व सुधारणालये पाहून त्यांचा त्या धर्माविषयी आदर दुणावला व त्यांनीं आपल्या अल्पवयी मुलीसह ख्रिश्चन धर्माची दीक्षा घेतली रमाबाईंचें शिक्षण चालू असतांनाच त्यांना अमेरिकेंत जाण्याचा योग आला. सुप्रसिद्ध डॉ. आनंदीबाई जोशी या त्या वेळीं अमेरिकेंत होत्या त्यांच्याकडे रमाबाई उतरल्या. तेथील शिक्षणपद्धति, सुधारणा व हिंदु स्त्रियांच्या उद्धारासाठीं साह्य करण्याची तेथील लोकांची उत्सुकता पाहून रमाबाईंनीं तेथें चांगलें प्रचारकार्य चालविलें, व आपल्या भावी कार्याची आंखणी करून त्याला दहा वर्षेपर्यंत पैशाचें पाठबळ मिळेल अशी व्यवस्था केली. " High Class Hindu Woman " हें आपलें पुस्तक त्यांनी फिलाडेल्फिया येथें प्रसिद्ध करून हिन्दी स्त्रियांवद्दल सहानुभूति मिळवण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला, अशा प्रकारें आपला प्रवास आटोपून रमाबाईंनीं हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर पाय ठेवला, व लागलीच मुंबई येथें ' शारदासदन ' या इतिहासप्रसिद्ध संस्थेची स्थापना (१८८९) केली. पुढें स्वर्गाच्या व जागेच्या सोईसाठीं हें सदन पुण्यास (१८९१) नेण्यांत आले. दुर्दैवानें पुण्याची हवा या सदनास फारशी मानवली नाहीं. रमाबाई स्वतः ख्रिस्ती झाल्या असल्यामुळें त्यांच्याविषयी अनेक आक्षेप निघू लागले. ही ख्रिस्ती लोकाची सस्था आहे असे प्रवाद उठले व सस्थेंतल्या काहीं विद्यार्थिनींनी याच सुमाराम ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केल्यामुळें पालकांनी धडाधड आपल्या मुली सदनांतून काढून घेतल्या. अमेरिकेहून मदत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

येण्याची दहा वर्षांची मुदत याच वेळी संपल्यामुळे पंडिता रमाबाईंनी यापुढे स्वतःच्या हिंमतीवर केडगाव येथे 'मुक्तिसदन' नावाची नवी संस्था उभारली. या सदनासाठी त्यांनी १८९८ सालांत पुन्हा अमेरिकेचा प्रवास केला. व पूर्वीच्या रमाबाई असोसिएशनला अधिक व्यापक स्वरूप देऊन मुक्तिसदनासाठी सांपत्तिक मदत मिळविली.

इ. स. १८९७ साली मध्यप्रांतांत जो भयंकर दुष्काळ पडला त्या काळांत त्यांनी स्वतः त्या त्या प्रांतांत जाऊन गरिब गुरीवास अमोल मदत केली, व सुमारे तीन हजार आपद्ग्रस्तांना मुक्तिसदनाच्या द्वारे आश्रय दिला. मात्र ही मदत पूर्वीच्या शारदासदनाप्रमाणे निरपेक्ष नसून ख्रिस्ती धर्माच्या स्वीकारानंतरच देण्यात आली होती. या प्रकारावर त्यावेळी पुढारी वर्गाकडून मोठाच गहजब उडवण्यांत आला होता. त्यांची मुक्तिसदन ही संस्था यापुढे सर्वस्वी ख्रिस्ती मिशनरी स्वरूपाची बनल्यामुळे हिंदु लोक तिला पाण्यांत पाहू लागले तरी अनाथ अपंग मुले, असहाय्य दलित व पीडित स्त्रिया याना ते खात्रीचे आश्रयस्थान वाटू लागले होते यात शंका नाही.

पंडिता रमाबाईंचा यापुढील काल मुक्तिसदनाच्या जोपासनेतच गेला. महाराष्ट्रीय समाजाने त्यांना खड्यासारखे वगळून टाकल्यामुळे त्यांच्या विद्वतेचा जो लाभ त्यांच्या पुढील आयुष्यांत वस्तुतः महाराष्ट्रीय स्त्रियांना झाला असता तो झाला नाही. वैयक्तिक महत्वाकांक्षेच्या भरीं न पडता व्यापक दृष्टी ठेवून पक्षरहित राहून बाई कार्य करत्या, तर स्वसमाजापासून दूर होऊन परित्यक्तेप्रमाणे आयुष्य घालविण्याचा प्रसंग त्यांवर आला नसता. बाई जे कार्य करू इच्छित होत्या तेच कार्य पुढे प्रो. अण्णासाहेब कन्यांसारख्यांनी समाजाला हळु हळु आपणाकडे वळवून करूनहि दाखविले. मुक्तिसदनाच्या स्थापनेपासून आपल्या आयुष्याची अखेर होईपर्यंत त्यांनी सदनाच्या कार्यालाच केवळ स्वतःस वाहून घेतले. आपल्या एकुलत्या एक कन्येला बी. ए., एल् टी पर्यंत शिक्षण देऊन आपल्या मार्गे ती आपल्या कार्याची धुरा वाहील या आशेवर त्या काळ कंठीत होत्या. मुक्तिसदनाच्या बाईस प्रिन्सिपॉलशिपचा अधिकारहि त्यांच्या कन्येने-मनोरमाबाईनी-घेतला होता. पण तिच्या या अकाली निधनामुळेच त्याचे हे बेट जागच्या जागीच

राहिले. वार्धक्याच्या भरात शेवटचा उरलेला हा आशातंतू नष्ट होताच पंडिता रमाबाईच्या अंतःकरणाला जबर धक्का बसला, व त्यातच त्या अखेर (१९२२) ख्रिस्तवासी झाल्या.

पंडिता रमाबाईचें लौकिक चरित्र येथेंच संपलें. तथापि आपल्या ज्या साहित्याच्याद्वारे त्यांनीं मराठी भाषेंत चिरंजीवित्व प्राप्त करून घेतलें तें साहित्य, त्या काळाची कल्पना करता, आजहि अपूर्व वाटल्याखेरीज राहाणार नाही. त्याचें पहिलें पुस्तक 'स्त्रीधर्मनीति' हें १८८२ सालीं प्रसिद्ध झालें. एकोणिसाव्या शतकांत एका स्त्रीनें लिहिलेलें पुस्तक या दृष्टीनें या पुस्तकाचें महत्त्व आहेच, परंतु त्यातील विचार आजच्याहि स्त्री-समाजानें मनन करण्यासारखे आहेत. स्वावलंबन, शिक्षण, धारिष्ट्र इत्यादि गुणांत स्त्रियांनीं कां पुढें यावयास पाहिजे याचें सुंदर विवेचन या पुस्तकात केलेलें सापडतें. रमाबाईचें दुसरें पुस्तक 'युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिति आणि प्रवासवृत्त' (१८८९). हा ग्रंथ दोन भागांत प्रसिद्ध झालेला आहे. पं. रमाबाई अमेरिकेंत प्रवासांत असतांनाच या पुस्तकाचा बराचसा भाग लिहून झाला होता. पुढें बाकीचा भाग येथें आल्यावर लिहिण्यात आला. प्रवासाहून परत आल्यावर पुण्याच्या व येथील प्रार्थना-समाजमंदिरांत पंडिता रमाबाईचीं याच विषयावर ८१९ व्याख्यानेंहि झालीं होती. प्रवासवर्णनांतील स्त्रियांची स्थिति, स्त्रियांच्या जुटी, स्त्रियांच्या कुसेडस इत्यादि प्रकरणावरून बाईचें प्रवासातहि आपल्या चळवळीकडे कसें सूक्ष्म लक्ष होतें याचा पडताळा पाहावयास सांपडतो या प्रवासवर्णनात्मक पुस्तका-प्रमाणेंच 'इंग्लंडचा प्रवास' या नांवाचें बाईचें आणखी एक छोटेसें पुस्तक प्रसिद्ध आहे. रमाबाई १८८३ सालीं इंग्लंडात गेल्या असता त्यांनीं आपल्या प्रवासाचें वृत्त मुंबईतील एका स्नेह्यास पत्ररूपानें लिहून कळविलें. हींच पत्रे त्यांच्या स्नेह्यानें पुढें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केलीं. पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करावी या हेतुनें किंवा प्रवासवर्णन करण्यासाठींच म्हणून बसून तीं लिहिलीं गेलीं नसल्यानें नेहमींच्या प्रवासवर्णनात आढळणारी औपचारिकता किंवा बुद्ध्याच वाङ्मयदृष्ट्या केलेली सजावट यांत दिसत नाही. पण त्यामुळेंच तें अधिक स्वाभाविक, किंचित् चिंतनात्मक पण हृद्य असें झालेलें आहे. बाई स्वतः

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

संस्कृत सारस्वताच्या उत्तम पंडिता असूनहि पंडितांच्या लेखनांत आढळणारें संस्कृतप्राचुर्य व जडत्व यात कोठेंहि आढळत नाहीं. या प्रवासवर्णनांतील त्यांनी सागराचें रेखाटलेलें शब्दचित्र पाहिलें, म्हणजे बाईची सौंदर्यग्रहणशक्ति व तें लीलया विविध रंगछटांनी शब्दद्वारा रेखाटण्याचें कौशल्य याबद्दल कौतुक वाटूं लागतें. बाईच्या सौंदर्यासक्ततेबरोबरच, त्याच्या चिंतनशीलतेचा त्यांत प्रत्यय येतो. 'प्रभु येशूचें चरित्र' व 'बायत्रलचें भाषांतर' हीं दोन पुस्तकेंहि बाईच्या लेखनात महत्त्वाचीं आहेत. आजपर्यंतच्या मिशनरी मराठीची खडबडीत पाळंद सोडून बाईंनी सुन्नक मराठी लेणें या दोनहि पुस्तकांना लेविलें आहे. मिशनरी मराठीच्या इतिहासांत ही सुधारणा घडवून आणण्याचा पहिला मान पंडिता रमाबाईसच दिला पाहिजे.

वा ङ्ग य .

- (१) स्त्रीधर्मनीति, प्र. आ. १८८२; वा गो. रानडे, ज्ञानप्रकाश प्रेस, पुणे; द्वि. आ. १८८३, पुणेवैभव प्रेस, पुणे.
- (२) पंडिता रमाबाई यांचा इंग्लंडचा प्रवास-भाग १ ला, [इंग्लंडास जाण्याचीं कारणें व तेथपर्यंतच्या प्रवासाची हकीगत], १८८३, सदाशिव पाडुरंग केळकर, इंडियन प्रेस, मुंबई.
- (३) युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिति आणि प्रवासवृत्त-भाग १ ला, २ रा; १८८९, निर्णयसागर छापखाना; मुंबई.
- (४) देवलोक आणि मृत्युलोक याचें दर्शन, १९०४
- (५) मी किती सोसूं ? १९०४
- (६) उद्यां येणार आहेत, १९०५
- (७) आमचा प्रभु आणि तारणारा येशु ख्रिस्त यांचा करार, १९०४
- (८) प्रभु येशूचें चरित्र; १९०६, १९०७, १९१३
- (९) नवा करार, १९१२
- (१०) इबरी (भाषेचें) व्याकरण, १९०८
- (११) पवित्रशास्त्र म्हणजे जुना व नवा करार, १९२४; रमाबाई मुक्तिमिशन; मुक्तिमिशन प्रेस, केडगाव.

- (१२) गीतें, पुस्तक दुसरें, १९१७; मुक्तिमिशन प्रेस, केडगाव.
 (१३) मत्तयानें सांगितलेली सुवार्ता, आ. ४ थी १९३२; मुक्तिमिशन प्रेस;
 केडगाव.
 (१४) भविष्यकथा, आ. २ री १९१७; केडगाव.
 (१५) देव प्रीति आहे; आ. ५ वी १९३४, मुक्तिमिशन प्रेस, केडगांव.
 (१६) पाहिजे, आ. ९ वी १९२९; केडगाव.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

- १ थोर पंडिता रमाबाई, १९२२; कृष्णबाई गद्रे; मनोरंजन प्रेस, मुंबई.
- २ पंडिता रमाबाई यांचें चरित्र; १९३१; बॉम्बे रिप्रेझेंटेटिव्ह चर्च
 कौन्सिल लिटरेचर कमिटी; मुंबई.
- ३ पंडिता रमाबाई ह्यांचें पद्यात्मक लघुचरित्र, १९०४; शंकर बळवंत
 कुळकर्णी, निर्णयसागर छापखाना; मुंबई.
- ४ पंडिता रमाबाई मेधावी; गो. म. ठेगे; मनोरंजन, मे, १९२२
- ५ पंडिता रमाबाई, द्वा. गो. वैद्य; नवयुग, एप्रिल-मे, १९२२
- ६ पंडिता रमाबाई, श्री, के. नाईक; नवी गृहलक्ष्मी, जुलै १९३४
- ७ पंडिताबाईंचें पांडित्य; बा. गं. टिळक, टिळकाचे केसरीतील लेख.
 भा. ४ था. पृ. ३७५ ते ३७८
- ८ पंडिता रमाबाई सरस्वती; चरित्रात्मक लेख, बालबोध पु ४०,
 अंक ५, ६.
- ९ पंडिता रमाबाई, (चरित्रात्मक लेख); थोर स्त्रियांचीं चित्रें आणि
 चरित्रें, पृ. ७०; प्र. खिश्न लिटरेचर सोसायटी.

परांजपे, नरहर रामचंद्र [१८९२-१९३४] चरित्रकार. मध्यप्रात
 शाळाखात्यांत नोकर होते. उमरावती येथें अखेरपर्यंत वास्तव्य. निष्णात
 शिक्षक म्हणून प्रसिद्ध होते. बंगाली भाषेचा अभ्यास करून ' भगवान
 श्रीरामकृष्ण परमहंस ' यांचें विस्तृत चरित्र यांनी लिहिलें.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मय :

- (१) श्रीभगवान रामकृष्ण परमहंस देव यांचें चरित्र, भाग पहिला, १९२३, जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे.
- (२) श्रीभगवान रामकृष्ण परमहंस देव यांचें चरित्र, भाग दुसरा, १९२५; जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे.

परांजपे, हरी माधव [१८४२-१९००] वृत्तपत्रकार. 'नेटिव्ह ओपिनियन' पत्राचे संपादक. मुळचे खानदेशमधील. अगदी मुळचे कोंकणातील. यांचे आजोबा पहिल्याने खानदेशांत आले. वडील शिरपूर येथे फौजदार होते. यांचे प्राथमिक शिक्षण धुळे येथे व माध्यमिक व उच्च शिक्षण मुंबईस विल्सन हायस्कूल व विल्सन कॉलेज यांत झाले. कांहीं दिवस विल्सन हायस्कूलांत शिक्षक म्हणून काम केल्यावर 'नेटिव्ह ओपिनियन' पत्रांत ते लिहू लागले. १८७६ साली त्यांचे वडील बंधू नारायण माधव यांजकडे हे पत्र मालकी हक्कांने आले व १८७७ च्या आरंभी नेटिव्ह ओपिनीयन छापाखानाहि त्यांनी सुरु केला. नारायणराव १८८० साली वारले. त्यांचे पश्चात् हरिभाऊ यांजकडे 'नेटिव्ह ओपिनीयन'ची मालकी आली. हरीभाऊ इंग्रजी व मराठी हे दोन्ही मजकूर या पत्रासाठी लिहित

पवार, शिवराम गणपत [१८६७-१९३९] ज्योतिर्गणितज्ञ. अहमदनगर जिल्ह्यातील, राहुरी तालुक्यातील सडे या गांवचे राहणारे. पुणे मराठी ट्रेनिंग कॉलेजातून तिसऱ्या वर्षाची परीक्षा देवून शिक्षणखात्यांत यांनी नोकरी घरली. या खात्यांत ते असिस्टंट डेप्युटी एज्युकेशन इन्स्पेक्टरच्या हुद्यापर्यंत चढले होते. पेन्शन घेतल्यावर आपल्या गांवी राहून त्यांनी आपला व्यासंग अखेरपर्यंत अखंड चालू ठेविला. संस्कृत व इंग्रजी या भाषांचे त्यांचे ज्ञान मर्यादित असतांहि ज्योतिषाचे ज्ञान त्यांनी चांगल्या प्रकारे संपादन केले होते. हा विषयहि सुबोध रीतीने मांडण्याची त्यांची हातोटी मोठी अपूर्व होती. त्यांच्या खालील प्रकाशित ग्रथांखेरीज 'ग्रहगतिसिद्धान्त', 'ग्रहस्थविज्ञानपंचांग कल्पतरू' व 'उपरागविज्ञान' असे तीन ग्रंथ लिहून ठेविलेले पण अप्रकाशित असे आहेत.

पळसुले गोपाळ सदाशिव

वाङ्मय :

- (१) करणकौमुदी (म्हणजे) कर्तव्य ज्योतिःशास्त्र, [पंचागकर्त्यांसाठी] शके १८२९; चित्रशाळा छापखाना, पुणे.
- (२) रेवतीयोगतारेचा शोध आणि अयनांशांची सिद्धता, १९२६, इंदिरा प्रेस, पुणे.
- (३) लग्नसाधनसारण्या आणि दशमस्थान साधन, [शालिवाहन शके १८०१ ते शके १९१० पर्यंत इष्ट मित्तीचें लग्नसाधन. अक्षांश १२ ते ३५ पर्यंत], १९३७, मराठा प्रेस; पुणे.
- (४) सूर्येन्दु-स्थानमान रीति, उदाहरणें व कोष्टकें यांसहित, १९३७; दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, मुंबई
- (५) भूमितीचीं मूलतत्त्वे—भाग १ ला—पहिलें व दुसरें पुस्तक; १९२४; हनुमान प्रिंटिंग प्रेस; पुणे.

पळसुले, गोपाळ सदाशिव [१८८०-१९४६] होमिओपाथीवरील पुस्तकांचे लेखक. जन्म कोल्हापूर येथे झाला. मुंबई विद्यापीठाची मॅट्रिकची परीक्षा कोल्हापूर येथील हायस्कुलांतून दिल्यावर राजाराम कॉलेजात त्यानीं एक वर्ष शिक्षण घेतलें. नंतर वैद्यकीय शिक्षणासाठीं ते कलकत्यास गेले. तेथे त्यानीं नॅशनल मेडिकल कॉलेजात वैद्यकीचा अभ्यास करून एल्. एम्. अॅण्ड एस् व एल्. एम्. एच्. एस् या पदव्या संपादन केल्या व पुण्यास 'आनंदाश्रमाच्या' दर्शनी बाजूच्या जागेंत 'श्रीकृष्ण होमिओपाथी दवाखाना' सुरू केला. होमिओपाथीचा प्रसार सर्वत्र व्हावा इतकेंच नव्हे तर हीं औषधें परदेशाहून आणविण्यापेक्षां येथेंच तयार करावीत म्हणून त्यानीं त्यासाठीं एक कारखानाहि काढला. 'रसायन-चिकित्साशास्त्र,' 'होमिओपाथी,' 'बारा क्षार' अशीं तीन पुस्तकें त्यानीं लिहिलीं आहेत. लो. टिळकपक्षाचे हे एकनिष्ठ अनुयायी असून, राष्ट्रीय चळवळींत स्वार्थत्यागपूर्वक लक्ष घालीत असत.

वाङ्मय :

- (१) जीवन-रसायन-चिकित्साशास्त्र अर्थात् बाराक्षार चिकित्सापद्धति, १९२७; गोवर्धन प्रेस, चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (२) होमिओपाथीचा छोटा निबंध म्हणजेच होमिओपाथिक औषधांचे गुणधर्म, १९३७; महाराष्ट्र छापखाना, पुणे.
- (३) इन्फ्लुएन्झा अथवा शैत्यज्वर [होमिओ व जीवनरसायनचिकित्सा] १९१८, १९३५; चित्रशाळा छापखाना, पुणे.
- (४) बालरोग व त्यांची होमिओपाथिक चिकित्सा [विषयसूचीसह], १९३६; महाराष्ट्र छापखाना; पुणे.

पांगळ, तात्या नेमिनाथ [१८८५-१९४७] लेखक व प्रकाशक. वार्शी येथे जन्म. प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण तेथेच झाले. १९०३ साली, वार्शीत प्रेग सुरू झाल्यामुळे, हे सोलापुरास रहावयास आले. याचा संस्कृतचा, त्याचप्रमाणे जैन धर्माचा चांगला अभ्यास होता. मुंबईचे शेठ भाणिकचंद पानाचंद या श्रीमंत व्यापाऱ्याच्या साहाय्यामुळे व प्रेरणेमुळे जैनधर्मविषयक जुने लेख व हस्तलिखिते मिळविण्यासाठी यानीं हिंदुस्थानात बराच प्रवासहि केला होता. या प्रवासाचा व अभ्यासाचा त्यांनीं जैनधर्मविषयक लेख व पुस्तके लिहिण्यांत चांगलाच उपयोग करून घेतला. १९१३ सालीं तोलापूरचे एक प्रसिद्ध जैन लेखक बालचंद्र रामचंद्र कोठारी यांच्या सहकारितेनें 'सरस वाङ्मयरत्नमाला' या नांवाची, ललित वाङ्मयाच्या प्रकाशनाला वाहिलेली एक ग्रंथमाला त्यांनीं पुणे येथे सुरू केली. या मालेतून १५०-१७५ पुस्तके प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांतील बहुसंख्य कथाकादंबऱ्या असून, बहुतेक देशी व विदेशी भाषांतून रूपांतरित केलेल्या आहेत. बहुजनसमाजांत वाचनाची आवड मोठ्या प्रमाणांत उत्पन्न करण्यास ज्या कांहीं 'ग्रंथमाला' कारण झाल्या त्यांपैकी 'सरस वाङ्मयरत्नमाला' ही एक होय.

वाङ्मय :

- (१) श्रीमान् गुणभद्राचार्यप्रणित उत्तर पुराणाचें सरस मराठी भाषांतर [तीर्थकर चरित्रे]
- (२) श्रीमान् कुंदकुंदाचार्य याचें चरित्र व जैनांचा पांचशें वर्षांचा संक्षिप्त इतिहास, वीरसंवत् २४३४, भीदत्तप्रसाद, सोलापूर.
- (३) कदा राजनिष्ठ-देशभक्त राठोड वीर दुर्गादास; ऐ० सचित्र गद्य

- नाटक [द्विजेंद्रलाल रॉयकृत 'दुर्गादास'चे आधारें]; १९१६; सरसवाङ्मयरत्नमाला; पुणे.
- (४) ब्रह्महत्या; ऐ० कादंबरी; ['महाराज नदकुवरकी फाँसी' या हिंदी कादंबरीचा अनुवाद.] १९२४; सरसवाङ्मयरत्नमाला, पुणे.
- (५) राजसंसार अथवा शहाजादा खुसरू, [बाबू हरिसधन मुकर्जीकृत 'खुसरू'चे रूपांतर], ऐ० कादंबरी, १९१९; सरसवाङ्मयरत्नमाला; पुणे.
- (६) लाल गुलाब; ऐ० कादंबरी; १९२२; सरसवाङ्मयरत्नमाला; पुणे.
- (७) साठ वर्षापूर्वी अर्थात् १८५७ सालचे कानपूर येथील बंड; ऐ० कादंबरी, १९१७, सरसवाङ्मयरत्नमाला, पुणे.
- (८) सुलतान रझिया, ऐ० कादंबरी, १९२३; सरसवाङ्मयरत्नमाला; पुणे.
- (९) कुमुदचंद्र अथवा वटसंशोधन; सा० कादंबरी; १९२२, सरसवाङ्मयरत्नमाला, पुणे.
- (१०) नीरजा व भुताटकी; सा० कादंबरी; १९१४, सरसवाङ्मयरत्नमाला; पुणे.
- (११) परकायाप्रवेश, सा० कादंबरी, १९३०; सरसवाङ्मयरत्नमाला; पुणे.
- (१२) प्रभुपाठिराखा अथवा एकनिष्ठ प्रेमाची कसोटी; १९१८; सरसवाङ्मयरत्नमाला; पुणे.
- (१३) नरवीर नेपोलियन-गोष्ट ३ री, ऐ० कथा, १९२१; सरसवाङ्मयरत्नमाला; पुणे.
- (१४) महात्मा गांधी यांनी लिहिलेला 'स्वतःचा कारागृहवास,' भाषांतर १९१७; सरसवाङ्मयरत्नमाला पुणे.

पांगारकर, लक्ष्मण रामचंद्र [१८७२-१९४१] प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहासकार, संतचरित्रलेखक, भागवतधर्मप्रचारक, रसाल वक्ता. त्रिपळूण येथे जन्म. सोलापूर जिल्ह्यातील बार्शी तालुक्यांत पांगरी या नावाचे गाव आहे, ते यांच्या घराण्याचे मूळ ठिकाण. प्रस्तुत चरित्रनायकाचे आज्ञे नारायण हे, व्यंकटेश, रामचंद्र, कृष्ण, सदाशिव व बापू या आपल्या पांच पुत्रांसह पुणे प्रांती आले व पुढे पौड येथे

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कायमचे राहिले. वरील बंधूपैकीं कृष्णाजीपंत यांस दोन पुत्र व एक कन्या झाली. वडील पुत्र सखाराम व धाकटा लक्ष्मण. लक्ष्मण यास त्यांचे चुलते रामचंद्र यांनी दत्तक घेतले. लक्ष्मणरावाचें प्राथमिक मराठी शिक्षण पौड येथें झालें. माध्यमिक व उच्च शिक्षण पुणें येथें न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज यात झालें. प्रो. वामन शिवराम आपटे, प्रो. वासुदेवराव केळकर, प्रो. गोपाळ कृष्ण गोखले, प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर यांच्यासारख्या नामवंत अध्यापकांच्या हाताखालीं त्यांचें अध्ययन झालें. घरची अत्यंत गरिबी असून, स्वावलंबनानें, काबाडकष्ट करून यांनी शिक्षण संपादन केलें. १८९९ सालीं ते मुंबई विश्वविद्यालयाची बी. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. एम्. ए. च्याहि परीक्षेला ते पुढें बसले होते, परंतु शेक्सपिअरच्या एका उत्तरपत्रिकेमध्ये चार गुण कमी पडल्यामुळें ते ती उत्तीर्ण होऊं शकले नाहींत. पुन्हां परीक्षेच्या नादास ते लागले नाहींत. बी. ए. झाल्यावर पंढरपूर हायस्कुलांत त्यांस पन्नास रुपये पगाराची फर्स्ट असिस्टंटची जागा मिळाली. पंढरपुरीं असतां, तेथें असलेल्या कवि मोरोपंत यांच्या वंशजांशीं त्याची ओळख होऊन, त्यांच्या संग्रहीं असलेलें पंतांचें दस्त व त्याची स्वहस्तलिखित कविता त्यास पहावयास मिळाली, हा त्यांना मोठाच लाभ झाला. शिवाय, पंढरपुरांत होणारे निरनिराळे उत्सव, भजन, कीर्तन वगैरे भक्तिवर्धक प्रकारांचा त्यांच्या मनावर फार परिणाम झाला व ते श्रीपांडुरंगाचे निस्सीम उपासक झाले. ते जरी सर्वच साधुसंतांचे चाहते होते तरी ज्ञानदेव-तुकोबांच्या वारकरीसंप्रदायाकडेच त्याची विशेष प्रवृत्ति होती व ते स्वतःस वारकरी म्हणवून घेत असत.

१९०४ ऑक्टोबरमध्ये पांगारकरांनीं पंढरपूर सोडलें व पुणें येथील भावे स्कूलमध्ये ते शिक्षक म्हणून काम करूं लागले. तेथें ते आठ महिने होते. नंतर कै. दादासाहेब खापर्डे यांच्या बोलावण्यावरून ते उमरावतीस, तेथील राष्ट्रीय शालेच्या मुख्याध्यापकाच्या जागेवर गेले. उमरावतीस त्यांचें वास्तव्य एक वर्ष झालें. पुढें १९०७ सालीं धुळ्यास येऊन तेथें त्यांनीं आपलें प्रसिद्ध 'सुसुक्षु' साप्ताहिक सुरू केलें; परंतु प्रकाशनाच्या दृष्टीनें धुळें गैरसोयीचें वाटल्यामुळें 'सुसुक्षु'ची कचेरी त्यांनीं चार महिन्यांनीं पुण्यास आणली. 'सुसुक्षु' साप्ताहिक

त्या वेळीं बरेंच लोकप्रिय झालें होतें. तरी पण पहिलीं पांच वर्षे पांगारकरांस फार कष्टाचीं गेलीं. 'जमाखर्चाची तोंडमिळवणी न होतां कर्ज वाढतच चाललें.' राजकारणात पांगारकर हे लो. टिळकाचे अनुयायी होते व टिळकांचीहि त्यांच्यावर कृपा असे. १९०७ सालच्या चळवळीच्या वेळीं 'रामदासी बोवा' या नांवाची एक लेखमाला पांगारकरांनीं मुमुक्षूंत लिहिली, त्यातील विचार जहाल असल्यामुळे सरकारचा त्यांच्यावर रोष झाला, व त्यानः पकडणार अशीहि बातमी पुण्यात उठली होती. परंतु ती खोटी ठरली, मात्र 'रामदासीबोवा' हें पुस्तक सरकारानें जप्त केलें. तेन्हापासून पांगारकरांनीं राजकारणाचा नाद सोडून दिला. १९१६ सालीं इंदूरचे त्या वेळचे महाराज सर तुकोजीराव होळकर यांनीं त्यांस इंदुरात बोलावले व तेथें त्याची दरमहा अडीचशें रुपये पगारावर परमार्थशिक्षक म्हणून नेमणूक केली. इंदूरशीं हा त्याचा संबंध तीन वर्षे टिकला, त्यापैकी सरासरी दीड वर्षेच त्याचें वास्तव्य इंदुरात झालें. इंदुरास जाण्यापूर्वी, त्यांच्या तुकारामचरित्राच्या छपाईखर्चासाठीं सर तुकोजीराव महाराज होळकर यांनीं त्यांस तीन हजार रुपये दिले होते. पांगारकरांनीं इंदूर सोडल्यावर महाराजांनीं त्यांस बक्षिसादाखल पंधराशें रुपये पाठविले. पांगारकरांचा मुक्काम इंदुरास असताना पुण्यांत 'मुमुक्षू'चें काम त्यांनीं श्री. माधव गोविंद भिडे याजकडे सोपविलें होतें. पगाराशिवाय इंदुराधिपति सर तुकोजीराव होळकर यांजकडून पांगारकरांस १९२३ सालीं एकंदर एकतीस हजार रुपये मिळाले !

'मुमुक्षु' पत्र आरंभीं पुष्कळ वर्षे साप्ताहिक होतें, तें पांगारकरांनीं पुढें मासिक केलें. 'मुमुक्षू'च्या या व्यवहारांत पांगारकरांस द्रव्यलाभ फारसा झाला नाहीं, उलट पांच-सहा हजार रुपये नुकसानच सोसावें लागलें, असें त्यांनीं आत्मचरित्रात लिहिलें आहे. शेवटचीं काहीं वर्षे ते नासिक येथें जाऊन राहिले होते. त्यांच्या आयुष्याचीं शेवटचीं दोन तीन वर्षे अनेक भयंकर रोगांशीं झगडण्यात गेलीं व शेवटीं वर्धा येथें ता. १० नोवेंबर १९४१ रोजीं ते दिवंगत झाले. त्यांच्या मृत्यूनें, ज्याची जागा पुढें कधींहि भरून येणार नाहीं असा जुन्या मराठी वाङ्मयाचा एक निस्सीम उपासक नाहींसा झाला; यांत मुळींच संशय नाहीं.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पागारकरांची पहिल्या प्रतीच्या मराठी लेखकांत गणना होते. वक्ता या नात्यानेहि, गेल्या पन्नास वर्षांत होऊन गेलेल्या वक्त्यांत त्यांची गणना प्रमुख स्थानी करावी लागेल. त्याची मराठी भाषा शुद्ध, सुसंस्कृत, वक्तृत्वपूर्ण आणि इंग्रजीचा संस्कार न झालेली अशी अस्सल मराठी आहे. सुमारे ४५ वर्षांच्या कालात त्यांनी २५००० पृष्ठे भरतील इतका मजकूर लिहिला यावरून त्यांचे लेखनप्रभुत्व व लेखनप्राचुर्य सिद्ध होते. संतवाङ्मयावर व्याख्यान देताना ते त्या विषयाशी इतके तादात्म्य पावत की पुष्कळ वेळां प्रेमाश्रुंनी त्याचे डोळे भरून घेत व तासचे तास श्रोतेहि त्यांच्या भक्तिरंगांत दंग होऊन जात. जुन्या कवितेचे त्यांचे पाठांतर दांडगें होते. जुन्या कवितेचे संशोधनहि त्यांनी बरेच केले. परंतु हे त्यांचे संशोधन, स्वतः त्यांनीच एके ठिकाणी म्हटले आहे त्याप्रमाणे “दुधावरची साय जशी दुधातच मिसळावी तद्वत् त्याच्या ग्रंथांतच मिसळून गेले आहे.” आरंभी आरंभी त्यांचे अनेक संशोधनपर लेख ‘केसरी’ पत्रांत प्रसिद्ध झाले होते. नोकरी, तीर्थयात्रा, व्याख्यान इत्यादिकांच्या निमित्ताने बृहन्महाराष्ट्रातील अनेक स्थली त्यांना जावे लागले व त्यामुळे त्या त्या ठिकाणी किंवा त्यांच्या आसमंतात भारी होऊन गेलेल्या संतकवींच्या चरित्राविषयीचे व कवितेविषयीचे संशोधन करण्याची संधि त्यांस मिळाली. मुक्तेश्वराचे सौप्तिक पर्व भावळात त्यांनीच शोधून काढले मोरोपंतांविषयी त्यांनी केलेले संशोधन तर प्रसिद्धच आहे. निरंजन माधव कवीची बरीचशी अप्रसिद्ध कविता त्यांनीच प्रकाशित केली.

पागारकरांनी आपल्या वाङ्मयाच्या व वक्तृत्वाच्या जोरावर महाराष्ट्र ग्रंथकारांत एक स्वतंत्र स्थान मिळविले. त्यांची जागा, तितक्या पूर्णत्वाने यापुढे कधीहि भरून निघणार नाही; कारण पांगारकरांसारखे पुरुष निर्माण होण्यास भावी काल अत्यंत प्रतिकूल आहे. पागारकरांच्या संतविषयक वाङ्मयात जेवढा श्रद्धेचा व भाविकपणाचा भाग आढळतो तेवढा चिकित्सकपणाचा आढळत नाही असा त्यांच्या वाङ्मयावर कांहीं लोकांचा आरोप आहे, परंतु माझ्या मते, तो आरोप बहुतांशी निराधार आहे. त्यांच्या मोरोपंतचरित्रात, तुकारामचरित्रात, मुक्तेश्वरावरील निबंधांत, आणि त्यांच्या महाराष्ट्र वाङ्मयाच्या इतिहासाच्या तीन्ही खंडात कवींच्या स्थलकालादिकांच्या निर्णयार्थ त्यांनी

पुष्कळ चर्चा आणि चिकित्सा केली आहे. मात्र चिकित्सेसाठी चिकित्सा त्यांनी फारशी केलेली नाही, हें खरें. तरी 'महाराष्ट्र सारस्वत'कारांप्रमाणें निराधार विधानेहि त्यांनी फारशी केलेली नाहीत. त्यांच्या संतविषयक वाङ्मयातले ठळक दोष म्हटले म्हणजे पाल्हाळ, पुनरुक्ति, आणि वर्ण्य-विषयाशी संबद्ध नसलेल्या गोष्टी विस्तारपूर्वक सांगण्याची प्रवृत्ति. या शेवटल्या दोषाचें ठळक उदाहरण म्हणजे मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाच्या पहिल्या खंडांत जुन्या तामिळ वाङ्मयाची त्यांनी दिलेली माहिती हें होय. या अप्रस्तुत व अनावश्यक माहितीने त्या ग्रथाची कितीतरी पृष्ठे विनाकरण अडविली आहेत.

आतां, पांगारकरांच्या ग्रंथनिर्मितीकडे वळूं.

मुमुक्षु ह्या साप्ताहिकात व मासिकांत पांगारकरांचे शेंकडो लेख येऊन गेले आहेत व त्यातील बहुतेक लेख पारमार्थिक आहेत. काहीं थोडेसे लेख राजकीय व सामाजिक विषयांवर आहेत. या लेखांपैकी कांहीं निवडक लेख 'मुमुक्षुंतील निवडक निबध' या नांवानें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केले आहेत. पांगारकरांचें खरें हृद्गत व त्याचीं मते या त्यांच्या स्फुट लेखांतच व्यक्त झाली आहेत. या लेखावरून ते पक्के सुधारणाविरोधी आणि कट्टर सनातनी दिसतात, परंतु वय-परत्वे, कै० वामनशास्त्री लेल्याप्रमाणें, त्यांच्या सामाजिक मतात पुढें थोडासा बदल झाला होता. मुमुक्षुत संशोधनपर लेखहि पुष्कळ आले आहेत. 'साप्ताहिक मुमुक्षु'च्या पहिल्या दोन वर्षांतील कांहीं लेख पुस्तकरूपानें छापले होते ते सरकारने जप्त केले. 'रामदासी बोवा' हेंहि पुस्तक जप्त झाल्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे. याशिवाय, पहिल्याने मुमुक्षुंत लेखरूपानें प्रसिद्ध होऊन मागाहून पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालेले ग्रंथ, १ पारिजातकाचीं फुलें, २ सार्थ व सटीप नारदभक्तिसूत्रें, ३ नवविधा भक्ति, १ संतचरित्रमाला, ५ भक्तिमणिमाला हे होत. मासिक मुमुक्षुंतील निवडक लेखांचेहि तीन भाग त्यांनी प्रसिद्ध केले आहेत. 'पारिजातकाचीं फुलें' या पुस्तकांत लेखकानें स्वतःचे व इतरांचे पारमार्थिक स्फुट विचार ग्रथित केले आहेत. कांहीं आंग्ललेखकांचेहि विचार यांत सापडतात हें विशेष. या पुस्तकाच्या तीन आवृत्त्या निघाल्या यावरून त्याची लोकप्रियता व्यक्त होते. 'सार्थ व सटीप नारदभक्तिसूत्रें' या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पुस्तकाच्याहि चार आवृत्त्या निघाल्या. नारदांनी ८४ सूत्रांत भक्तिमार्गाचें जें सूत्ररूपानें विवेचन केलें आहे त्याचें मराठी स्पष्टीकरण पांगारकरांनी या पुस्तकांत फार विस्तारपूर्वक केलें आहे. भक्तिमार्गाची माहिती करून घेऊ इच्छिणाऱ्या मुमुक्षुजनास हें पुस्तक अत्यंत उपयुक्त आहे. 'नवविधा भक्ति' — श्रीमद्भागवतात व भगवद्गीतेंत सांगितलेले भक्तीचे नऊ प्रकार—यांत सोदाहरण व साधुसंतांच्या अनेक आधारात्मक वचनांसह रसाळ भाषेत वर्णिले आहेत. 'भक्तिमणिमाला' हें पुस्तक बरेंच मोठें म्हणजे सुमारे २५५ पृष्ठांचें असून श्रीमद्भागवतांतील निवडक भक्तिविषयक श्लोक यांत सार्थ दिले आहेत. 'संतचरित्रमाला' यात ४३ प्राचीन व अर्वाचीन संतांचीं चरित्रें दिलीं आहेत. यातील काहीं चरित्रें अगदींच त्रोटक आहेत. प्रसिद्ध बंगाली वैज्ञानिक सर जगदीशचंद्र बोस यांचेंहि चरित्र या संतचरित्रमालेंत पांगारकरांनीं गोवळें आहे ।

पांगारकरांचें लेखन बऱ्हांशीं पारमार्थिक स्वरूपाचें आहे. त्याचा पहिला मोठा ग्रंथ 'मोरोपंतचरित्र' हा होय. त्यांच्या सर्व ग्रंथात हाच ग्रंथ फार चांगला उतरला आहे. मोरोपंताच्या वंशजांपाशीं व इतरत्र मिळालेल्या पंतचरित्रविषयक कागदपत्रांचा व पतकांच्याचा पूर्ण अभ्यास करून पांगारकरांनीं हा ग्रंथ मोठ्या रसिकतेनें लिहिला असल्यामुळें मराठींतील चरित्रग्रंथांत फार वरचें स्थान देण्याच्या लायकीचा तो उतरला आहे. याची पहिली आवृत्ति डेमी अष्टपत्री सांचाच्या ६२५ पृष्ठांची १९०८ सालीं निघाली. तिचे पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे दोन भाग असून, ९ प्रकरणांच्या पूर्वार्धांत, १८४ पृष्ठांत मोरोपंताचें विस्तृत चरित्र दिलें आहे व पुढें उत्तरार्धांत, १० ते २१ प्रकरणांत पंतकाव्याचें विस्तृत विवेचन केलें आहे. पंतांचें चरित्र पांगारकरांनीं आपल्या रसाळ भाषेत इतक्या सहृदयपणें लिहिलें आहे कीं तें वाचीत असतांना पंतांची मूर्ति आपल्या डोळ्यापुढें सारखी वावरत असल्याचा भास होतो. दीडशें वर्षांपूर्वीच्या एका गृहस्थी बाण्याच्या मुमुक्षु कवीचें हें चरित्रचित्र पांगारकरांनीं फार कुशलतेनें आणि हळुवार हातानें रगविलें आहे या ग्रंथाचा उत्तरार्ध लक्षपूर्वक वाचल्यानें पंतकाव्याची चांगलीच ओळख वाचकात होईल यांत संशय नाही. आश्चर्याची गोष्ट ही कीं पांगारकरांनीं हें पंतचरित्र डेकन

व्हर्न्याक्युलर ट्रॅन्स्लेशन सोसायटीकडे पाठविलें असतां तिनें तें पारितोषिकात अपात्र ठरविलें ! पांगारकरांनीं त्यांत जें पाध्येप्रकरण घातलें आहे, त्यामुळें पेशव्यांस कमीपणा आला, ही गोष्ट परीक्षकास रुचली नाही !! या चरित्राची द्वितीयावृत्ति बरोबर २५ वर्षांनीं, १९४३ सालीं, निघाली. ह्या आवृत्तीची मुद्रणप्रत पांगारकरांनीं तयार केली त्या वेळीं अनेकप्रकारच्या आधिभ्याधींनीं ते इतके पीडले होते कीं त्यांची मन स्थिति नीट नव्हती. त्यामुळें प्रथमावृत्तींतला एकतृतीयांश मजकूर या द्वितीयावृत्तींत त्यांनीं गाळून टाकला होता. वाद-विवादास कारणीभूत झालेलें पाध्येप्रकरण तर त्यांनीं अजिबाद काढून टाकलें ! परंतु गाळलेल्यापैकीं कांहीं मजकूर महत्त्वाचा व आवश्यक असतांहि केवळ ग्रंथविस्तारभयास्तव त्यांनीं तो गाळला आहे असें प्रस्तुत लेखकास दिसून आल्यामुळें, या आवृत्तीच्या संपादनाचे वेळीं संपादक या नात्यानें, त्यानें तो मजकूर कायम ठेवला.

पांगारकरांचें ' तुकारामचरित्र ' माहितीच्या दृष्टीनें वाचनीय आहे, परंतु मोरोपंतचरित्राची सरसता त्यांत नाही. तथापि पांगारकर हे वारकरी सांप्रदायी व संतभक्त असल्यामुळें तुकोबांचें हें चरित्र लिहिताना ते पुष्कळ ठिकाणीं तन्मय झाल्याचें दिसून येतें. तुकोबांचा गाथा व तुकोबांच्या चरित्रासंबंधानें उपलब्ध असलेलें बहुतेक सर्व जुनें नवे वाङ्मय यांचा चांगला अभ्यास करून हा चरित्रग्रंथ पांगारकरांनीं लिहिला आहे हें सकृददर्शनीच दिसून येतें. हा एक ग्रंथ वाचला असतां तुकारामबुवासंबंधाची बहुतेक सर्व माहिती वाचकांस होईल. अनेक वादविषयक प्रश्नांचाहि ऊहापोह पांगारकरांनीं या ग्रंथात विस्तारपूर्वक केला आहे. मात्र त्यांनीं काढलेले सर्वच निष्कर्ष सर्वांसच मान्य होतील असें नाही. तुकोबांच्या बह्या पाण्यात सुरक्षित राहिल्या, तुकोबा सदेह वैकुंठास गेले किंवा गुप्त झाले वगैरे अलौकिक चमत्कार पांगारकरांनीं खरे मानले आहेत. तुकोबाची पारमार्थिक उन्नति कसकशी होत गेली व तत्प्रीत्यर्थ त्यांनीं कोणकोणते उपाय योजले यासंबंधाचें त्यांनीं केलेलें विवेचन वाचनीय आहे. तात्पर्य, तुकारामचरित्रावर यापुढें जरी आणखी अनेक ग्रंथ झाले तरी हें पांगारकरकृत ' तुकारामचरित्र ' मराठी वाङ्मयात दीर्घकाल टिकून राहील यांत संशय नाही.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पांगारकरांचें 'ज्ञानदेवचरित्र' हि बरेंच विस्तृत आहे, परंतु त्यात दिलेली बहुतेक सर्व माहिती जुन्या संतकवींनीं पूर्वीच लिहून ठेवलेल्या पद्यात्मक ज्ञानदेवचरित्रांतून जशीचीतशी उतरून घेतलेली असल्यामुळे, त्यांत फारसें नावीन्य नाही सश्रद्ध अंतःकरणानें, अत्यंत रसाळ आणि प्रेमळ भाषेत कथा-भाग खुलवून सांगण्याची त्यांची हातोटी मात्र अपूर्व आहे. उपलब्ध असलेल्या सर्व ज्ञानदेवचरित्रांत हें पांगारकरकृत चरित्रच, माहितीच्या व भाषेच्या दृष्टीनें, विशेष वाचनीय आहे यांत संशय नाही. त्यांच्या 'एकनाथचरित्रा' सहि हेंच वर्णन लागू पडण्यासारखें आहे. 'सुकेश्वरा' वरील त्यांचा प्रबंधहि वाचनीय आहे. उपरिनिर्दिष्ट चारी चरित्रग्रंथ लिहितांना पांगारकरांनीं, चरित्रनायकासंबंधाच्या दंतकथा आणि अलौकिक चमत्कारांच्या गोष्टी यांचा जरी भरपूर उपयोग केला आहे तरी अर्वाचीन संशोधनपद्धतीचा आणि चिकित्सकतेचा त्या ग्रंथांत अगदींच अभाव आहे असें नाही. उलट संशोधन आणि चिकित्सा याचाच भाग त्यात अधिक आहे. कवीचा काल, त्याची परंपरा, त्याचे समकालीन कवि वगैरे माहिती त्यांनीं शक्य तितक्या प्रयत्नानें मिळवून दिली आहे. संतचरित्रलेखनाची महीपतिप्रभृति जुन्या लेखकाची तऱ्हा आणि आग्लवाङ्मयाच्या परिचयामुळे अलीकडे रूढ झालेली चिकित्सकपद्धति यांचा सुंदर मिलाफ पांगारकरकृत संतचरित्रग्रंथात झाला आहे. पांगारकर हे अगदीं जुन्या मताचे एक भाविक लेखक असल्यामुळे त्यांचीं संतचरित्रेहि अगदीं जुन्या पद्धतीचीं आणि अधश्रद्धेनें भरलेलीं मारुडें असतील अशी, पूर्वग्रहदूषितलेमुळे, जर कोणी स्वतःची समजूत करून घेतील तर ती त्यांची मोठी चुकी होईल.

'मोरोपंती वेंचे' या पुस्तकांत पांगारकरांनीं बहुतेक सर्व पतकान्यातील सुंदर उतारे दिले आहेत. पंतांची समग्र कविता वाचणें हें हल्लींच्या काळीं जवळजवळ अशक्य आहे. अशा स्थितींत, निदान हे मोरोपंती वेंचे तरी सर्व साक्षर लोकांनीं एकवार अवश्य वाचावे. तसें केल्यानें पंतांच्या कवितेची माधुरी अल्प श्रमांत आणि कालात त्यांस सुलभतेनें चाखता येईल. आरंभीची ३४ पृष्ठांची विस्तृत प्रस्तावनाहि अवश्य वाचण्यासारखी आहे. कठिण शब्दावर टीपा दिलेल्या असल्यामुळे अर्थबोध सुलभ झाला आहे.

‘ज्ञानेश्वरांची प्रभावळ’ या ग्रंथात ज्ञानदेव आणि त्याचे २९ समकालीन कवि यांच्या काव्यातील निवडक उतारे दिले आहेत. ग्रंथाचा बराच भाग ‘ज्ञानेश्वरी’ व ‘अमृतानुभव’ यातील वेंच्यानीं व्यापला असून, हे वेंचे फार कसोशीनें आणि सहृदयतापूर्वक निवडलेले आहेत. त्यानंतर, ज्ञानदेव व इतर कवि यांचे जे निवडक अभंग दिले आहेत त्यातील कांहीं अभंगांचें कर्तृत्व खरोखरच त्या त्या कवींकडे देतां येईल कीं काय याची शंका वाटते. उदाहरणार्थ, प्रसिद्ध ‘हरिपाठाचे अभंग’ हे ज्ञानदेवाचे म्हणून दिले आहेत, परंतु ज्ञानेश्वरीकार ज्ञानदेवांचे ते खरोखरच आहेत कीं दुसऱ्या एखाद्या अर्वाचीन कवीनें ज्ञानदेवांचें नाव घालून ते रचले आहेत, हा मोठा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. ज्ञानेश्वरीच्या भाषेपेक्षां या अभंगांची भाषा इतकी सोपी आणि अर्वाचीन दिसते, आणि अभंगाची रचनाहि इतकी खडबडीत दिसते कीं त्याचें जनकत्व ज्ञानेश्वरीकर्त्या ज्ञानदेवांकडे देण्यास संशोधकाचें मन जरा कचरल्याशिवाय राहणार नाहीं. तथापि हा वादाचा व कदाचित् मतभेदाचाहि प्रश्न असल्यामुळें, ज्ञानदेवांचे म्हणून हे हरिपाठाचे अभंग या ग्रंथांत समाविष्ट केल्याबद्दल पांगारकरांस दोष देणें उचित होणार नाहीं. उलट त्यांनाच परपरेचा पाठिंबा आहे. ज्ञानदेव व त्याचे समकालीन २८ कवि यांच्या काव्योदधीचें मंथन करून हें जें नवनीत पांगारकरानीं तयार केलें आहे तें त्या सर्व कवींच्या कवितेची थोडक्यांत ओळख करून घेण्यास फार उपयुक्त आहे, यांत सशय नाहीं. आरभीं दिलेली ७१ पृष्ठांची प्रस्तावना म्हणजे एक स्वतंत्र पुस्तकच आहे, व त्यांत अनेक पारमार्थिक विषयांचें गोड भाषेंत विस्तृत विवेचन केलें आहे.

‘कविरामायण’ : हें पद्यात्मक रामायण अनेक संस्कृत व प्राकृत रामायणें आणि रामायणातील स्फुट आख्यानें यातील वेंचे संगतवार देऊन मोठ्या खुबीनें तयार केलें आहे.

‘श्रीतुकारामचरितामृत’ हें अभंगबद्ध तुकारामचरित्र पांगारकरानीं अगदीं रंगून लिहिलें आहे. अभंगांची रचना अगदीं थेट जुन्या कवींच्या अभंगांसारखी आहे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

‘निबंधमालेचे स्वरूप व कार्य’ : हा पांगारकरांचा ६४ पृष्ठाचा सुंदर भाषेत लिहिलेला निबंध वाचनीय आहे. निबंधमालाकाराविषयी जरी अनेक लेखकांनी अनेक लेख लिहिले आहेत तरी पांगारकरांच्या या निबंधाला एक प्रकारचे वैशिष्ट्य आहे. जुन्या पिढीच्या विद्वानांचे ‘माला’करांविषयी काय मत होतं हे या निबंधाच्या वाचनाने कळून येण्यासारखे आहे. ‘माला’-करांविषयीच्या अंधभक्तीने पांगारकरांनी हा निबंध लिहिलेला नाही; त्याच्या लेखनातील गुणदोषांचे दिग्दर्शन त्यांनी समतोलपणाने केले आहे. मालाकारा-विषयी, निबंधाच्या शेवटी, त्यांनी जो अभिप्राय व्यक्त केला आहे, त्याच्या यथार्थत्वाविषयी कोणाचा मतभेद होईल असे वाटत नाही. ते म्हणतात: “मालेतले लेख अत्यंत खोल व गूढ विचाराचे आहेत असे नाही, मालाकारांची मते व सिद्धांत सर्वच निरपवाद आहेत असेही नाही, तथापि त्यांची ईश्वरदत्त रक्तिकता, बहुश्रुतपणा, विनोदपरता या गुणांमुळे त्यांच्या वाणीत जो चटकदारपणा आला आहे, प्रतिपक्षाशी झगडताना शक्य तितका समतोलपणा व प्राजळपणा संभाळून त्यांनी जो विलक्षण कोटिक्रम उपयोजिला आहे, व सर्वांत मुख्य गोष्ट की आमूलाग्र प्रत्येक लेखांत त्याचा उज्ज्वल देशाभिमान जो व्यक्त झाला आहे, त्यामुळे ‘निबंधमाला’ ही मराठी वाङ्मयांत आपले शाश्वतपद संभाळील याविषयी शंका नाही.” शास्त्रीबुवांच्या कट्टर द्वेषासहि पांगारकरांचा हा अभिप्राय मान्य करावा लागेल असं मला वाटते.

‘मराठी भाषेचे स्वरूप’ हे पांगारकर यांचे अगदी पहिले पुस्तक; कोल्हापूर येथील ‘ग्रंथमाला’ मासिकांत हा निबंध पहिल्याने प्रसिद्ध झाला व नंतर तो पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्यांत आला. यांत, निबंधलेखनकाला-पर्यंतच्या ६०० वर्षांत आलेल्या मराठी वाङ्मयाचे थोडक्यांत समीक्षण करण्यांत आले आहे; व लेखकास जे ग्रंथ उत्कृष्ट वाटले त्यांची यादी त्याने शेवटी दिली आहे. पांगारकराचे आवडते ग्रंथ कोणते होते हे या यादीवरून समजते.

‘महाभारताचे मराठी अवतार’ या छोट्या निबंधांत, महा-भारतावर जुन्या मराठी कवींनी केलेल्या ग्रंथरचनेची माहिती दिली आहे.

‘मराठी वाङ्मयाचा इतिहास’ : या प्रचंड ग्रंथाचे तीन खंड पांगारकरांनी लिहिले असून कालक्रमाने त्यांची विभागणी केली आहे. पहिल्या खंडात ज्ञानदेव-नामदेव व त्यांचे समकालीन कवि, दुसऱ्या खंडात एकनाथ-तुकाराम व त्यांचे समकालीन कवि यांची व तिसऱ्या खंडात रामदासी कवींची माहिती दिली आहे. तिन्ही खंडांची पृष्ठसंख्या २४५० आहे. ‘स्वराज्यांतील कवि’ हा चौथा खंड लिहून हा प्रचंड ग्रंथ पुरा करण्याचा पांगारकरांचा विचार होता, परंतु तो सिद्धीस जाण्यापूर्वीच दुर्दैवाने त्यास काळाने गांठले. तिसरा ‘रामदास’ खंडदेखील त्यांस स्वतः पुरा करता आला नाही, त्याची शेवटची १२९ पृष्ठे लिहून प्रस्तुत लेखकास तो पुरा करावा लागला. जुन्या कवींच्या चरित्राची व त्यांच्या कवितेची इतकी विस्तृत माहिती देणारा दुसरा ग्रंथ मराठीत नाही ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम, मुक्तेश्वर यांची स्वतंत्र चरित्रे पांगारकरांनी पूर्वीच लिहिली होती ती, हा ग्रंथ लिहितांना आयतीच त्यांच्या उपयोगी पडली. पहिल्या खंडात, वेदविद्या, उपनिषदातील ब्रह्मविद्या, भगवद्गीता, भक्तिमार्गाचे अनादित्व व शिव-विष्णु-संप्रदाय, मधल्या काळाचा थोडा इतिहास व तामीळ साम्राज्य व तामीळ संत या सकृद्दर्शनी अनावश्यक वाटणाऱ्या विषयांनी या खंडाची पहिली ३०० पृष्ठे अडविली आहेत. माहितीच्या दृष्टीने ही प्रकरणे उपयुक्त आणि वाचनीय आहेत यांत सशय नाही, परंतु मराठी वाङ्मयाशी त्याचा साक्षात् संबंध फारसा नाही भगवद्गीता व भागवत यावर जुन्या कवींनी पुष्कळ ग्रंथरचना केली आहे म्हणून जर त्या ग्रंथावर स्वतंत्र प्रकरणे लिहाव-याची तर रामायण आणि महाभारत यावर देखील जुन्या कवींनी अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत, मग त्यावर स्वतंत्र प्रकरणे कां नकोत ? तामीळांचे साम्राज्य, तामीळ संत व तामीळ आचार्य हे या खंडातले ७२ पृष्ठांचे प्रकरण तर अगदीच अस्थानी आणि अनावश्यक आहे. तामीळ कवींची माहिती जर मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांत द्यावयाची तर हिंदी, बंगाली, गुजराथी, कानडी आणि आंध्र कवींचीहि माहिती देण्यास कोणती हरकत ? तात्पर्य, तामीळ कवींचे हे प्रकरण पांगारकरांनी या ग्रंथांत अगदी विनाकारण बुसडले आहे. अशा रीतीने वरील सात अनावश्यक विषयांनी या ग्रंथाची ३०० पृष्ठे

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

ग्रंथकारानें अडविली आहेत ती त्यानें अडविली नसतीं तर या पहिल्याच खंडांत एकनाथ-तुकारामादि कवींची माहिती त्यांना देतां आली असती व त्यामुळे ग्रंथाचा एक खंड कमी झाला असता. आता वरील प्रकरणात देण्यात आलेली माहिती पांगारकरांनीं फार परिश्रमपूर्वक दिली आहे व ती अवश्य वाचनीय आहे ही गोष्ट मात्र खरी. या पहिल्या खंडाच्या उत्तरार्धात आलेला महाराष्ट्र देश व मराठे लोक, महाराष्ट्री उर्फ मराठी भाषा, आदिकवि मुकुंदराज, महानुभवी वाङ्मय, नाथपरपरा, ज्ञानेश्वरदर्शन, भक्त नामदेव (पूर्वार्ध), संतमेळा व त्याचें वाङ्मय, ज्ञानेश्वरीचें अंतरंग, ज्ञानेश्वरी सृष्टि व भक्त नामदेव (उत्तरार्ध) हीं प्रकरणें एकाहून एक सरस आहेत. परंतु ज्ञानेश्वरीचें अंतरंग व ज्ञानेश्वरी सृष्टि हीं प्रकरणें 'ज्ञानेश्वरी दर्शन' या प्रकरणापुढें क्रमानें द्यावयास पाहिजे होती. त्याचप्रमाणें भक्त नामदेव (पूर्वार्ध) ह्या प्रकरणानंतर मध्येंच संतमेळा व त्याचें वाङ्मय हें प्रकरण दिलें आहे, तें तथें न देतां, भक्त नामदेव-पूर्वार्ध व उत्तरार्ध एकत्र देऊन, नंतर दिलें पाहिजे होतें. नामदेव व त्याचे समकालीन संत यांचे जे थोडेसे अभंग पांगारकरांनीं या ग्रंथांत उद्धृत केले आहेत ते सर्व खरोखर त्यांचेच आहेत कीं मागाहून त्यांच्या नावावर ते कोणीतरी घुसडून दिले आहेत याचा फारसा विचार त्यांनीं केल्याचें दिसत नाहीं. 'ज्ञानेश्वराचें' अंतरंग आणि 'ज्ञानेश्वरी सृष्टि' हीं या खंडांतलीं दोन प्रकरणें ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासकांस उपयुक्त आहेत.

'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड दुसरा' यात एकनाथ, तुकाराम व त्यांचे समकालीन कवि यांची माहिती दिली आहे. मागें सांगितल्याप्रमाणें पांगारकरांनीं आपल्या एकनाथचरित्र, तुकारामचरित्र व मुक्तेश्वरचरित्र या तीन पुस्तकांतील बराचसा भजकूर या खंडांत समाविष्ट केला आहे तथापि यांत नवीन माहिती सुळीच नाहीं असें नाहीं. इतर कविचरित्र लेखकांनीं सर्वच कवींच्या वास्तव्यस्थानीं स्वतः जाऊन संशोधन केलेलें नाहीं, परंतु पांगारकरांनीं मात्र तसें संशोधन केलें होतें व त्याचा भरपूर उपयोग मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे हे तीन खंड लिहिताना त्यांनीं केला आहे व त्यामुळे त्यांच्या या ग्रंथास एकप्रकारचें वैशिष्ट्य प्राप्त झालें आहे. अनावश्यक किंवा अप्रस्तुत विषयावर पाह्लाळात्मक लेखन हा जो पांगारकरी वाङ्मयाचा एक

ठळक दोष पूर्वी सांगितला आहे त्याचा आढळ या द्वितीय खंडांतहि झाल्या-
शिवाय रहात नाही. उदाहरणार्थ, नृसिंहसरस्वती व दत्तसंप्रदाय हे प्रकरण
पहा. माहितीच्या दृष्टीने हेहि प्रकरण वाचनीय आहे, परंतु वाङ्मयाच्या
इतिहासापेक्षा महाराष्ट्राच्या धार्मिक इतिहासात त्याचा समावेश विशेष शोभून
दिसला असता. प्रस्तुत खंडात एकनाथ, मुक्तेश्वर, व्यंबक, शिवकल्याण,
दासोपत आणि रमावल्लभदास या कवींच्या काव्याचे पांगारकरांनी अत्यंत
सहृदयतापूर्वक केलेले रसाळ विवेचन आणि दिलेले निवडक उतारे वाचनीय
आहेत या कालातल्या महानुभावी वाङ्मयावर, त्या विषयाचे तज्ञ
श्री. यशवत खुशाल देशपांडे यांनी लिहिलेल्या ५४ पृष्ठांचा विस्तृत निबंध
शेवटी दिला आहे. त्यामुळे ग्रंथास पूर्णत्व आले आहे. या खंडास पांगारकरांनी
' एकनाथ-तुकारामाचा काल ' असे नाव दिले आहे, परंतु, महत्त्वाच्या
मानाने, तुकोबाच्या वाङ्मयास आलेली ८० पृष्ठे जरा कमीच दिसतात.

' मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड तिसरा,' यास ' रामदास खंड ' असे
नाव दिले असून त्याची पृष्ठे सुमारे ८२५ आहेत ! आणि त्यांतलीं तीन
चतुर्थांश पृष्ठे एकत्र्या समर्थांनी व्यापली आहेत. तुकोबांस फक्त ८० पृष्ठे
आणि समर्थांस ६०० हून अधिक ! ही प्रमाणविहीनता खरोखर असमर्थनीय
आहे. तुकोबाचे स्वतंत्र मोठे चरित्र पांगारकरांनी लिहिले आहे तसे समर्थांचे
त्यांनी लिहिलेले नाही हे याचे कारण असेल असे म्हणावे तर ज्ञानदेव आणि
एकनाथ यांची स्वतंत्र चरित्रे त्यांनी लिहिलेली असताहि त्या दोन्ही कवींस
त्यांनी प्रस्तुत ग्रंथांत अनुक्रमे १८६ व २५५ पृष्ठे दिली आहेत.
तेव्हा एकंदरीत तुकोबाच्या बाबतीत पांगारकरांनी हा थोडासा अन्यायच
केला आहे असे म्हटल्याशिवाय गत्यंतर नाही. मात्र ही गोष्ट त्यांनी
बुद्धिपुरस्सर केली असेल असे म्हणणे योग्य होणार नाही. त्याचा गत्रालेपणाच
याला कारणीभूत झाला असला पाहिजे यात संशय नाही पांगारकरांचा हा
रामदासखंड म्हणजे श्रीसमर्थ रामदास आणि त्याच्या संप्रदायात होऊन
गेलेले कवि यांच्या चरित्रांचा आणि कवितेचा एक ज्ञानकोशच आहे.
समर्थांच्या प्रमुख ग्रंथांचे विवरण या खंडात पांगारकरांनी इतक्या विस्ताराने
आणि अधिकारयुक्त वाणीने केले आहे की श्रीसमर्थभक्त श्री. शंकर श्रीकृष्ण

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

देव याचा याच विषयावरील 'श्रीसमर्थहृदय' हा ग्रंथहि यापुढें थोडासा फिका वाटतो. प्रस्तुत खडाचीं ६६३ पृष्ठें लिहून झाल्यावर पांगारकर इतके थकून गेले कीं ग्रंथाचा पुढील भाग लिहिण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगीं राहिलें नाहीं व म्हणून प्रकृत लेखकास, शेवटचीं १२९ पृष्ठें लिहून तो भाग पुरा करावा लागला. हा रामदासखंडच पांगारकराचा शेवटचा ग्रंथ होय. 'स्वराज्यातील कवि' या नावाचा चौथा खंड लिहून हा मराठी वाङ्मयाचा इतिहास पुरा करण्याची त्यांची इच्छा होती, परंतु त्यांच्या अकाल निधनामुळे, ती अपूर्ण राहिली.

पांगारकरांनीं लहानमोठीं तीस-चाळीस पुस्तकें लिहिलीं, परंतु त्यांनींच, आपल्या आत्मचरित्रांत म्हटल्याप्रमाणें त्या पुस्तकांपैकीं, मोरोपंतचरित्र, ज्ञानेश्वरचरित्र, एकनाथचरित्र, तुकारामचरित्र, मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे तीन खंड व 'चरित्रचंद्र' हें त्यांचें आत्मचरित्र हीं आठ पुस्तकें मराठी वाङ्मयात दीर्घकाल टिकून राहतील.

'चरित्रचंद्र' या नावानें त्यांनीं जें आत्मचरित्र लिहिलें आहे त्याचीं सुमारें ५५० पृष्ठें असूनदेखील तें थोडेंसें त्रोटकच दिसतें; याचें कारणहि प्रस्तावनेत त्यांनींच सांगितलें, आहे. सुमारें ९०० पृष्ठें होतील येवढें मोठें हें आत्मचरित्र त्यांनीं लिहिलें होतें, परंतु त्यामुळे तें दोन भागांत छापवें लागेल अशी भीति उत्पन्न झाल्यामुळे सुमारें ४०० पृष्ठांचा मजकूर त्यांनीं कमी केला व तसें करताना ठिकठिकाणचा बराच महत्त्वाचा मजकूर, विशेष काळजी न घेतां, एकदम छोटून टाकल्यामुळे, त्या सुंदर ग्रंथाला हा त्रोटकपणा आला आहे; व त्यामुळे कित्येक स्थलीं, सुसंगतपणाच्या अभावीं, वाचकास थोडेंसें चुकल्या-चुकल्यासारखें वाटतें. हा दोष वजा केल्यास पांगारकरांचें हें आत्मचरित्र एखाद्या सुंदर सामाजिक कादंबरीसारखें मनोरंजक उतरलें आहे. 'कांहीं कांहीं सत्यकथा काल्पनिक कथापेक्षांहि चमत्कृतिपूर्ण आणि मनोरंजक असतात' अशा अर्थाचें इंग्रजींत जें एक वचन आहे त्याची यथार्थता पांगारकरांच्या या आत्मचरित्रांत पुष्कळ ठिकाणीं प्रतीत होते. ग्रंथाची भाषा खेळकर, प्रसन्न आणि अगदीं 'घरगुती' असल्यामुळे पुस्तक वाचतांना वाचक सहज रंगून जातो. आंगरकर, टिळक, जिनसीवाले, प्रि. आपटे, प्रो. केळकर, खापर्डे, ना. गोखले, शिवरामपंत

पराजपे वगैरे तत्कालीन थोर पुरुषाशी पांगारकराचा साक्षात संबध असल्यामुळे, प्रसंगानुरोधाने, त्याची जी त्रोटक शब्दचित्रे त्यांनी रेखाटली आहेत ती नवीन पिढीच्या वाचकात कुतूहलपूर्ण वाटतील. ग्रंथ वाचीत असताना, पांगारकरांनी सर्वत्र स्वतःचा मोठेपणाच सांगितला आहे असे वाटते, परंतु सांगितलेल्या गोष्टी जर असत्य नसतील तर आत्मस्तुतीच्या दोषाची तीव्रता विशेष आहे असे मानण्याचे कारण नाही. आतां, आपण नवसास पावलो अशा प्रकारच्या सकृद्दर्शनीच हास्यास्पद दिसणाऱ्या ज्या थोड्याशा गोष्टी पांगारकरांनी दिल्या आहेत, त्यामुळे हा चरित्रचंद्र जरा कलंकित झाला आहे यात संशय नाही. पांगारकरांचे हे आत्मचरित्र लक्षपूर्वक वाचल्यावर एक गोष्ट मात्र ठळकपणे लक्षांत येते आणि ती ही की पांगारकर हे शेवटपर्यंत मुमुक्षु ते मुमुक्षूच राहिले, त्याच्यापुढची पायरी त्यांना गाठतां आली नाही, या आत्मचरित्रात काहीं फेरफार करून त्याची पुनरावृत्ति काढण्याचा पांगारकराचा विचार असावा असे वाटते, अशा प्रकारचे फेरफार जीत केले आहेत अशी सदर ग्रंथाची एक प्रत, ते दिवंगत झाल्यावर, त्याच्या चिरंजीवांनी मजकडे पाठविली होती व ती अद्याप माझ्या संग्रहीं आहे. 'चरित्रचंद्रा'चे 'मोरोपंतचरित्र व त्याचे टीकाकार' हे ९ वे प्रकरण, या दुरुस्त केलेल्या प्रतीत, पुरवणी म्हणून ग्रंथाच्या शेवटी छापण्याची सूचना केली आहे ! मूल चरित्राची जी चारशे पृष्ठे ग्रंथविस्तारभयास्तव पांगारकरांनी कमी केली ती जर उपलब्ध होण्यासारखी असतील तर त्यातला महत्त्वाचा मजकूर घालून व त्यांनी सुचविलेल्या दुरुस्त्या करून, शक्य झाल्यास, पुढे मागे, या चरित्रचंद्राची द्वितीयावृत्ति प्रसिद्ध करण्याचा प्रस्तुत लेखकाचा विचार आहे.

पांगारकरकृत ज्या ठळक पुस्तकांचा पूर्वी उल्लेख केला त्याशिवाय 'समर्थसंजीवनी', 'आनंदलहरी' वगैरे आणखी त्यांची कांहीं पुस्तके आहेत. समर्थसंजीवनीत रामदासी कवितेंतील वेंचे दिले असून, 'आनंदलहरी' हा पांगारकरकृत कवितांचा संग्रह आहे. एकनाथ स्वामींचे 'आनंदलहरी' या नावाचे एक ओवीबद्ध प्रकरण प्रसिद्ध आहे व ते पांगारकरांच्या अवलोकनांत आलेच असले पाहिजे. अशा स्थितीत स्वकृत कवितासंग्रहास 'आनंदलहरी' हे नाव देण्यात पांगारकरांनी दाखविलेले अनौचित्य क्षम्य आहे असे म्हणवत नाही.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

असो. पागारकर हे एक चागल्यापैकी अर्वाचीन कवि होऊन गेले त्यांनी पुष्कळ कविता रचिली असून तीतली बरीचशी या 'आनंदलहरी'त आली आहे. कविता प्रसादपूर्ण आहे. जुन्या कवितेच्या सतताभ्यासामुळे सुलभतेने सुश्लिष्ट पद्यरचना करण्याचे सामर्थ्य त्यांना प्राप्त झाले होते वाटेल त्या वृत्तात अगदी अल्पावकाशात शेंकडों पद्ये ते द्रुतगतीने रचीत असत. पागारकराच्या आर्या बाह्यतः थेट अगदी पंताच्या आर्यासारख्या आहेत. ह्या पागारकरी कविताचा एकदर थोट मात्र जुन्या पद्धतीचा.

'एकनाथी भागवत' ह्या ग्रंथावर पागारकरांनी विस्तृत टीपा दिल्या असून त्याच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या आहेत. निरजन माधव कवीची बहुतेक सर्व उपलब्ध कविता पागारकरांनी तीन भागात छापली असून, आरभी कविचरित्र दिले आहे पागारकरांचा 'भक्तिमार्गप्रदीप' इतका लोकप्रिय झाला आहे की त्याच्या दोन लक्ष प्रति आज महाराष्ट्रांत घरोघरी सांपडतील. 'समर्थ ग्रंथभांडार' या ग्रंथात समर्थ रामदासस्वामींची बहुतेक कविता सटीप छापली आहे. 'रामदासीबोवा' व 'टिळकचरित्र व उक्ति' ही पागारकरांची दोन वाचनीय पुस्तके ब्रिटिशांच्या अमदानीत सरकारजमा झाली होती; नव्या राष्ट्रीय सरकारने ती बंधमुक्त केली. 'सार्थ दासबोध' हा ग्रंथ पागारकरांनी फार परिश्रमपूर्वक तयार केला आहे. दासबोधाचा अर्थ समजून घेऊ इच्छिणारास हा ग्रंथ फार उपयुक्त आहे.

ज. र. आजगांवकर

वाङ्मय :

- (१) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास—खंड १ ला—ज्ञानेश्वर नामदेवाचा काल; १९३२, मुम्बईवैभव, मुम्बई
- (२) " " " —खंड २ रा—तुकारामांचा काल; १९३५; हनुमान प्रेस, पुणे.
- (३) " " " —खंड ३ रा—रामदासांचा काल; १९३९
- (४) मराठी भाषेचे स्वरूप, 'ग्रंथमाला' मासिकानून प्रसिद्ध झालेले प्रकरण.

- (५) मोरोपंत चरित्र व काव्यविवेचन; प्र. आ. १९०८, हिंद एजन्सी, मुंबई; १९४३, कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई
- (६) श्री ज्ञानेश्वर महाराज-चरित्र आणि ग्रंथविवेचन, १९१२
- (७) कविवर्य मुक्तेश्वर-चरित्र व काव्यविवेचन, १९२२
- (८) एकनाथ महाराजांचे सक्षिप्त चरित्र, १९११
- (९) श्री तुकाराम चरित्र, १९२०, १९२७; के. मि. ढवळे, मुंबई.
- (१०) संतचरित्रमाला, १९२२, हनुमान प्रेस, पुणे
- (११) चरित्रचंद्र, [आत्मवृत्त], १९३८, हनुमान प्रेस, पुणे
- (१२) टिळकांचे अल्पचरित्र आणि सस्मरणीय उक्ति, १९०८
- (१३) महाभारताचे मराठी अवतार, 'सरस्वतिमंदिर' मासिकात प्रसिद्ध झालेले प्रकरण;
- (१४) मुमुक्षुचे उद्धार; १९०८; लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (१५) ,, ,, भाग २ रा, १९०९; वंदेमातरम् छापखाना, पुणे.
- (१६) मुमुक्षुचे सिंहावलोकन म्हणजेच मुमुक्षूतील निवडक निबंध, भाग १ ला; शके १८४५; हनुमान प्रेस, पुणे
- (१७) ,, ,, ,, भाग २ रा, शके १८४५; हनुमान प्रेस, पुणे.
- (१८) ,, ,, ,, भाग ३ रा; शके १८५१; हनुमान प्रेस, पुणे
- (१९) पारिजातकाचीं फुले, प्रथमावृत्ति १९१३; तृ. आ. १९२१; हनुमान प्रेस, पुणे.
- (२०) नवविधा भक्ति, द्वि आ. १९२६; मुंबई वैभव छापखाना, मुंबई.
- (२१) भक्तिमणिमाला; १९२४, जगद्धितेच्छु छापखाना, पुणे.
- (२२) रामदासीबोवा, [समर्थांच्या शिकवणीतील तत्त्वे, गद्य सवादरूप]; शके १८२९; जगद्धितेच्छु छापखाना, पुणे.
- (२३) श्री मारुति-उपासना, १९०८; शारदा मुद्रणालय; पुणे.
- (२४) श्री तुकारामचरितामृत (अभंगात्मक); शके १८४२;
- (२५) महाराष्ट्र महोदय (स्तोत्र), १९२०; सुधारक प्रेस, पुणे.
- (२६) एकनाथी भागवत, [अर्थनिर्णायक टीपांसह संपादित] १९१०

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (२७) श्रीसमर्थ ग्रथभांडार, [समर्थ रामदासस्वामींचे समग्र ग्रंथ] पूर्वार्ध, उत्तरार्ध, १९२७
- (२८) समर्थसजीवनी म्हणजेच समर्थांच्या शिकवणी उर्फ रामदासी वेंचे; १९२४; पुणे.
- (२९) सार्थ दासबोध-गद्य अनुवादासह संपादित, आ. दु. १९२९
- (३०) निरंजन माधवाचा कवितासंग्रह-भाग १ ला [स्तोत्रसंग्रह, सांप्रदाय-परिमळ]; १९१९, आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (३१) निरंजन माधवाचा कवितासंग्रह-भाग २ रा व ३ रा, [ज्ञानेश्वरविजय, चिद्धोधरामायण इ.] हनुमान छापखाना, पुणे.
- (३२) मोरोपंती वेंचे; १९०५, जगद्धितेच्छु, पुणे; १९२१, हनुमान प्रेस, पुणे.
- (३३) ज्ञानेश्वराची प्रभावळ, [ज्ञानेश्वर व समकालीन संत यांच्या वाङ्मयांतील वेंचे], १९२८.
- (३४) भक्तिमार्गप्रदीप, १९०४
- (३५) सार्थ व सभाष्य श्री मनोबोध अथवा मनाचे श्लोक; १८४६, श्रीगणेश प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (३६) निबंधमालेचे स्वरूप व कार्य,
- (३७) मनाचे श्लोक-सार्थ व सभाष्य, १९२४
- (३८) आनदलहरी, [स्तोत्रे व स्फुट कविता]; १९२०

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

- १ रामदासीबोवा, परीक्षण, 'प्रेषित'; विविधज्ञानविस्तार, आक्टोबर १९०९.
- २ मोरोपंत चरित्र; परीक्षण, विविधज्ञानविस्तार, पु. ४१, अंक ४, ५.
- ३ पागारकरकृत मोरोपताच्या चरित्रांत प्रतिबिंबित झालेली मराठेशाहीची स्थिति, बा. ना. देव; विविधज्ञानविस्तार, पु. ४२, अंक ५
- ४ ज्ञानेश्वर आणि एकनाथ यांची अल्पचरित्रे; विविधज्ञानविस्तार, जानेवारी १९१३.

- ५ ज्ञानेश्वरचरित्र—ज्ञानेश्वर एक कीं तीन ? 'भारद्वाज', विविधज्ञान-विस्तार, जानेवारी १९१४.
- ६ ज्ञानेश्वराची प्रभावळ, परीक्षण, बा. अ. भिडे, (नवें) लोकशिक्षण, एप्रिल १९२८.
- ७ तुकारामचरित्र, परीक्षण, बा. आ. भिडे, विविधज्ञानविस्तार, जानेवारी १९२१
- ८ श्रीतुकारामचरित्र, परीक्षण; डॉ. प्र. रा. भांडारकर, नवयुग, मार्च १९२१.
- ९ चरित्रचंद्र, परीक्षण, 'गजानन', महाराष्ट्रशारदा, वर्ष ४ थें, सप्टेंबर १९३८.
- १० पागारकराची वाङ्मयतपस्या, मृत्युलेख, व्यक्तिरेखा, ग. व्यं. माडखोलकर.
- ११ लक्ष्मण रामचंद्र पागारकर, मृत्युलेख; शं. श्री. देव, 'रामदास-रामदासी', वर्ष २०, अंक २३५.

पाठारे, हरि केशवजी [१८०४—११ जुलै १८५८] भाषातरकार. मुंबईतील सोमवंशी क्षत्रिय पाठारे जातीतील पुरव उपनावाच्या घराण्यात याचा जन्म झाला. यांच्या घराण्याची मुंबई येथे गिरगांवात फार प्राचीन-पासूनची वस्ती होती. यांचे आज्ञे गोपाळजी सोनजी गिरगांव येथे आपल्या शेतीभाती बतनवाडीवर निर्वाह चालवीत. हे भागवत सांप्रदायी वेदाती असून पुणे येथील प्रसिद्ध सत शामराजतात्या केसकर यांचे शिष्य होते. हरिजींचे वडील केशवजी शिल्पशास्त्रात प्रवीण असून घरे बांधण्याचे काम करीत. पालवाचे रस्त्यावरील शेणव्याचे ठाकुरदार त्यांनी बांधिले आहे. त्याप्रमाणे गिरगावांतील बरीचशीं घरे त्यांनी बांधिलीं. हरिजींचे एक चुलते माधवजी हे कांहीं वर्षे मुंबई कौरीयर प्रेसमध्ये मुख्य जुळारी होते.

हरिजींचे प्राथमिक शिक्षण-शाळेच्या अभावीं-आजोबाच्या देखरेखीखाली घरीच झाले. फावल्या वेळीं मोरोपताच्या आर्या, वामनी श्लोक वगैरे नेहमींच्या अभ्यासाशिवाय, त्यांजकडून पाठ करून घेतले जात. लहानपणीं त्यांस

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पुष्कळ कविता मुखोद्गत असे. व पुढें तीच त्याच्या अभ्यासक्रमास साधनीभूत झाली. काहीं दिवसांनी स्कॉटीश मिशनचे रेवरंड रॉबर्ट मनी व रेवरंड केनी यांनी गिरगांवात मराठी व इंग्रजी शाळा घातली. मराठी शाळेचे मुख्याध्यापक हरिजींचे मामा त्रिंनरुजी हे होते त्यामुळें हरिजी त्यात जाऊं लागले. येथील शिक्षण झाल्यानंतर हरिजींची तैलबुद्धि व विद्याभ्यासंग पाहून रेवरंड केनी यांनी त्यांस फावल्या वेळीं उच्च प्रतीचे इंग्रजी शिक्षण देण्याचा क्रम ठेविला. पुढें इजिनीयरिंग वगैरे शिल्पिक ज्ञानाचा मुंबईत प्रसार व्हावा या उद्देशानें सरकारनें मुंबईत कॅप्टन जर्जिस ह्यांच्या देखरेखीखालीं एक इजिनीयरिंग शाळा काढली. त्या शाळेंत हरि केशवजी यास मुख्य कारकुनाची जागा दिली त्या वेळीं बाबा व्यास या नावाचे प्रसिद्ध शास्त्री होते. त्याकडेस जाऊन, नोकरी सभाळूनहि, हरिजींनीं संस्कृताचा उत्तम अभ्यास केला.

सन १८२९ सालांत वरील इजिनीयरिंग शाळेंतील मुख्य कारकुनाची जागा सोडून हरिजी यांनीं ठाणें अदालत कोर्टांत अव्वल कारकून व मराठी भाषांतरकाराची जागा पत्करली. त्या जागेवर ते १८३४ पर्यंत होते. नंतर त्याची हुषारी, विद्वत्ता, व कामाची कर्तबगारी पाहून त्यास सरकारनें सोलापूर येथील कोर्टांत मुख्य कारकुनाचे कामावर नेमिलें परंतु आपले वृद्ध पिते व चुलते व इतर घरची मंडळी यापासून दूर रहाणें त्यांस न आवडल्यामुळें त्यांनीं ती जागा लवकरच सोडून मुंबई येथें सदर दिवाणी अदालत कोर्टांत (हल्लींचे हायकोर्ट अपिलेट साइड) चीफ ट्रान्स्लेटरच्या जागीं आपली नेमणूक करवून घेतली. या जागेवर ते शेवटपर्यंत कायम होते.

मुंबईत शिक्षणप्रसाराचा पद्धतशीर प्रारंभ ' नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ' या संस्थेच्या स्थापनेनें १८२२ सालापासून झाला मॉट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन हा त्या वेळेस मुंबईचा गव्हर्नर होता. या संस्थेनें शिक्षणोपयोगी अशीं बरींच पुस्तके एतद्देशीय लेखकाकडून तयार करून घेतलीं. यांतील बहुतेक पुस्तके भाषांतरित असत. या संस्थेच्या व्यवस्थापकमंडळींत (१८३१-५१) हरि केशवजी होते. जॉन बापेल व कॅप्टन जॉर्ज जर्जिस हे या शाखेचे प्रमुख होते. त्यांनीं हरिजींस हाताशीं धरून कांहीं पुस्तकाचीं भाषांतरे करून घेतलीं. त्यांतील पहिलें पुस्तक 'Conversations on Natural philosa-

phy' या पुस्तकाचें भाषांतर 'सिद्ध पदार्थविज्ञानशास्त्रविषयक संवाद' (१८३३) हें होय. पदार्थांचे सामान्य धर्म, गुरुत्वाकर्षकत्व, चलननियम, यांत्रिक शक्ति, ज्योतिषशास्त्र, ग्रह, पृथ्वी, सूर्य, चंद्र, प्रवाही पदार्थांचे धर्म, दर्शनानुशासन इत्यादिक अनेक विषयांचें विवेचन या ग्रथात केलें आहे हें भाषांतर वाचतांना तें इंग्लिश ग्रंथाचें भाषांतर आहे असें सुळींच वाटत नाहीं. याची भाषा प्रौढ असून सोपी आहे. यानीं अनुवादिलेल्या पुस्तकात 'यांत्रिक-क्रमण' व 'नीतिग्रथ' हीं विशेष नावाजलीं जातात पहिलें 'Bunyan's Pilgrim's Progress' चें भाषांतर असून, दुसरे Chamber's Moral Class Book' या पुस्तकाचें भाषांतर आहे.

हरि केशवजी नित्याचा व्यवसाय व लेखन हीं संभाळून सार्वजनिक कार्यांतहि भाग घेत. दादाभाई नौरोजी, डॉक्टर भाऊ दाजी, नारायण दिनानाथ माडगांवकर, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक इत्यादि मंडळीनीं स्थापिलेल्या 'स्टुडन्टस् लिटररी अँड सायन्टिफिक सोसायटी'चे ते सभासद असून तिच्या 'मराठी ज्ञानप्रसारक सभा' या शाखेचे उपाध्यक्ष होते 'बॅम्बे डिस्ट्रिक्ट बेनिव्हलट सोसायटी', त्याचप्रमाणें स्वज्ञातीय संस्था यांचेशीं त्यांचा संबंध होता स्वज्ञातींत उद्भवणारीं ग्रामण्यें मोडणें, शार्तीतील विघातक चाली व रिवाज बदल करणें इत्यादि कामात शार्तीतील प्रमुख मंडळींत ते पुढें असून नेहमीं त्यास सल्ला देत असत. याच्याच खटपटीमुळें शार्तींत पुनर्विवाहाचा रिवाज सुरू झाला.

हरि केशवजींची, ख्रिस्ती लोकांच्या सहवासांमुळें, प्रारंभीं प्रारंभीं हिंदु-धर्मावरील श्रद्धा उडू लागली होती त्याचे आजोबा गोपाळजी यांच्या लक्षांत ही गोष्ट येताच त्यानीं त्याची आपले आध्यात्मिक गुरू शामराजतात्या केसकर यांबरोबर गाठ घालून दिली शामराजतात्यांनीं धर्मसंबंधीं त्यांचे शंकांचें सप्रमाण समाधान करून त्याचा धर्मविरुद्ध असलेला भ्रम दूर केला, व त्यास आपले पट्टशिष्य बनविलें. तात्यानीं त्यास ज्ञानेश्वरी स्वमुखानें सांगितली. गीता, ज्ञानेश्वरी, भागवत, विवेकसिंधु, अमृतानुभव, एकनाथी भागवत हे त्याचे आवडते ग्रंथ असत. शामराज तात्यांच्या सहवासांमुळें ते कर्मनिष्ठ व भक्तिमान् बनले. त्याचें उपास्य दैवत श्रीरुक्मिणीपांडुरंग होतें, व

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

ज्ञानेश्वर महाराजांचे ठिकाणी त्याची अति दृढ भक्ति होती. ते नित्य ज्ञानेश्वरीचा पाठ करीत असत. यामुळे शांभराजतात्यांचे त्याचेवर फार प्रेम बसले. एकदा एका शिष्यसांप्रदायिकाकडेस कीर्तन चालले असता, तात्यांनी त्यास उद्देशून पुढील आर्या म्हटली, 'केशवउदरसुगर्भी अवतरला पूर्ण तो कृपालु हरी । लुज्जनजना पाहुनियां सिंधुपणें येत ज्या कृपालहरी.' हरि केशवजींचीहि उलट आपल्या गुरुविषयी तशीच निष्ठा होती. त्यांनी त्याचेसंबंधी खालील पद रचिले आहे.

भवतागरतारक, श्रीगुरुराज स्वामी माझा ॥ ध्रु० ॥

या संसारापासुनी मजला उतरुनि केलें पार रे ॥ १ ॥

ग्रासुनि भवभ्रांतीचें पडळ दावित निजसुखसार रे ।

शामराज श्रीगुरुपद वदुनि, करि हरि जयजयकार रे ॥ २ ॥

हरि केशवजी हे 'मराठी ज्ञानप्रसारक समे'चे बरीच वर्षे सभासद व कांहीं वर्षे उपाध्यक्ष होते. असें असता, 'शिक्षालाभ' या, १८५१ सालीं समेपुढें वाचलेल्या निबंधाखेरीज अन्य निबंध त्यांनीं वाचलेले आढळत नाहींत. हा निबंध लहानसाच असला तरी हरिजींच्या, विद्याभ्यासंगासंबंधींच्या उदार विचारसरणीची तो चांगली कल्पना आणून देतो. या निबंधात ते एके ठिकाणीं लिहितात "केवळ द्रव्यप्राप्तीकरितांच विद्याभ्यास करावा असें नाहीं, आणि केवळ द्रव्य असले म्हणजे सुख होतें असेंहि नाहीं. व्यवहारोपयोगी कला, विद्या जेथें आहेत तेथें सपत्ति असणार नाहीं असें विरळा. परंतु केवळ सपत्तीवरच दृष्टि ठेवून विद्याभ्यासादि करीत नाहीं, तर मनुष्यास कर्तव्याकर्तव्य कोणतें तें कसें आचरावें, असें समजून ध्यावयास आणि ज्यापुढें विषयानंद तुच्छ आहे असा जो विद्यानंद त्याचा अनुभव ध्यावयास सूत्र पुरुष विद्याभ्यास आमरणपर्यंत करितात. जात्यभिमान, कुलाभिमान सोडून जेथून विद्या प्राप्त होईल तेथून प्राप्त करून घेतात. जशी मधमाशी नाना सकटस्थानीं रिधून मधुसंग्रह करिती, तशी वृत्ति धरितात. उंच उच वस्त्रें, उंच उच भूषणें याकडे मन न जाऊ देतां विद्यालंकाराकडे लक्ष योजितात. जिन्हेस ज्या घडरसाची गोडी ती नाहींसी करून ज्ञानरस सेवितात अशा विद्वान् पुरुषाचा किंबहुना स्त्रियांचाहि ज्या देशीं मोठा समुदाय त्या देशीं ज्ञातिमत्सर,

चोरी, लबाडी, दुर्व्यसन, आलस्य, इत्यादिकांचा उत्कर्ष कोठून होईल. अनेक लोक व्यवहारोपयोगी कर्मांची प्रवृत्ति होऊन ज्याचा जो व्यापार त्यांत तो अति निपुण, सर्वांचे ठायीं बहुश्रुतपणा आणि विद्येचें व्यसन तेथें दरिद्र कोठून राहिल, तेथें उद्योगाची उणीव कोठून असेल. विद्याभ्यासंगावांचून एक घटिका गेली असतां हानीसारिखी मानण्याची संवई लागली आहे तेथें गप्पाष्टकाखालीं, निजून काढण्याखालीं, वेळ दवडावा असें कोणाच्या मनात येईल. अनेक भाषांचें ज्ञान संपादावें, अनेक विद्या साध्य कराव्या, अनेक विषय पाहावे, अनेक लोकव्यवहार समजून घ्यावे इकडेच काय तो बुद्धीचा भर, असें ज्या देशीं आहे तेथें विद्येस उत्तेजन प्राप्त होत आहे, विद्वानांची मानमान्यता होत आहे, किंवाहुना विद्यादि साधनद्वारा आपला अवघा देश सुखी होऊन नादूं लागावा असेंच आबालवृद्धाच्या मनांत वागत आहे. अशी स्थिति होणें हें उगेंच सरासरी वाचावयास लिहायास आलें अथवा काहींस शब्दपाडित्य साधलें तितक्यानेंच होणार नाही. यास तर विशेष शिक्षा असली पाहिजे...

विद्येचा ज्या कामात उपयोग नाही असें एकहि कर्म या प्रपंचात नाही. कृषिकर्म, शिल्पकर्म करणारे कसबी कारागीर लोक अज्ञान असून केवळ दुसऱ्यास काम करिता पाहून आपण करावयास शिकत असतात, त्यास जर चांगली शिक्षा प्राप्त होऊन ते व तसेच मोठमोठे उद्योग करणारे आपआपलीं कामें करूं लागतील तर तीं कामें फार सुगारईनें, अल्पायासानें होऊन दशगुण फल प्राप्त होईल."

अन्वळ इंग्रजीतील लेखकांत, बापू छत्रे यांचें नाव वगळल्यास, हरि केशवजींच्या तोडीचा भाषातरकार झाला नाही. इंग्रजी, संस्कृत व मराठी या तिन्ही भाषांतील वाङ्मयाचा व्यासग हरिजींनी उत्तम तऱ्हेनें ठेविला होता. या त्यांच्या व्यासंगाबद्दल खुद्द युरोपियन मंडळींतहि त्यांचें कौतुक केलें जाई गव्हर्नरच्या कौन्सिलाचे व मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे एक प्रमुख सभासद ऑनरेबल जेम्स फेरीश हे तर त्यांच्या गुणावर एवढे खुश होते कीं ते जेव्हां विलायतेस जावयास निघाले तेव्हा त्यांनीं आपला अमुल्य ग्रंथसंग्रह व बंगल्यातील काहीं सामान हरि केशवजींस बक्षिस म्हणून देऊन टाकलें.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

हरि केशवजींचा व्यासंग लक्षांत घेता, त्यांचे हातून स्वतंत्र ग्रंथनिर्मिती व्हावयास हवी होती. पण तो काळच असा होता की, इंग्रजी शिकून तयार झालेल्या पिढीला, स्वतंत्र लेखन करण्यात फार काळ घालवण्यापेक्षां अल्पकाळात विविध प्रकारचे युरोपिय ज्ञान लोकांत पसरून त्याबद्दलची गोडी उपन्न होईल अशी खटपट करणे अधिक इष्ट वाटत होते यासाठी भाषातराचा मार्ग पत्करणे त्यांना प्राप्त झाले. 'मराठी ज्ञानप्रसारक' या मासिकाच्या डिसेंबर १८५२ च्या अंकात नारायण भाई दांडेकर याचा 'एतद्देशीय लोकांस केवळ स्वभाषेचाच द्वारे विद्या शिकविली असता लाभ कोणकोणते, व ती जर इंग्लिश व स्वभाषा या दोहोंच्या द्वारे शिकविली तर कोणकोणते याचा विचार,' या मथळ्याचा जो निबन्ध आला आहे त्यात या पहिल्या इंग्रजी शिकलेल्या पिढीच्या विचारांचे स्पष्ट प्रतिबिंब पडले आहे. नारायण भाई लिहितात: "जरी हिंदु लोक पाहिजे तितके सुधारावया जोगे शक्तिवान असे आहेत आणि जरी ज्ञान संपादन करण्याकरितां युरोपांतील मुलांचे बुद्धिपेक्षां येथील मुलांची बुद्धि मोठी आहे तरी त्यांचा स्वतःचा ज्ञानसंग्रह फार नाही. ब्राह्मणांनी वेदांत, व्याकरण, न्याय वगैरे विषयावर पुष्कळ कवितारूप ग्रंथ केले आहेत, परंतु उपयोगी कलाकौशल्याचा फार दुष्काळ. ज्या विषयांची सर्व बांधणी कल्पनेवर आहे त्यांची समृद्धी आहे, परंतु जाचा व्यवहारात फार उपयोग त्यांचे नांव नाही. यावरून या लोकांस काय शिकविण्याचे अगत्य आहे ते स्पष्ट कळते. ह्या देशातील सर्वांचा मनाचे राज्य जो प्राचीन अधिकार बळकाऊन बसला आहे ते त्यांचे हातांतून घेऊन, विचार यास दिले पाहिजे. पाच-चार वर्षांपासून त्यांचा बुद्धिप्रकाश विरोधि जें अभ्र आले आहे ते दूर केले पाहिजे. जा शास्त्राचा अभ्यासाने सृष्टिनियम त्यांस सुखकारक होतात, आसमतात भागींचा वनस्पती, त्यांचे आरोग्य व संरक्षणकर्त्या होतात, शेतां दिकाचे उत्पन्न अधिक होते, खाणींत दडून राहिलेल्या धातू व इतर जमीनीतले पदार्थ वर येऊन त्यांच्या उपयोगी पडतात. तीं शास्त्रें त्यांस शिकविली पाहिजेत, जे पदार्थ तयार करण्यास ह्या देशांत अधिक साधनें व सोई असतां इतर लोकांपासून विकत घेतात, ते कसे करावे हें त्यांस कळविले पाहिजे, व त्यांस आपल्या देशांतील राजकीय कामांमध्ये मोठमोठाले हुद्दे चालवावयास शक्तिमान केले पाहिजेत; असाच सरकारचाहि हेतू आहे. त्यांची हिंदु लोकांचे

कल्याणाविषयी जी इच्छा आहे तिजकरितां सर्वांनीं उपकारच मानिले पाहिजेत. त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, शिक्षामंडळींनीं मोठमोठे हुद्दे चालवावयास नीतीनें व कामाच्या वाकबगारीनें योग्य असे असामी तयार करण्यास आपले श्रम खर्चावे आणि हें साध्य करण्याच्या युक्तीविषयी सरकारचें मत असें आहे कीं, युरोपियन लोकांचें शास्त्रीय व इतर ज्ञान याचा या लोकांत प्रसार करून नीति, न्याय, वगैरे विषय शिकवावे . . यावरून हिंदु लोकांस कोणकोणते विषय शिकवले पाहिजेत हें स्पष्ट झालें युरोपियन लोकांचा इतिहासादि विद्या तशींच सिद्धपदार्थविज्ञान, नीतिव्यवहारादिक शास्त्रें याचा अभ्यास करविला पाहिजे पुराणादिक प्राचीन कथांचा ठाई जी हल्लीं फार प्रीती आहे, ती घालवून तिचाबद्दल शास्त्रीय चमत्कार व सर्व लोकांचे कल्याणकर्ते असे जे पुरुष होऊन गेले त्यांचें कथन याची रुचि लाविली पाहिजे. कोणत्याहि लोकास सुधारावयास ह्यापेक्षां आणखी काय पाहिजे ? सरकाराकडून तरी वापेक्षा लोकास काय अधिक साहित्य पाहिजे ? शास्त्रें व कलाकौशल्यें हीं हिंदूस प्राप्त झाल्यानें या देशाचें फारच हित होईल.”

तत्कालीन सुशिक्षितांच्या वरील विचारसरणीस अनुसरून हरिजींनीं आपली लेखणी भाषांतरकार्यासाठींच झिजवावी यांत विशेष आश्चर्य नाही. स्वतंत्रपणें मांडावयास उपकारक होणारा आत्मविश्वास निर्माण होण्यास ज्या तऱ्हेचें वातावरण असावें लागतें त्या तऱ्हेचे वातावरण त्या काळात नव्हतें हेंहि त्याला कारण असू शकेल. नाही म्हणावयास, हरिजींनीं थोडेंसे धर्मविषयावर लेखन केलें असावें असें, त्याच्या मुलानें त्याचें जें चरित्र लिहिलें आहे, त्यात उद्धृत केलेल्या कांहीं उतान्यावरून दिसतें. परंतु हें धर्मपर लेखन त्रुटित असून, प्रकाशित झालेलें नाही.

हरिजी जसे उत्तम गद्यलेखक होते तसेच उत्तम कवनलेखकहि होते. त्यांच्या या कौशल्याचा उत्तम मासला 'यात्रिकक्रमण' व 'नीतिग्रथ' या पुस्तकात पहावयास सांपडतो.

हरिजी आपल्या वयाच्या पन्नावनाच्या वर्षी अतिसाराच्या विकाराने मुबई येथे मृत्यू पावले. त्याच्या घराण्यांतील इतर मंडळीची आयुर्मर्यादा लक्षांत घेतां त्यांचें निधन अकालीं झालें असें म्हणावें लागतें.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मय :

- (१) चेंबर्सकृत शालोपयोगी नीतिग्रंथ याचें महाराष्ट्र भाषांतर, प. आ. १८४६ (शिळाछाप), च. आ. १८६१; गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.
- (२) देशव्यवहारव्यवस्था या शास्त्रार्ची मूलतत्त्वे, (साहाय्य. विश्वनाथ नारायण मडलिक); १८५४; [Mrs. Marcet कृत Conversations व Mill कृत Political Economy यांचे आधारें.], दक्षिणी भाषेंत पुस्तकें प्रसिद्ध करणारी मडळी, गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.
- (३) सिद्ध पदार्थविज्ञानशास्त्रविषयक सवाद, [परिभाषा व सूचीसह], १८३३; नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीसाठी शिळेवर छापिलें; मुंबई.
- (४) रसायनशास्त्रविषयक सवाद, १८३७, [Conversations on Chemistry या पुस्तकाचें भाषांतर] सचित्र, परिभाषेसह; बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी, आर. प्रेस याचा छापखाना (शिळाछाप); मुंबई.
- (५) इंग्लंडचा वृत्तांत, [कोणा एका गृहस्थाचीं आपले मुलास पत्रें, इंग्रजीचें भाषांतर] १८३८, १८६१, १८६७, गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.
- (६) यात्रिकक्रमण, इहलोकापासून परलोकास [Jhon Bunyan कृत 'Pilgrim's Progress' चें मराठी भाषांतर], १८४१; गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई, १८५३, बॉम्बे ट्रॅक्ट अँड बुक सोसायटी, अमेरिकन मिशन, मुंबई.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

हरिकेशवजी याचें चरित्र, रामचंद्र हरि, १९११, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.

पाध्ये, दामोदर गणेश [१८६५-१९४२] वृत्तपत्रकार व शिक्षण-व्यवसायी. मुंबईतील गोकुळदास तेजपाळ हायस्कूलचे काहीं वर्षे मुख्याध्यापक व तदनंतर बरीच वर्षे मुंबई म्युनिसिपल स्कूलकमिटीचे चिटणीस. गोकुळदास

स्तेजपाळ हायस्कूलचे मुख्याध्यापक असतां मुंबईतील इंदुप्रकाश पत्राचें मुख्य संपादकत्वहि यांचेकडे होतें. हे रानडे संप्रदायाच्या नेमस्त राजकारणाचे निष्ठावत पुरस्कर्ते होते. मराठी साहित्यविषयक चळवळींतहि त्यांचें प्रमुख अंग असे महाराष्ट्र-साहित्य परिषदेच्या प्रमुख विश्वस्तांपैकीं ते एक होते. यांचें बरेंचसें लेखन प्रासंगिक आहे. त्यांचा लोकमान्य टिळकांवरील प्रबोध त्यांच्या प्रसिद्धीसमयीं बराच गाजला होता. पक्षातीत राहून लोकमान्याच्या कामगिरीचें त्यांनीं त्यांत केलेल्या मूल्यमापनामुळें तो आदर्श असा प्रबोध झाला आहे.

वाङ्मय :

- (१) आमच्या राजकीय सद्यःस्थितीसंबंधीं विचार; १९२२; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (२) सांप्रतच्या चलनी नाण्यांविषयींचा वाद, [हेमंतव्याख्यानमाला, वर्ष ९ वें]; १८९४, आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (३) ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेची वाढ व तिचें सांप्रतचें स्वरूप, [हेमंत व्याख्यानमाला, वर्ष ७ वें], १८९२, आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (४) दुःखाश्रुमाला; पद्य, १९१९, लक्ष्मीनारायण प्रेस, मुंबई.
- (५) लोकमान्य टिळक, चरित्रात्मक निबोध, १९२१; लक्ष्मीनारायण छापखाना, मुंबई

पानसे केशव रंगनाथ [मृत्यु १०-८-१९३०] मुंबई सरकारच्या इजिनियरिंग खात्यात नोकर होते. सेवानिवृत्त झाल्यावर 'शिवसुत-काव्य' व 'पानसे घराण्याचा इतिहास' हीं दोन पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं.

वाङ्मय

- (१) शिवसुत-काव्य, १९२८, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (२) पानसे घराण्याचा इतिहास, सचित्र, १९२९, आनंद छापखाना, पुणे

पावसकर, (जोशी) पांडुरंग बापू [अनुपलब्ध] प्राचीन मराठी कवितेचा आद्य संपादक व प्रकाशक. हे 'धि बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'च्या मराठी शाळेंत शिक्षक होते. ही शाळा १८२० साली स्थापन

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

होऊन १८४० पर्यंत चालली. सुप्रसिद्ध मराठी व्याकरणकार दादोजी पांडुरंग तर्खडकर यांनी आपल्या आत्मचरित्रात याचेसंबंधी पुढीलप्रमाणे माहिती दिली आहे. “ हे जोशीबाबा वरच्या वर्गांत गणित शिकविण्याचे कामावर होते यांनी हिंदूंचें ज्योति शास्त्र म्हटलें होतें, म्हणजे भास्कराचार्यांचें बीज कळीलावती यांनी म्हटली होती म्हणोन यास इंग्लिश गणिताचे ग्रथावरून क्यूप्टन जर्जिस साहेबानें मराठींत तर्जुमे केलेल्या ग्रथावरून तो विषय मुळास शिकवावयास फारसा आयास लागत नसे हे जोशीबाबा सरळ, बारीक अगाचे पुरुष होते, आणि फार बुद्धिमान होते असें त्यावेळेस सर्व लोक म्हणत असत याची बुद्धि फार चंचल होती यांनी मला पूर्णांक, अपूर्णांक, क्षेत्रफल, घनफल, वर्गसमीकरणांपर्यंत बीज शिकविलें. ”

“ सोसायटीची शाळा बंद पडल्यानंतर प्राचीन मराठी कवितेच्या प्रकाशनाचा उद्योग त्यांनी आरंभिला असें दिसतें शके १७६२ च्या (सन १८४०) कार्तिक मासांत ‘ श्री ज्ञानचंद्रोदय ,* या नांवाचें मासिक पुस्तक त्यांनी सुरू केलें. मुबईत ‘ बोरीवदरचे लैनी नजीक जुनी जावळी मशीदीची आळी, ’ येथे गणपत कृष्णाजी याचे छापखान्यात, तें शिल्लेवर छापलें जाई. प्रत्येक अकाची ४० पासून ४८ पर्यंत पृष्ठे असत. प्रत्येक अकाची किंमत आठ आणे ठेविली होती या मासिकांत येणाऱ्या मजकुरासंबंधी सपादकांन पुढील प्रमाणे स्पष्टीकरण केलेलें आहे ग्रंथ २ कागद ३ चे प्रारंभी तो म्हणतो, “ एके कागदात + संस्कृत व प्राकृत ग्रथाचें रहस्य व रहस्यप्रतिपादक श्लोक व आर्या

* ‘ मराठी ग्रंथ सूचि ’ या ग्रंथाचे कर्ते श्री. शंकर गणेश दाते यांच्या संग्रहांत या मासिकाची दोन बांधलेली पुस्तके आहेत. पण त्यांतील पुष्कळशी काव्यप्रकरणे गहाळ झालेली आहेत. यात प्रथमांक अजिबात नाही त्यानंतरचे ४३ अंक आहेत. सुदैवाने या प्रत्येक अंकाचे प्रारंभीचें पान यांत असल्यामुळे प्रत्येक अंकात काय काय प्रकरणे आली होती त्याची माहिती मिळते. दाते यांच्या संग्रहातील या पुस्तकांतील शेवटचा ‘ कागद ’ (त्या काळीं अंक न म्हणतां ‘ कागद ’ असें म्हणण्याचा रिवाज होता) ‘ वैशाख सवत् १९०० ’ चा सन (१८४४) आहे. हाच अंक शेवटचा कीं तदनंतर आणखी काहीं वर्षे तें चाललें होतें यासंबंधी निश्चितपणें सांगणें, माहितीच्या अभावीं, कठीण आहे.

+ येथे ‘ कागद ’ याचा अर्थ फर्मा अमा धरावयाचा.

व ओच्याच अंभंग इत्यादि लिहिले जातीले. व दुसरे राहिलेले कागदात प्राकृत ग्रंथ व आख्याने इत्यादि छापिली जातील. ”

तदनंतर ग्रंथ ३, कागद ८ याचे प्रारंभी ते लिहितात, “ एके कागदात प्राचीन साधुनीं केलेले चरित्र भाग आहेत. त्यापैकीं दर महिन्यास थोडे थोडे लिहिले जातील. आणि दुसऱ्या राहिलेल्या कागदात चमत्कारिक प्राकृत ग्रंथ छापले जातील. ”

या मासिकाचा आकार फुलस्केप अष्टपत्री सांच्याचा असे. प्रत्येक अकाचे प्रारंभी आतील विषयानुरूप चित्र दिलेले असे. कित्येक अंकांत आतील बाजूसहि प्रसंगानुसार एकाहून अधिक चित्रे घातलेली असत या चित्रावरून तत्कालीन महाराष्ट्रसमाजाचा पेहराव, वस्त्रे आभरणे, साजशृंगार, त्यांची राहण्याची पद्धति; त्यांचीं घरे, उद्याने, दिवाणखान्यांतील सजावट, समारंभ, रीतिरिवाज याची बरीचशी कल्पना येऊ शकते. यातील सारींच चित्रे एकाच्याच हातचीं बहुधा नसावीत. पण चित्रकार थोर दर्जाचा दिसतो. रेषेंत सौंदर्य आहे. रेखाटन लालित्यपूर्ण आहे. या चित्ररेखाटनपद्धतीला कोणती तरी परंपरा असलीच पाहिजे शोध घ्यावयाला हवा. कदाचित् ब्रिटीशपूर्वकालांतील पोथ्यातील चित्रांचीहि ही नकल असेल. त्याचाहि शोध करावयाला हवा. महाराष्ट्राच्या चित्रकलेवर त्यायोगें पुष्कळच प्रकाश पडेल.

या मासिकात खालीलप्रमाणें कविता छापली गेली आहे :

१ कृष्णलीलामृत, २ विक्रमचरित्र, ३ गीतार्थबोधिनी (वामनपंडितकृत), ४ शुकचरित्र, ५ भक्तलीलामृत, ६ ब्रह्मस्तुति, ७ नळदमयंती आख्यान (रघुनाथ पंडितकृत), ८ आनंदलहरी (एकनाथकृत), ९ शिवरात्रीमहात्म्य, १० हरिपाठ (ज्ञानदेवकृत), ११ रामजन्माचे श्लोक (वामनकृत), १२ रामजन्माचे अभंग १४ प्रल्हादचरित्र (अभंग २१), १५ गोपीगीत (वामनकृत), १६ सीतास्वयंवर (वामनकृत), १७ केकावलि (मोरोपंत), १८ स्तवराजस्तोत्र, १९ बालक्रीडेचे अभंग, २० गजगौरीव्रत, २१ सुदामचरित्र (कचेश्वरकृत), २२ एकादशीचें चरित्र व धावा, २३ तुकोबाचे अभंग, २४ पत्रिकेचे अभंग, २५ कविर रोहिदास कथा, २६ आर्या (द्विजसुतरक्षणार्थ प्रार्थप्रतिज्ञा), २७ वस्त्रहरणाचे अभंग, २८ बोधलेखावाचें आख्यान (हिंदुस्थानी भाषेत),

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

२९ राधाभुजग, ३० विष्णुची चौवीस नामें (विष्णुदासनामारचित), ३१
अभंग मुक्तावाईचे (अभंगसंख्या १२), ३२ बारा जोतलिंगाचे, श्लोक ३३
अमृतरायकृत दामाजीपंताचें चरित्र, ३४ नामपर अभंग, (अभंग ९), ३५
हिंदुस्थानी राधाविलास [झूना, साखी, दिंडी, श्लोक, कवितासंख्या ४९]

पावगी, नारायण भवानराव [१८५४-१९३४] प्राचीन भारतीय
इतिहासाचा लेखक सर्व शिक्षण मुंबईस झालें. वी ए च्या परीक्षेत यश न
आल्यामुळें व वडिलाना प्रपचांत मदत व्हावी म्हणून यानी नोकरीचा मार्ग
पत्करला. १८७८ त ते सरकारी नोकरींत कायम झाले व वाढता वाढतां
मामलेदार बनले. त्यानी मोठ्या दक्षतेनें, प्रामाणिकपणानें, व रयत व सरकार
याचें हित साधून तीस वर्षे नोकरी केली. तथापि ते सरकारच्या मर्जांतले
नव्हते सरकार त्यांच्या राष्ट्रीय वृत्तीकडे पाहून कदाचित् त्रिचकत होतें असेल.
कारण नानाचा-हे नाना पावगी या नावानें अधिकच ओळखले जात-
विद्याव्यासंग व स्वदेशी बाणा हा नोकरींतहि कायम असे. नोकरीचा कंटाळा
आला कीं ते रजा घेत व ग्रथलेखन करीत, देशाभिमानावर व्याख्यान देत
व इतर रीतीनें समाजसेवा चालवीत. त्याना वाङ्मयव्यवसायाची तीव्र इच्छा
असल्यामुळें नोकरी गोड वाटेना. पगार तीनशें रुपयावर होता व इतमाम
काहीं कमी नव्हता, तथापि नानाना हें जीवन गुलामगिरीचें वाटे.
तेव्हा त्यानी तीस वर्षे पुरीं होताच पेन्शन मिळण्याविषयी अर्ज
केला पण ' भारतीय साम्राज्य ' ग्रंथमालेंत प्रसंगानुसार त्यानी इंग्रज
सरकारच्या राजनीतीवर आणि कारस्थानावर जी स्पष्ट, सडेतोड टीका केली
ती न रुचून कीं काय कोण जाणे, नानाना पुरें पेन्शन न मिळता, पन्नास
रुपयेच द्यावेत असा सरकारी हुकूम झाला. या प्रकरणाबाबत साहाजिकच
नानानी आपल्या ' आत्मवृत्तांत ' तळतळून लिहिले आहे : " जनरल डायर
मुक्त होतो, त्याला पाठिंबा असल्यामुळें यथास्थित पेन्शन मिळतें व निर-
पराधी नोकराच्या पेन्शनला मात्र खो बसतो, हें केवढें नवल !! अथवा, ह्यात
नवल तें कसलें ? बळी तो कान पिळी हाच काय तो खरा न्याय !!! "

(आत्मवृत्त पृ १५१)

या कठोर सुलतानीमुळे नाना खचले तर नाहींतच पण त्यांनी उलट दुप्पट जोराने ग्रंथलेखन व देशसेवा सुरू केली. थापुढे त्यांनी इंग्रजीतून, जगांतील विद्वानांना आपले सशोधन कळण्यासाठी ग्रंथलेखन चालविले. 'वैदिक भूस्तरशास्त्र', 'आर्यांची जन्मभूमी', 'भारतवर्षातील स्वराज्यव्यवस्था', 'सोमाची उत्पत्ति', 'नौकानयन' इत्यादि विषयांवर सप्रमाण असे ग्रंथ लिहून व वृत्तपत्र-नियतकालिकातून लेख देऊन मरेपर्यंत त्यांनी वाङ्मयसेवा केली आपल्या संस्कृतीसंबंधाने व पराक्रमी इतिहासासंबंधाने त्यांना पराकाष्ठेचा अभिमान असे कोणी विरुद्ध बोललेले किंवा लिहिलेले त्यांना खपत नसे. ते तात्काळ उत्तरपक्ष करीत.

ते जसे लिहिण्यात तसे आचरणात फार कडक होते अगदी पहांटे दोन वाजता उठून ते ईशस्मरण आणि स्नानसध्यादि कर्मे उरक्रीत व नंतर जेवण्याखाण्याच्या वेळा व्यतिरिक्त पधरा-सोळा तास लेखन-वाचनात घालवीत. शके १८४० त त्यांची पत्नी वारल्यानंतर तर प्रपंचाचीहि उपाधी सुटली. त्यांना एकच मुलगा असून तोहि चांगला कर्तृत्ववान आहे. या पिता-पुत्रांनी पुण्यांतील मराठी ग्रंथसंग्रहालयास चांगले चिरस्थायी केले नाना पावगी हे संग्रहालयाचे पहिले अध्यक्ष होत ठाणे मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या वृत्तिसाध्या वार्षिक दिनाच्या समारंभास ते अध्यक्ष होते व त्यांचे त्या वेळचे भाषण म्हणजे प्राचीन भारतीय इतिहासाचा एक सुंदर आढावाच म्हणता येईल. भारतीय साम्राज्यमालेंतील काही ग्रंथांचा हिंदी-गुजराती-कानडी या भाषात अनुवाद झालेला आहे.

नाना दीर्घायु होते. त्यांचे ता. ८ डिसेंबर १९३४ रोजी पुणे येथे देहावसान झाले.

पावगींची पहिली ग्रंथरचना छंदोबद्ध आहे. शके १८०५ मध्ये रोह्यास ते अश्वल कारकून असतांना त्यांना एकदा अतिशय उद्विग्नता प्राप्त झाली व मनोरंजनासाठी त्यांनी श्लोकशतकमाला रचिली. 'मनोरजनशतक' नाव ने हिची प्रसिद्धी पुढे दहा वर्षांनी त्यांनी केली 'परमेशसेवा, ससारमिथ्यात्व, कुलीनभार्या, तज्जन्य सुख; दुष्ट स्त्री, तज्जन्य दुःख, षड्रूपचे सामर्थ्य, सुखाचे खरे साधन, वैराग्य, तज्जन्य आनंद, मानसिक उन्नति, सद्गुरुप्रसाद, संकटसमयी

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

रक्षण, प्रतिकूल काल, कालमहिमा, आणि मनास उपदेश,' हे काव्यविषय आहेत. काव्य अगदीं सार्धे व सोपें, पण प्रसादविहीन आहे.

यानंतर त्यांनीं आपली पूर्वसंकल्पित ' भारतीय साम्राज्य ' नांवाची ऐतिहासिक ग्रंथमाला तयार करण्याचा दीर्घ उद्योग सुरू केल्या प्राचीनतम ऋकालापासून तों तहत पेशवाईअखेर भारतीयाच्या विविध कामगिरीचा आढावा या मालेत यावा व आपल्या पूर्वजांच्या पराक्रमाची नीट ओळख विद्यमान जनतेस व्हावी या राष्ट्रहितैषी बुद्धीनें त्यांनीं अनेक प्राच्य आणि पाश्चात्य लेखकांचे ग्रंथ वाचून टिपणें तयार केलीं व बावीस ग्रंथाची एक योजना आखली. यापैकीं अकरा ग्रंथ प्रसिद्ध झाले व पुढल्यापैकीं काहीं लिहून तयार होते. या छापिल अकरा ग्रंथातील विषय पुढीलप्रमाणें आहेत : (१) आर्य देश व तत्संबधीं वृत्तांत, (२) आर्य लोक व त्यांचें बुद्धिवैभव; (३) आर्य-तिहास व भूगोल, (४) आर्यशास्त्र व कला, (५) आर्यशासनपद्धति व नानाविध सस्था, (६) आर्यगृहस्थिति, नीति, शौर्य व उन्नति; (७) भरतखंडातील नानाविध धर्म, (८) भरतखंडातील जातिवैचित्र्य, (९) भरतखंडातील नानाविध भाषा, (१०) संस्कृत भाषेचा इतिहास, (११) प्राकृत व मराठी भाषेचा इतिहास याप्रमाणें ' भारतीय साम्राज्य 'वर अकरा ग्रंथ, फार परिश्रमानें इंग्रजी आणि संस्कृत ग्रंथानून माहिती जमवून पावगी यानीं नोकरित असताना प्रसिद्ध केले. न्या. मू. रानडे यानीं १८९८ सालापर्यंतच्या मराठीतील उत्तमोत्तम अशा ६० ग्रंथाची जी यादी प्रसिद्ध केली तींत ' भारतीय साम्राज्य ' आहे, यावरून पावगीच्या ग्रंथाचें महत्त्व कळून येतें.

' भारतीय साम्राज्य 'मालेबाहेरचे आणखी पांच मराठी ग्रंथ पावगी यानीं लिहिले. ते पुढीलप्रमाणें ' भाषाशास्त्र ', ' भारतीय नाटकशास्त्र व नाट्यकला आणि पौरस्त्य व पाश्चात्य रमभूमि ', ' ऋग्वेदांतील सप्तसिंधूचा प्रांत अथवा आर्यावर्तातील आर्यांची जन्मभूमि आणि उत्तर ध्रुवाकडील त्यांच्या विस्तीर्ण वसाहती ', ' सोमरस सुरा नव्हे ', ' वेदकालीन भूस्तरशास्त्र अथवा भूस्तरशास्त्राचे वेदर्शी जनक '

वरील साऱ्या पुस्तकांतून पावगीचा जाज्वल्य राष्ट्राभिमान उसळलेला दिसून येतो. आमचे पूर्वज जगांत पहिल्या प्रतीचे सुसंस्कृत होते हें दाखविण्यासाठीं

च महाराष्ट्रीय जनतेत स्वाभिमान उत्तन्न करण्यासाठी त्यानी इतकें अफाट लेखन प्रसिद्ध केलें. हे ग्रंथ मुळींच खपले नसल्यानें, द्रव्याचा केवढा त्याग पावगीनी देशसेवेसाठी केला असेल याची पूर्ण कल्पना येते. त्यानीं शके १८४६ त मराठींत आपलें 'आत्मवृत्त' प्रसिद्ध केलें, पण पद्धतशीर लिहिणें त्यांना माहित नसल्यानें हे पुस्तकहि भाकडकथा व उतारे यांनींच भरलेलें दिसून येतें. दुर्दैवानें पावगींना संशोधक व चिकित्सक बुद्धि नव्हती, लेखनकला—आजच्या शास्त्रीय पद्धतीची—अवगत नव्हती व समतोल, निर्विकार दृष्टीहि आलेली नव्हती. त्यामुळें त्याचा दीर्घ विद्याव्यासंग, देशप्रेम, स्वार्थत्याग व लेखनतपश्चर्या हीं निष्फळ झालीं आर्यांच्या मूलस्थानासबधीं त्याचा निष्कर्ष असा कीं, आर्य प्रथम हिंदुस्थानात होते, नंतर उत्तरध्रुवाकडे गेले व तेथून परत हिंदुस्थानांत कायमचे आले हा शोध आणि लोकमान्य टिळकाचा शोध—आर्य हे मूळचे उत्तरध्रुवावरले—यात किती अंतर ? टिळकाचा शोध विद्वन्मान्य झाला हें साहजिकच होतें.

पावगी हे भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासाचे सकलनकार होते, असें थोड्या सत्यांशानें म्हणता येईल पुढें डॉ. केतकर यांनीं ज्ञानकोशात जें वैदिक संशोधन आणि संकलन केलें त्याच्या आधींची पायरी म्हणजे पावगींची. त्याच्या हातून 'लोकहितवादी'प्रमाणेच मराठीची सेवा झालेली आहे. लोकहितवादीप्रमाणें ते चौरस लेखक जरी नव्हते तरी त्यांचें लेखन जास्त आहे यात शंका नाहीं. त्यांची एकागी दृष्टि व विषय सामान्य जनतेच्या ग्रहणशक्तीबाहेरचा, म्हणून पावगी हे लोकप्रिय लेखक होऊ शकले नाहींत. तथापि प्राचीन भारतीय वाङ्मयावरील मराठी लेखकांत त्यांना प्रामुख्याचें स्थान द्यावें लागेल

चिं. ग. कर्वे

वाङ्मय :

(१) प्रवृत्ति व निवृत्ति; [वेदांतविषयक], शके १८४१; इंदिरा छापखाना; पुणे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (२) वेदकालीन भूस्तरशास्त्र अथवा भूगर्भशास्त्राचे वेदर्षि जनक, शके १८४४; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (३) सोमरस—सुरा नव्हे, शके १८४४, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (४) भाषाशास्त्र, शके १८२३, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (५) भारतीय नाटकशास्त्र व नाट्यकला आणि पौरस्त्य व पाश्चात्य रंगभूमि, शके १८२५, इंदिरा छापखाना, पुणे
- (६) मनोरंजनशतक, [पद्य], शके १८१५, सत्यप्रकाश छापखाना, पुणे.
- (७) आर्यावर्तच आर्यांची जन्मभूमि व उत्तर ध्रुवाकडील त्यांच्या वसाहती, १९२०; इंदिरा छापखाना; पुणे
- (८) भारतीय साम्राज्य—पुस्तक १ ले, [आर्यदेश व तत्संबंधी वृत्तात], शके १८१५, सत्यप्रकाश छापखाना, पुणे.
- (९) भारतीय साम्राज्य—पूर्वार्ध—पुस्तक २ रे, [आर्य लोक व त्यांचे बुद्धिवैभव], शके १८१५, सत्यप्रकाश छापखाना, पुणे.
- (१०) भारतीय साम्राज्य—पूर्वार्ध—पुस्तक ३ रे, [आर्येतिहास व भूगोल], शके १८१५, सत्यप्रकाश छापखाना, पुणे
- (११) भारतीय साम्राज्य—पूर्वार्ध—पुस्तक ४ थे; [आर्यशास्त्र व कला], शके १८१५, सत्यप्रकाश छापखाना, पुणे.
- (१२) भारतीय साम्राज्य—पूर्वार्ध—पुस्तक ५ वे; [आर्य शासनपद्धति व संस्था], शके १८१५, सत्यप्रकाश छापखाना; पुणे.
- (१३) भारतीय साम्राज्य—पूर्वार्ध—पुस्तक ६ वे, [आर्यांची गृहस्थिति, नीति; सौजन्य, साहस, शौर्य, व्यापार इत्यादि], शके १८१५; सत्यप्रकाश छापखाना, पुणे.
- (१४) भारतीय साम्राज्य—उत्तरार्ध—पुस्तक ७ वे; [भरतखंडातील मुख्य धर्म], शके १८१८, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (१५) भारतीय साम्राज्य—उत्तरार्ध—पुस्तक ८ वे; [भरतखंडातील जाति-वैचित्र्य], शके १८२०; इंदिरा छापखाना, पुणे.

- (१६) भारतीय साम्राज्य-उत्तरार्ध-पुस्तक ९ वें, [भरतखंडांतील नाना-विध भाषा], शके १८२२, इदिरा छापखाना, पुणे
- (१७) भारतीय साम्राज्य-उत्तरार्ध-पुस्तक १० वें, [संस्कृत भाषेचा इतिहास], शके १८२३, पुणे.
- (१८) भारतीय साम्राज्य-उत्तरार्ध-पुस्तक ११ वें, [प्राकृत मराठी भाषेचा इतिहास]; शके १८२३, इदिरा छापखाना, पुणे.
- (१९) ऋग्वेदातील सप्तसिंधूचा प्रान्त अथवा आर्यावर्तातील आर्यांची जन्मभूमि आणि उत्तर ध्रुवाकडील त्याच्या विस्तीर्ण वसाहती; शके १८४३, इदिरा छापखाना, पुणे
- (२०) आत्मवृत्त; शके १८४६, इदिरा छापखाना, पुणे.

पावगी, रावजी भवानराव [१८५६-१९२९] गद्यग्रंथकार.

‘ भारतीय साम्राज्य ’ वर्त नाना पावगी याचे हे धाकटे बंधु याचे उच्च शिक्षण मुंबईस झाले वी ए झाल्यावर पी डब्ल्यु. डी सेक्रेटरिएटमध्ये त्यांनी नोकरी धरली पुढे वाढत वाढत अडरसेक्रेटरी टु गव्हर्नमेंट झाले. आयुष्याच्या पूर्वार्धात याना कोठेवाडातील एका संस्थानिकाबरोबर विलायतसे जाण्याचा योग आला. या प्रवासाचे वर्णन त्यांनी ‘ विलायतचा प्रवास, भाग १ व २ (१८८९, १८९२) यात मोठ्या मार्मिकतेने व रसिकतेने केले आहे. हे वर्णन ‘ केसरी ’ पत्रातून हप्त्याहप्त्याने प्रथम प्रसिद्ध होऊन पुढे ग्रंथनिविष्ट झाले. तत्कालीन मराठी प्रवासवर्णनात्मक पुस्तकात हे उत्तम आहे. “ यात संस्कृत शब्द फार आहेत, आणि चालू शब्दांनी काम भागले असते, अशा ठिकाणीहि मुद्दाम संस्कृत शब्द तयार करून घातले आहेत, हा या ग्रथाचा अल्प दोष आहे. पण मुरस, चटकदार, मार्मिक आणि विनोदपर भाषा आणि वर्णने या गुणामध्ये हा दोष लोपून जातो. ” [रा. भि. जोशी, म भा. घ]

आयुष्याच्या पूर्वार्धात याचा कल निरीश्वरवादाकडे होता. परंतु पुढे ते ईश्वरवादी बनले आयुष्याच्या अखेरीस तर ते पूर्णपणे धार्मिक वृत्तीचे बनले होते. नोकरीतून निवृत्त झाल्यावर ते मिरज येथे येऊन राहिले व आपला सारा वेळ धर्म व तत्त्वज्ञानविषयक ग्रथांच्या परिशीलनात घालवू लागले. यांनी ‘ पंचदशी ’चे इंग्रजीत सुंदर भाषांतर केले आहे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मय :

- (१) आमची कुटुंबव्यवस्था; १८८७, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (२) विलायतचा प्रवास-भाग १ ला, १८८९, आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (३) विलायतचा प्रवास-भाग २ रा, १८९२; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (४) भिडपुरी-वैजनाथ, [स्थलवर्णनात्मक] १८९५, आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (५) तुर्कस्थान, [इतिहास] १८९३, तत्त्वविवेचक छापखाना, मुंबई.
- (६) मिसेस ऑनि विझांट, १८९४, आर्यभूषण छापखाना; पुणे.
- (७) चार्लस ब्राडला, एम्. पी. यांचे चरित्र; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.

पाळंदे, भास्कर दामोदर [१८३२-१८७४] कवि व निबंधकार.

त्याचे वडील दामोदरभट्ट मेणवलीस नाना फडणिसाच्या वंशजांचे आश्रित होते. तेथे निर्वाह होईना म्हणून, भास्करराव तीन वर्षांचे असताना, त्यासह ठाणे येथे गेले. भास्कररावाचे मराठी व दुय्यम शिक्षण ठाणे येथे व उच्च शिक्षण मुंबईस एल्फिन्स्टन कॉलेजांत झाले. या कॉलेजांतील शेवटची परीक्षा त्यांनी १८५० त दिली. ही परीक्षा दिल्यावर त्यास दरमहा शंभर रुपये पगारावर श्रीमंत आप्पासाहेब जमाखिंडीकरांचे शिक्षक नेमण्यांत आले, परंतु जमाखिंडीकरांनी न जमल्यामुळे ते लवकरच परत मुंबईस आले व १८५१ त एल्फिन्स्टन हायस्कूलात त्यांनी शिक्षकाची नोकरी पत्करली. पुढे १८५२ त त्यांस सेक्रेटरीएटमध्ये रेव्हिन्यूखात्यात घेण्यात आले. तेथून अनेक अधिकारावर चढत चढत ते स्मॉलकॉज कोर्टाच्या जजाचे जागेपर्यंत चढले. यांस सरकारातून रावबहादुर किताब मिळाला होता.

पाळंदे यांचे चरित्रकार रा. भास्कर बळाल निमकर यांनी त्यांच्या लेखन-व्यवसायासंबंधी पुढीलप्रमाणे माहिती दिली आहे.

“ नेहमी इंग्लिश ग्रंथ वाचून त्यातील उपयुक्त माहिती आपल्या देश-बांधवांस कळविण्याची त्यास मोठी हौस आहे त्यावेळीं मुंबईत ‘ज्ञानप्रसारक’ या नांवाची एक मडळी असे. त्या मडळीपुढे त्यावेळच्या बहुतेक सर्व

मोठमोठ्या विद्वान् गृहस्थांनीं निरनिराळ्या उपयुक्त विषयांवर निबंध वाचले होते. अशा मंडळीपुढें रा. व. पाळदे यांनींहि अनेक वेळा निबंध वाचलेसन १८५१ सालीं 'लंडन शहरीं हिंदु लोकाकरिता धर्मशाळा बांधण्यापासून नफे' या विषयावर उत्तम निबंध लिहिणारास सर अरस्कीन पेरी यांचे नावाचें एक पदक बक्षीस मिळावयाचें होतें या विषयावर भास्कररावजींनीं कॉलेजांतील अभ्यास सन १८५० सालीं पुरा करून, लवकरच पुढें सुमारे एक वर्षांनीं लिहिला "

" ज्ञानप्रसारक मंडळीपुढेंच भास्कररावजींनीं निबंध वाचले असें नाहीं. मुंबईत 'स्ट्रुडंटस् साइटिफिक अँड लिटररी सोसायटी' या नांवाची मंडळी आहे, त्या मंडळीपुढेंहि अनेक विषयावर त्यांनीं निबंध वाचले. त्यांनीं 'विक्रमो-र्वशीय' या संस्कृत भाषेतील नाटकाचें मराठी सुलभ गद्यपद्यात्मक भाषांतर केलें. 'पद्यरचना' या नावाचें जें पुस्तक प्रसिद्ध आहे त्याचे कर्ते तेच होत. विद्याखात्यात अलीकडे (१८७८ चे सुमारास) पहिलें, दुसरें, तिसरें अशीं जीं पुस्तकें चालतात त्यांतील पहिलें पुस्तक भास्कररावजींनीं केलें ते ऑफिशि-एटींग मराठी ट्रान्स्लेटर असता त्यांनीं, परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांनीं 'नवनीत' या नांवाचा एक ग्रंथ केला आहे. त्या ग्रंथाला 'पद्यरचना' व 'कवींचें वर्णन' हे दोन निबंध जोडले आहेत. भास्करराव अहमदनगर येथें असता त्यांनीं 'रत्नमाला' या नावाचा एक ग्रंथ रचिला. मुंबईत प्रार्थना-समाजाची स्थापना झाल्यावर प्रति आठवड्यास तेथें उपासना होत असते त्या प्रसंगीं 'रत्नमालें'तील कविता त्या समाजात गात असत. भास्कररावांनीं शेवटला ग्रंथ केला तो 'गीतासुधा' हा होय. त्यांनीं केलेल्या एकंदर पुस्तकांत हे दोन ग्रंथ प्रख्यात आहेत. "

वाङ्मय :

- (१) मराठी 'पद्यरचना' व मुख्य मराठी 'कवींचें' वर्णन; [सन १८७४ पूर्वी छापलेला], प्रकाशक सरकारी विद्याखातें, मुंबई.
- (२) गीतासुधा, [गीतेवर प्राकृत साकीबद्ध समश्लोकी, मूळासह; पोथी]; १८७३, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

(३) रत्नमाला, [प्रार्थनागीते], १८६७, फडके छापखाना, अहमदनगर, १८७१ इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

१ भास्करराव दामोदर पाळदे यांचे लघुचरित्र, भास्कर वल्लाळ निमकर, १८७८

पिटकर, अनंत नीळकंठ [१८६७-१९२३] अब्बल दर्जाचा वृत्तपत्रलेखक, योगसाप्रदायी थिऑसॉफिस्ट. रेवडड्यानजीक चौल गावी याचा जन्म झाला. शिक्षण मुंबईस रॉयटर्मनी व एल्फिन्स्टन या हायस्कूलात झाले. १८८८ साली ते मॅट्रिक झाले. पुढे एक वर्षभर विल्सन कॉलेजांत पी ईच्या वर्गांत ते होते, परंतु आर्थिक परिस्थिती अनुकूल नसल्यामुळे अभ्यासक्रम सोडून अकौंटन्ट जनरलच्या ऑफिसात त्यास नोकरी घरावी लागली. सुप्रसिद्ध 'हिंदु मिशनरी' गजानन भास्कर वैद्य हे यांचे लहानपणापासूनचे स्नेही यांच्या सहवासामुळे लेखन-वाचनाकडे याचा ओढा लागला; थिऑसॉफिस्टहि त्याच्या मुळेच झाले. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या अकरा आद्य सस्थापकापैकी पिटकर हे एक होते सतत सहा वर्षे ते या संस्थेचे चिटणीसहि होते पिटकर याचा लौकिक 'केसरी' पत्राचे श्रेष्ठ दर्जाचे व बहुश्रुत बातमीदार म्हणून आहे. अनंत या टोपण नावाने कित्येक वर्षपर्यंत 'केसरी'त त्यांची बातमीपत्रे येत. सरकारी नोकरीतून निवृत्त झाल्यावर कै. कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर यांच्या संपादकत्वाखाली निघणाऱ्या 'लोकमान्य' दैनिकाच्या संपादकमंडळाला ते येऊन मिळाले होते.

पिटकर यांच्या 'केसरी'तील बातमीपत्रांचा प्रारंभ १८९२ च्या सुमारास डॉ. मिसेस अंनी बेझंट यांचा मुंबईस प्रथम उदय झाल्याच्यावेळी. बाईच्या व्याख्यानाचा गोष्टवारा देण्यापासून झाला. केसरीकरते यांजविषयी लिहितात, 'हे आपल्या आवडीचे व हौसेचे काम इतके आस्थेने करित की, कित्येक वेळीं मुंबईस सोमवारी झालेल्या इग्रजी व्याख्यानाची सविस्तर हकिगत, व तीहि थोडथोडकी नव्हे तर दोन अडीच रकान्यापर्यंत, दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं प्रसिद्ध होई. बातमीपत्र ही गोष्ट तेव्हां नवीनच असल्यामुळे आणि

मराठी लघुलेखनपद्धति अद्यापि बसावयाची असल्यामुळे या बातमीपत्राचे केसरीच्या वाचकाना सहजच आश्चर्य व कौतुक वाटे. अशा रीतीने विशेष कार्याकरिता ही बातमीपत्रे सुरू झाली. पण ती पुढेहि मधून मधून येत राहून मुंबईच्या चळवळीचा उल्लेख त्यांत येऊ लागला.' पिटकरांबद्दल कै खाडिलकर यांनी 'नवाकाळ' पत्रात पुढीलप्रमाणे उदार काढले आहेत. 'पिटकर यांची भाषा सरळ, सोपी व मनावर ठसा उमटविणारी असे. मुद्यास न सोडून लिहिण्याची शैली त्यांना चांगली साधली होती वर्तमानपत्रात सपादक ह्या नात्याने लिहिणाऱ्या मडळी इतक्याच योग्यतेला बातमीदार म्हणून लिहिणाराहि जाऊ शकतो, ही गोष्ट महाराष्ट्रातील वर्तमानपत्राच्या इतिहासांत रा. पिटकर यांच्या लेखांनी सिद्ध केली आहे.'

वाङ्मय :

- (१) भारतीय योगसंप्रदाय, [सर सुब्रह्मण्य ऐय्यरकृत इंग्रजी लेखाचे आधारें], १९१६, वैद्य ब्रदर्स प्रेस, मुंबई
- (२) आनी बेझटबाईची चार व्याख्यानें, १९१६, वैद्य ब्रदर्स प्रेस, मुंबई.
- (३) अॅरडेल साहेबाची व्याख्यानें.

पूर्णदास उर्फ बाबा उसपकर [१७८८-१८७२] संतकवि. यांचे व्यावहारिक नाव बाबा उसपकर. यांच्या वडिलांचे नांव वासुदेव. उपनाव राजाध्यक्ष. सावतवाडी सस्थानातील बांदे पेठ्यापैकी उसप नांवाच्या खेड्यात याचे पूर्वज राहत होते, यामुळे उसपकर हे द्वितीय उपनांव यांच्या कुटुंबास लागत आले आहे श्रीदत्तात्रयाचे पूर्णानुग्रही गोपालनाथ नामक महान् साधु पुरुष सातारा प्रांती उदयास आले हे देशपर्यटन करीत करीत गोमा-तळांतील केरी नावाच्या गावीं आले होते तेथे समुद्रतीरी त्यांच्यापासून, यात्राच्या वयाच्या सुमारे पचविसाव्या वर्षी बाबास ब्रह्मोपदेश झाला. त्या वेळापासून 'पूर्णदास' हे गुरूने सांगितलेले नांव ते चालवू लागले. याचे गुरू गोपालनाथ हेहि महान् अधिकारी होते याची माहिती पूर्णदास बाबा यांनी आपल्या 'ज्ञानधन' ग्रथाच्या शेवटी दिली आहे. बाबांनी त्यांचे अभंगबद्ध चरित्रहि लिहिले आहे. बाबांस ब्रह्मोपदेश झाला त्या वेळची हकीगत व

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

गुरुपरपरा नावांनी आपल्या 'ज्ञानघन' ग्रंथांच्या शेवटी दिलेली आहे. याचा सामान्य लिहिणे वाचणे यापलिकडे अभ्यास झालेला नव्हता वयाच्या अठरा-एकोणीसाच्या वर्षापासून याची वृत्ति भ्रमिष्टासारखी दिसे. समुद्रतीर इत्यादि एकातस्थानी लपून बसणे; वस्त्रप्रावरणाचे सबधाने मुळीच व्यवस्थितपणा नसणे, अन्नोदकाची फारशी पर्वा न ठेवणे, अशा प्रकारची याची उदास वृत्ति झाली, आणि त्यामुळे प्रापचिक व्यवहारात यांचा काही उपयोग होइनासा झाला; म्हणून यांच्या घरची मडळी यांचा फार तिरस्कार करीत असे एके दिवशी सहजगत्या फिरत फिरत गोमातकांतील केरी गावीं ते गेले होते, तेथे समुद्रतीरीं केतकीच्या झाडींत एकातीं बसलेले असता, यांस सद्गुरु 'गोपालनाथ' याची भेट झाली; व तेव्हांपासून यांच्या वृत्तींत विलक्षण फरक पडला व हे वेडे होते तेच तेव्हांपासून उत्तम वक्ते व ज्ञानी झाले. पुढे यानीं, मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, सोहिरोबानाथ, तुकाराम, इत्यादिकांच्या ग्रंथांचा श्रवण, मनन, निदिध्यासपूर्वक अभ्यास केला, व ते त्यांत इतके निष्णात झाले कीं ते श्रोत्यास समजून देणे हा केवळ त्यांच्या हातचा मळ झाला. महाराष्ट्रातील बहुतेक साधु व कवि याचे बरेच पारमार्थिक ग्रंथ लांबलाबून प्रयत्नाने आणवून त्यांच्या प्रति स्वहस्ते परहस्ते ते लिहून ठेवीत. अशा ग्रंथांचा बराच मोठा सग्रह त्यांच्या समाधिगृहात केलेला आढळतो. "कनक कांता नये चित्ता, तोचि परमार्थो पुरता" या प्रमाणेंच याची वृत्ति होती याचें, सप्रदायदीक्षेनतरचें वास्तव्य रत्नागिरी जिल्ह्यांतील वेंगुलें या शहरीं होतें यांची समाधी 'उभा दाडा' नावाची या शहराची वाडी आहे, तेथे आहे. ['सिद्धातसंहिता' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेतून, भगवंत बालकृष्ण पै.]

वाङ्मय :

(१) श्रीगोपालनाथ चरित्र-ओविबद्ध (२) पूर्णसार-ओविबद्ध; (३) पंचीकरण-ओविबद्ध, (४) बहिरापिसा चरित्र-ओविबद्ध; (५) आत्म-रामायण बालकाड-ओविबद्ध, (६) वत्सलास्वयंवराख्यान-छंदोबद्ध; (७) श्रियाळचरित्र; (८) बालचरित्र-प्रथम, द्वितीय, (९) पक्षी चरित्र; याखेरीज स्फुट कटिबंध, पदे, लावण्या, अष्टके, स्फुट अभंग, शकुनरत्नमाला, नारदी-लावणी वगैरे बरीच कविता आहे.

पेंडसे, सीताराम वासुदेव [१८८३—१९३१] कवि जन्म केळवें—
माहीम येथें झाला १९०६ सालीं बी. ए. झाले. बडोदें कॉलेजात कांहीं
दिवस फेलो होते. १९१२ सालीं सयाजीराव महाराजांनीं त्यांची राजपुत्र
धैर्यशीलराव याचे शिक्षक म्हणून नेमणूक करून, त्यास त्यांचे बरोबर विलाय-
तेस पाठविलें. विलायतेहून परत आल्यावर बडोद्यास असिस्टंट कमिशनर ऑफ
एज्युकेशन या जागेवर त्यांची नेमणूक झाली. १९२५ सालीं सध्याचे महाराज
व त्यावेळचे राजपुत्र प्रतापसिंह याचे शिक्षक म्हणून त्यांनीं काम केलें. अखेरचे
दिवसांत बडोदें प्राताचे ते सुभे होते. यांची कविता उद्यान, मनोरंजन, काव्य-
रत्नावलि वगैरे मासिकांत प्रसिद्ध झालेली आहे. कवितेप्रमाणेंच चित्रें काढ-
ण्याचा त्यांना नाद होता. हिंदी भाषेचाहि त्याचा व्यासंग चागल्यापैकी होता.

वाङ्मयः

- (१) श्री मज्जयसिंह विवाह, १९१३ [जयसिंहराव सयाजीराव गायकवाड
याचेवरील खंडकाव्य]; बडोदें.
- (२) पद्मकुसुमाजलि, १९१७, [स्फुट कविता]; बडोदें.
- (३) शिशुसंमेलनोत्सव काव्य, १९१०, बडोदें.
- (४) संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास, १९१५, [डॉ. मॅकडोनेलकृत ' हिस्टरी
ऑफ संस्कृत लिटरेचर ' चें भाषांतर], सयाजी साहित्यमाला, बडोदें.
- (५) महाराजा शिवाजी, [चरित्र] १९१९; श्री सयाजी साहित्यमाला,
बडोदें.

संपादनः

- १ काव्यकलिकागुच्छ, १९१५, [प्राचीन व अर्वाचीन काव्यातील वेंचे.];
बडोदें.
- २ रसतरंगिणी, १९१०; [प्राचीन व अर्वाचीन काव्यातील वेंचे.];
दा. सा. यंदे; मुंबई.

पै, भगवंत बाळकृष्ण [१८६१—१९१६] योगिराज सोहिरोबानाथ
आंत्रिये यांच्या कवितेचे संपादक व प्रकाशक. जन्म सावंतवाडी संस्थानांतील
होडावडें या गांवीं झाला. यांचे पूर्वज गोमांतकांतील रायशिरोडें येथें राहत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

असत, परंतु पोर्तुगीज अमलाला कटाळून ते सावंतवाडीकर भोंसल्याच्या आश्रयास आले व वेंगुलें-उभादांडा येथे 'मूठ' नावाची समुद्रालगत वागायत जमीन आहे तेथे राहिले. तेथून कांहीं वर्षांनीं भगवंतराव यांचे आजोबा सोनत्रा पै हे तेथून कांहीं मैलावर असलेल्या तळवडें या गावीं येऊन राहिले व स्वकष्टानें त्यांनीं तेथें जमीन-जुमला संपादन केला. हे स्वतः व त्यांचे चिरंजीव बाळकृष्णपंत हे 'प्रपंच साधून परमार्थ' करणाऱ्यांपैकीं व्यक्ती होत्या विशेषतः बाळकृष्णपंत हे वैदिक कर्मानुसार वर्तन करणारे व निष्ठावंत दत्तोपासक होते. वडिलांचें हें परमार्थमार्गाचें वळण भगवतराव यासहि उत्तम प्रकारें लागलें. आणि त्यामुळेच, लौकिक शिक्षण मराठी चार इयत्तापलिकडे झालें नसताहि, पारमार्थिक तळमळ निवविण्यासाठीं, सद्ग्रथांचा व काव्याभ्यासकाचा सहवास घडून सोहिरोत्रानाथांसारख्याचे ग्रथ संपादित करण्यास धजण्याइतकी त्यांच्या प्रज्ञेची तयारी झाली. सोहिरोत्रानाथाच्या कवितेचें संपादन व प्रकाशन हा एकच उद्योग त्यांनीं जन्मभर केला. या उद्योगासंबंधीं त्यांनीं स्वतः 'श्रीमहदनु-भवेश्वरी' या ग्रंथाच्या प्रारंभीं पुढीलप्रमाणें हकिगत दिली आहे. "योगीराज सोहिरोत्रानाथ ह्या सत्पुरुषाकडून स्फूर्तिप्रभावानें झालेलीं पारमार्थिक काव्यें बहुतेक नष्टप्राय झालीं व हल्लीं उपलब्ध झालेली कविताहि प्रायः नष्टप्रायच होत चालली होती, ही प्रसिद्ध व्हावी अशी फार दिवसापासून माझी इच्छा होती; ती पूर्ण होण्याचा सुदीन आज आला आहे, प्रथमतः यांचीं कित्येक पदें गवयी लोक व वारागना यांच्या मुखांतून सुस्वर आलापानीं गाइलेलीं मात्र आम्ही ऐकत होतो; व त्यांनीं रचलेलीं कांहीं पदेंच काय तीं आहेत, असा स्वतः माझा समज होता. इतकेंच नव्हे, तर त्या पदांतील केवळ सुस्वर रागरागिणी व तालसुरादिकाचा मोहकपणा यांकडे लक्ष जाऊन मन तल्लीन होत असे, परंतु त्यातील अर्थगाभीर्य व पारमार्थिक सत्यानें ओथम-लेल्या अशा स्वानुभवदर्शक खुणा त्यात ओतप्रोत भरल्या आहेत, या गोष्टीचें त्यावेळीं अर्थात् मला मुळींच भान नव्हतें; परंतु यांच्या पदांच्या श्रवणमनना-च्याच योगानें पुढें पुढें यांच्या कवितेविषयीं निदिध्यास लागला. व तिचा शोध करण्याविषयींचा प्रयत्न मजकडून सुरू झाला व तेव्हांपासून माझ्या हातीं आली तेवढी कविता संग्रहित करून त्या कवितेमधून 'सोहिरोत्रा

आंबियेकृत पदसंग्रह' या नावाचें पुस्तक (शा. शके १८०६ या वर्षी) मुंबई निर्णयसागर छापखान्यात छापवून मी प्रसिद्ध केलें परंतु त्या पुस्तकास मिळावा तसा लोकाभ्रय मिळाला नाहीं; व दुसऱ्याहि अनेक कारणामुळें त्यावेळीं माझे सर्वथैव नुकसानच झालें. तथापि त्या नुकसानाच्या संबधानें मला विलकूल वाईट वाटलें नव्हतें, परंतु 'प्रथमग्रासे मक्षिकापातः' ह्या वाक्यात म्हटल्याप्रमाणें याचे ग्रथ प्रसिद्ध करण्याविषयींच्या माझ्या प्रबल मानसिक उत्साहाचा मात्र त्यावेळीं बराच भंग झाला आणखी त्यानंतर रोगग्रस्त होऊन जवळ जवळ दीड तपपर्यंत माझ्या आयुष्याचा काल कष्टमय स्थितींत गेला."

“रोगग्रस्त स्थितीतून मोकळा झाल्यानंतर थोडेंसे शरीरसामर्थ्य प्राप्त झाल्याबरोबर ह्या ग्रंथजीर्णोद्धाराच्या सबधाचे विचार पुनः माझ्या अतःकरणात रात्रदिवस घोळूं लागले. इतक्यात 'काव्यसंग्रह' मासिक पुस्तक भरभराटीस येऊन त्याचें चालकत्व कै. वामन दाजी ओक यांजकडे आल्यावर त्याच्याशीं पत्रव्यवहार सुरू ठेविला व 'काव्यसंग्रहा'स मजकडून होणारी शक्य ती मदत करून, त्याचें परम प्रेम संपादन केलें, आणि मग सोहिरोबानाथाच्या ग्रंथजीर्णोद्धाराविषयींचें माझे हृद्गत त्याच्या पुढें ठेविलें. त्या सद्गृहस्थानें माझे म्हणणें तत्काल मान्य करून त्याचे अनुमतीनें काव्यसंग्रहांत नाथाचे समग्र ग्रंथ छापून काढण्याविषयींचा सकल्प ठरून छापण्यास सुरवातहि झाली, आणि 'सिद्धांतसंहिता' ग्रंथाचे अध्याय छापूनहि निघाले होते. इतक्यांत वामन दाजी ओक कैलासवासी झाले आणि त्यामुळें पुढें काव्यसंग्रहाची दिशाहि पण बदलली, अर्थात् सोहिरोबानाथकृत ग्रंथजीर्णोद्धाराचें त्या संग्रहात होत असलें कामहि बंद पडलें. मनुष्याचा संकल्प एक असतो व ईश्वराच्या घरचे नियमानियम निराळ्या प्रकारचे असतात..... 'म्हणे सोहिरा गुरुनाथ हा । माझ्या हृदयीं घुसून ॥ जनासि उद्धरावया कारणें । वचन सागतो ठसून ॥ ह्या नाथांच्या म्हणण्याप्रमाणें ह्या ग्रंथजीर्णोद्धार कृत्यास प्रथमतः शालिवाहन शक १८२७ भाद्रपद मासापासून 'योगीराज सोहिरोबानाथ' नावाच्या त्रैमासिक रूपानें सुरवात केली आणि त्यातून (१) सिद्धांतसंहिता, पूर्वार्ध, अ. ९, (२) सिद्धांतसंहिता, उत्तरार्ध अध्याय ९, (३) पदसंग्रह, भा. १ ला पदें ३११; (४) पदसंग्रह, भा. २, पदें १३८; (५) पदसंग्रह, भा. ३, स्फुटकाव्यें १८२; (६)

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

किरकोळ तीन लहान लहान ग्रंथ; १ अद्वयानंद, २ पूर्णाक्षरी, ३ अक्षयबोध (तिन्ही एकत्र) याप्रमाणें छापून पूर्ण करून आश्रयदात्यास समर्पण केले. आज ह्या आमच्या शेवटच्या प्रस्तावनालेखासमवेत नाथाचा शेवटीं राहिलेला ग्रंथ श्री महदनुभवेश्वरी हा सर्वांग परिपूर्ण करून महाराष्ट्रीय बंधुजनांस सप्रेम सादर करीत आहों. ”

संत सोहिरोबानाथ आत्रिये हे थोर नाथपंथीय योगी दोनशें वर्षांपूर्वी तावंतवाडी संस्थानातील वांदे या गावीं होऊन गेले स्वतंत्र प्रज्ञेचे असे हे थोर अधिकारी पुरुष होते. वयाच्या पस्तिसाव्या वर्षीं याना वैराग्य प्राप्त होऊन, गैत्रीनाथ नांवाच्या साधूकडून यास अनुग्रह मिळाला वयाच्या ६० व्या वर्षापर्यंत हे स्वग्रामींच होते. पुढें स्वग्राम सोडून तीर्थयात्रा करण्यासाठीं व साधुसंतांच्या भेटीसाठीं ते उत्तर हिंदुस्थानांत गेले. तिकडून ते परत आलेच नाहीत. वयाच्या ऐशींच्या वर्षीं त्यांनीं हा लोक सोडला. त्यांचा मृत्यू हेहि एक गूढच आहे. त्यांचें शरीर कोणास आढळलें नाहीं. त्यांची अखेरचीं वर्षे उज्जैनीस गेलीं. त्यांचे अकलकोट, सुरत व उज्जैन येथें मठ आहेत. अध्यात्ममार्गांत ते जवळजवळ ४०-४५ वर्षे होते. एवढ्या मुदतींत त्यांच्याकडून कितीतरी कविता झाली. त्यांच्या स्वतःच्या हातची अशी कविता आढळत नाहीं. कविता सहज स्फुरावी व सांगतीं असलेल्या व्यक्तीनें ती टिपून घ्यावी असा प्रकार असे. 'सोहिरोबाच्या कवितेचा बराच भाग त्यांच्या बहिणीच्या हातचा आहे. या बाईस चागलें लिहितांवाचतां येत असून तिला कविता रचण्याची विशेष आवड असे. सोहिरोबा ब्रह्मानंदांत असतां ज्या कविता रचीत त्या ही बाई लिहून ठेवी. सोहिरोबांची आज जी कविता उपलब्ध आहे ती या बाईच्या काव्यवाचनलालसेचेंच फळ होय. असें होतें तरी सोहिरोबांची बरीच कविता नष्टहि झाली. याचीं कारणे अनेक आहेत. त्या वेळीं कागद फार महाग असल्यामुळे सोहिरोबांस ते विकत घ्यावयास सामर्थ्य नव्हतें, यामुळे त्यांच्या बहिणीनें कांहीं कविता झाडाच्या पानावर लिहून तीं पानें एका खोलींत ब्यवस्थेनें रचून ठेविलीं असतां, त्यांच्या वृद्ध मातुश्रीनें तीं सर्व पानें कचरा समजून जाळून टाकिलीं ! या तिच्या कृत्यानें सोहिरोबांची किती कविता नष्ट झाली असेल हें सांगतां येणें कठीण आहे.

हुसरें असें कीं सोहिरोबांचें वास्तव्य एकाच ठिकाणीं न्हतें. आपल्या घरीं ते थोडाच वेळ रहात व गोमातकात वगैरे वरचेवर त्याचें जाणें येणें होत असल्यामुळें त्याची कविता तेथील लोक लिहून ठेवीत, यामुळें ती सर्वत्र पसरली गेल्याकारणानें एक ठिकाणीं मिळत नाहीं.' [आजगावकर; म. क. च , भा. १ ला. प्रथमावृत्ति] सोहिरोबांच्या कवितेचा शोध करून ती प्रकाशांत आणण्याचा चिकाटीचा प्रयत्न रा. पै यानीं केला. सोहिरोबांच्या वशजाकडे फारशी कविता त्यांना मिळाली नाहीं. जी काहीं मिळाली ती गोमातकात व वेगुळें येथील गेल्या शतकांतील एक प्रसिद्ध साधु बाबा उसपकर उर्फ पूर्णदास यांच्या समाधि-मंदिरात पूर्णदासानीं सोहिरोबानाथाचे ' सिद्धातसंहिता ', ' अक्षय बोध ', ' पूर्णाक्षरी ' हे तीन ग्रंथ, सुमारें पांचशें पदें व स्फुट कविता स्वहस्तें लिहून ठेविलेली आहे. या लिखितामुळेंच पै यांना सोहिरोबांचे ग्रंथ प्रसिद्ध करणें शक्य झालें.

पै यानीं ' काव्यसंग्रह ', ' मयुर ', ' वामनपंडित ' वगैरे प्राचीन काव्यविषयक मासिकाचा आदर्श पुढें ठेवून व वामन दाजी ओक, विनायक लक्ष्मण भावे, गजानन भास्कर वैद्य, डॉ. साभारे, परब वगैरेंची मधुन मधुन सल्लामसलत घेऊन अर्थनिर्णायक विस्तृत टीपांसह व जरूर तेथें वेदान्तविषयक कूटप्रश्नांचें साधार व माहितीपूर्ण स्पष्टीकरण करून सोहिरोबानाथाचे उपलब्ध झाले तेवढे ग्रंथ कसोशीनें संपादून प्रसिद्ध केले. यासाठीं त्यांनीं स्वतः योग, वेदान्त, सांख्य इत्यादि शास्त्रें, उपनिषदें, भगवद्गीता, ज्ञानेश्वरी इत्यादि अनेक ग्रंथांचें परिशीलन केलें; तसेंच श्रीमच्छंकराचार्य, सायनाचार्य, श्रीमुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, अमलानंद, तुकाराम, श्रीरंगनाथ, रामदास, वामनपंडित इत्यादि श्रोर आध्यात्मवाद्यांनीं आत्मज्ञानासंबधीं लिहून ठेवलेल्या विचारांशीं परिचय करून घेतला. या त्यांच्या न्यासगाचा पडताळा, सोहिरोबानाथाच्या ग्रंथांतील टीपांत जागोजाग पहावयास मिळतो.

वा उग्र य :

(१) योगिराज सोहिरोबानाथकृत सिद्धातसंहिता-पूर्वार्ध-अध्याय १ ते ९; १९०६; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (२) योगिराज सोहिरोबानाथकृत सिद्धातसंहिता-उत्तरार्ध-अध्याय १० ते १८, १९०६; इंदुप्रकाश मुंबई.
- (३) योगिराज सोहिरोबानाथकृत श्रीमहदनुभवेश्वरी [ओंब्या अध्याय १८ अर्थनिर्णायक टीपासह]; १९१०; इंदुप्रकाश, मुंबई.
- (४) योगिराज सोहिरोबानाथकृत पद्यसंग्रह-भा. १ ला. [भक्तिपर, उपदेशपर आणि हिंदुस्थानी पदे], १९०७ इंदुप्रकाश, मुंबई.
- (५) योगिराज सोहिरोबानाथकृत पद्यसंग्रह-भा २ रा [प्रासंगिक व वेदांतविषयक पदे, विपुल टीपांसह], १९०७; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (६) योगिराज सोहिरोबानाथकृत पद्यसंग्रह-भा. ३ रा. [बखर, श्लोक, अभंग इ.], १९०७, इंदुप्रकाश, मुंबई.
- (७) बांदें येथील प्रसिद्ध साधु व कवि सोहिरोबा आव्रियेकृत पदसंग्रह, शके १८०६, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई
- (८) योगिराज सोहिरोबानाथकृत पारमार्थिक ओविवद्व किरकोळ ग्रंथ [१ श्री अद्वयानंद, २ पूर्णाक्षरी, ३ अक्षयबोध], १९०७; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.

पैठणकर, नारायण बळवंत [१८७१-१९३८] कवि, नाटककार. जन्म अहमदनगर येथे झाला. शिक्षण अहमदनगर एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेत झाले. हुशार विद्यार्थी म्हणून त्यांनी लौकिक मिळविला होता. १९०० साली त्यांनी वकिलीची परीक्षा देऊन, अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर गावी वकिली सुरू केली. नगर जिल्ह्यातील पहिल्या प्रतीच्या वकिलांत त्यांची गणना होत असे. एक थोर, सज्जन व परोपकारी गृहस्थ म्हणूनहि त्यांनी लोकांचा आदर संपादिला होता. दत्त कवींचे हे जिन्हाळ्याचे स्नेही होते. दत्त कवींनी ' मित्रा नारायणा ' म्हणून जी एक कविता लिहिली आहे ती यांनाच उद्देशून आहे.

पैठणकर यांनी एक सामाजिक व दोन पौराणिक अशी नाटके लिहिली आहेत नाटकांचे वळण जुने-किलोस्करा-आहे. ' काव्यग्रंथ ' नावाचा एक छोटासा पद्यसंग्रहहि यांनी प्रसिद्ध केला आहे.

वाङ्मय :

- (१) संगीत रघुकुमार नाटक, [रघुवंशाचे आधारें]; १९०२; पारनेर, जिल्हा अहमदनगर.
- (२) संगीत चंद्रहास नाटक, पौराणिक, १९२०, जगद्धितेच्छु प्रेस; पुणे.
- (३) पतिव्रतेचें वैकुंठ, गद्य सामाजिक नाटक; १९३६, मोहनमुद्रणालय, अहमदनगर.
- (४) काव्यग्रथ, [गीतेवर वेदान्तपर पदें], १९३७, मोहनमुद्रणालय; अहमदनगर.

प्रधान, बजाबा रामचंद्र [१८३८-१८८६] कवि व कथालेखक. रत्नागिरी जिल्ह्यातील दापोली हें याचें जन्मस्थान. वऱ्हाडप्रांतांत शिक्षण-खात्यात यांनी नोकरी केली. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरच्या जागेपर्यंत हे चढले होते. 'दैवसेनी' हें सर वॉल्टर स्कॉटच्या 'लेडी ऑफ दी लेक' या काव्याच्या आधारें लिहिलेलें याचें काव्य विशेष प्रसिद्ध आहे. "आधुनिक मराठी कवितेच्या इतिहासांत "दैवसेनी" काव्याचें स्थान अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचें ठरेल. काळोख पडल्यावर क्षितिजावर प्रथमच लुकलुकणारा तारा जरी आपल्या प्रभेनें दिशा उजळू शकत नाही, तरी त्याचें ते सौम्य तेज मनाला एक प्रकारचा आल्हाद निःसशय देतें. अव्वल इंग्रजी अमदानींत 'दैवसेनी'नें केलेलें कार्य सामान्यतः अशाच स्वरूपाचें आहे. पाश्चात्य कवितेशीं नव्यानेंच परिचित झालेल्या तत्कालीन सुशिक्षितांनीं जेव्हा सभोवार दृष्टि फेंकली, तेव्हां जुन्या मराठी कवितेंत तशा तऱ्हेचें कांहींच वैचित्र्य त्यांना न आढळून त्यांच्या मनाचा हिरमोड झाला. त्यांच्या या हिरमुसलेल्या मनात पाश्चात्य धर्तीची कविता मराठींत लिहिण्याच्या शक्यतेची उमेद जर प्रथम कोणी उत्पन्न केली असेल, तर ती 'दैवसेनी'नें."

"आज पैशापासरी प्रसिद्ध होणारी भाव-कविता वाचणाराना 'दैवसेनी' हें इंग्रजी धर्तीवरील पहिलें मराठी काव्य आहे, ही गोष्ट कदाचित् खरी वाटणार नाही. कारण हें काव्य अलीकडील पद्धतीप्रमाणें भावप्रधान म्हणजे वैणिक नसून, सर्वस्वी कथात्मक आहे. किंबहुना, ज्या मूळ 'लेडी ऑफ दी लेक'

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

या इंग्रजी काव्यावरून बजावना हें काव्य रचण्याची स्फूर्ति झाली, त्यात मधून मधून घातलेल्या गीतांप्रमाणें त्यांनीं एकहि गीत 'दैवसेनींत' घातलेलें नाहीं. याचें कारण असें कीं, आधुनिक कवितेला आजचें वैणिक स्वरूप हें मुख्यतः विसाव्या शतकात, म्हणजे टिळक-केशवसुतांच्या उदयानंतर, प्राप्त झालें. ”

आधुनिक कवितेचा उगम इंग्रजी कवितेचा अनुवाद आणि अनुकरण यातून झाला. 'दैवसेनी' हा अनुवादहि आहे व अनुकरणहि आहे. विख्यात इंग्रजी कवि आणि कादंबरीकार सर वॉल्टर स्कॉट याच्या 'लेडी ऑफ दी लेक' या काव्याच्या आधारानें 'दैवसेनी'ची रचना करण्यात आली आहे. पण तें निव्वळ रूपांतर मात्र नाहीं. साधला तेथें अनुवाद व नाहीं तेथें अनुकरण, असें दुहेरी सोईस्कर धोरण कवीनें त्याच्या रचनेच्या बाबतींत स्वीकारलेलें दिसतें. ”

“हें काव्य रचण्याची स्फूर्ति जरी बजावना 'लेडी ऑफ दी लेक' वाचून झालेली असली, तरी त्यांनीं अनुवाद असा फक्त त्याच्या पहिल्या सर्गाचाच केला असून, सहाव्या सर्गातील काहीं प्रसंगाची छाया त्याच्या शेवटच्या भागावर पडलेली आहे. स्कॉटच्या कथानकाप्रमाणें त्यांचेहि कथानक कल्पितच दिसतें. ”

“स्कॉटचें 'लेडी ऑफ दी लेक' हें काव्य अत्यंत ओजस्वी असून, त्यातील निरनिराळ्या दृश्यांचीं आणि प्रसंगांचीं शब्दचित्रें कमालीचीं मनो-वेधक आहेत. 'दैवसेनी' काव्यांत ओजोगुण जरी मुळींच नसला, तरी त्याची रचना सुश्लिष्ट असून, त्यातील वर्णनेंहि टिपदार आहेत. त्यांची भाषा त्यांचे समकालीन कवि बापुसाहेब कुरुदवाडकर यांच्यासारखी संस्कृतप्रचुर नाहीं किंवा 'राजा शिवाजी' कर्ते कुंटे यांच्या भाषेसारखी गावढळहि नाहीं. तिची घडण ही रेशमी धागा आडवा घेऊन विणलेल्या गर्भ रेशमी वस्त्रासारखी म्हणजे संस्कृताच्या माफक मिश्रणानें द्युतिसुभग झालेली आहे. रेंदाळकर यांनीं 'लेडी ऑफ दी लेक'च्या आधारानें लिहिलेल्या 'जाधवाची मजुळा' या अपूर्ण काव्यांशी 'दैवसेनी'ची तुलना केली असता बजावांच्या शैलीचा हा विशेष चांगला लक्षांत येतो. त्यांची रचना सामान्यतः नीटस असली तरी अलंकारिक नाहीं. आणि, रत्नगर्भ शब्द साक्षेपाने योजिल्यामुळें कृष्णशास्त्री

चिपळूणकर यांच्या रचनेला जो एक प्रकारचा मनाला आनंदित करणारा नाद सहजासहजी येऊन जातो, त्याचाहि या काव्यात बहुतेक अभावच आढळतो. नाही म्हणावयाला—

‘ वाजीपृष्ठिं वदे असेहि जवळी
राजी जयाची सखी ।
जी जीवाधिक मानिली
म्हणुनि ती लाजीरवाणी सुखीं ॥

हा एक श्लोक मात्र रघुनाथपंडितांच्या नलोपाख्यानांतील शब्दचमत्कारांची आठवण देणारा असा दृष्टीस पडतो. शब्दालंकाराप्रमाणेच अर्थालंकारहि या काव्यांत फारसे नाहीत. पण, नवे संकेत किंवा उपमा निर्माण करण्याचे सामर्थ्य जरी बजावांच्या ठिकाणी नव्हते, तरी जुने उपमा-संकेत सढळ हाताने वापरून काव्याला उसनी शोभा आणण्याचा अपयोजकपणाहि त्यांनी केलेला नाही.

‘ गोड कौतुक त्या मुग्ध अवस्थेचे
बाल्य जेव्हा स्त्रीत्वात विरे साचे
शुभ्र उदके पणत सांचलेली
एकवटुनी गळतात बिंदु खाली.
करिल भास्कर हा विफल मृदुल याचे
म्हणुनि रोदन कीं करिति वृक्षपत्रे.

अशा तऱ्हेची एकाद दुसरी मनोहर कल्पना मध्येच कुठे तरी दिसून येते. त्याचप्रमाणे ‘ हे अद्रि स्थूलदेही अमित गज जसे ठाकले उंच भागी ’ या श्लोकात रूपक साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु, या काव्याची गोडी जर खरोखर कशांत असेल, तर ती त्याच्या साध्या पण प्रसन्न रचनेत. त्यामुळे इंग्रजीवरून लिहिलेलीं तत्कालीन इतर मराठी काव्ये जरी लोकांच्या स्मरणान्तून निघून गेलीं, तरी, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे, मराठी कवितेला लागलेल्या नव्या वळणाचे प्रसादचिन्ह म्हणून ‘ दैवसेनी ’चे महत्त्व मात्र कायम राहिल. ” [संक्षेप. बजावा प्रधान याची ‘ दैवसेनी ’; ग. व्यं. माडखोलकर; वागीश्वरी, आक्टो. १९३४]

अर्चाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

बजात्रा वन्हाडात जाऊन स्थिर होण्याचे आधी काही काळ मुंबईत होते. मुंबईत असताना ते ' मित्रोदय ' वर्तमानपत्राचे मुख्य लेखक होते. पुढे ते पत्र बंद झाल्यावर ' नेटिव ओपिनिअन ' पत्राला ते मराठी लेख देत असत.

१८७२ साली वन्हाड शाळाखात्यातील अधिकाऱ्यांनी ' ज्ञानसंग्रह ' नावाचे नियतकालिक काढले, त्यात बजात्रा लिहीत असत. ' सद्गुणी स्त्री ' या त्यांच्या दीर्घ गोष्टीचा उत्तर भाग यात प्रसिद्ध झाला. १८७७ सालाचे सुमारास बजात्रा व श्रीराम भिकाजी जठार या दोघांनी मिळून शेक्सपियरच्या ' कॉमेडी ऑफ एर्स ' या नाटकाचे ' भ्रातिकृत चमत्कार ' या नावाने भाषांतर केले. शेक्सपियरची नाटके मराठीत, त्यातील मूळ वैशिष्ट्य राखून, उतरविणे अशक्य अशी समजूत होती. ती या नाटकाने चुकीची ठरविली. या नाटकाचा त्या काळी फार बोलवाला झाला.

बजात्रा कवितेपेक्षाहि गोष्टी फार सुंदर लिहीत. ' सद्गुणी स्त्री ', ' हृदयद्रावक गोष्ट ', ' गतसालची गोष्ट ' या त्यांच्या गोष्टी उत्तम वठल्या आहेत.

वाङ्मय :

- (१) दैवसेनी; १८६७, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई, १८७७, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, १९३४ गोपाल छापखाना, नागपूर.
- (२) दोन गोष्टी; १८८१, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई; १८८८, गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.
- (३) सद्गुणी स्त्री; आ. दुसरी, १८८८; गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.
- (४) भ्रातिकृत चमत्कार, १८७८, [वन्हाडसमाचारांतून प्रसिद्ध झाले]

चरित्र, चर्चा, अभ्यास

- १ दैवसेनी; परीक्षण, विविधज्ञानविस्तार, पु. १, अंक ४, १८६७
- २ बजात्रा प्रधान याची ' दैवसेनी ', चर्चा, ग. व्यं माडखोलकर; वागीश्वरी, आक्टोबर १९३४
- ३ भ्रातिकृत चमत्कार; परीक्षण, विविधज्ञानविस्तार, पु. १५, अंक ५-७, १८८३

४ मृत्युलेख व चरित्र; विविधज्ञानविस्तार, पु. १८, अंक ३, १८८६

५ कविवर्य बजाबा रामचंद्र प्रधान यांचे चरित्र; अभिनव प्रभुरत्नमाला, रत्न १ लें, विनायक सीताराम जयवंत.

प्रधान, रामचंद्र गणेश [१८७६-१९४०] गद्यलेखक व सार्वजनिक कार्यकर्ता. हे नाशिकचे राहणारे. राजकारणाकडे-विशेषतः राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाकडे-यांचा विशेष ओढा असे. १९०७ साली श्यामजी कृष्णवर्मा यांची शिष्यवृत्ती मिळवून राजकारणाच्या अभ्यासासाठी हे विलायतेस गेले होते. १९१६ साली होमरूल लीगच्या चळवळीत यांनी प्रामुख्याने भाग घेतला होता. त्या सुमारास 'भारतसेवक' नावाचे मासिकहि त्यांनी काढले. १९१९ साली जॉईंट पार्लमेंटरी कमिटीपुढे होमरूल लीगतर्फे यांनी साक्ष दिली होती. पुढे १९२३ साली स्वतंत्र प्रागतिक म्हणून मुंबई कायदेमंडळात हे निवडून आले होते. १९३७ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसला येऊन ते मिळाले व तिच्यातर्फे मुंबईच्या लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलमध्ये निवडून आले.

वाङ्मय :

- (१) प्रतिनिधिसत्ताक राज्यपद्धति, १९२६
- (२) प्लेटो व त्याचे राजकीय विचार, १९३०
- (३) देशसेवा अथवा भारतसेवकातील निवडक लेख, १९३०
- (४) विमलादेवी, [मॉरिस मेटरलिकच्या 'Monna Vanna' चे गद्य रूपांतर], १९३७

पृथ्वीगीर हरिगीर [१८७६-१९३१] वृत्तपत्रकार व इतिहास-संशोधक. हे यवतमाळचे राहणारे असून गोसावी सांप्रदायिक होते 'हरिकिशोर' या नावाचे साप्ताहिक त्यांनी पुष्कळ वर्षे चालविले. ते टिळकाचे कष्टे अनुयायी होते. यांनी 'गोसावी व त्याचा संप्रदाय' या नावाचा गोसान्यांचा चिकित्सापूर्वक संशोधन करून लिहिलेला इतिहास महत्त्वाचा आहे.

वाङ्मय :

- (१) गोसावी व त्यांचा संप्रदाय, भाग १ ला, १९२६, हरिकिशोर छापखाना; यवतमाळ.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

(२) गोसावी व त्यांचा संप्रदाय, भाग २ रा. [प्रस्तावना-कृष्णशास्त्री बुले] १९३१; हरिकिशोर छापखाना, यवतमाळ.

फडके, नारायण लक्ष्मण [१८५९-१९२०] इंग्रजी तात्त्विक-विशेषतः स्पेन्सर-ग्रंथांचा भाषांतरकार. यांचा राजापूर येथे मार्गशीर्ष वद्य १२ शके १७८१ रोजी जन्म झाला. वडिलांच्या मृत्यूनंतर मातोश्री, वडील बहीण व धाकटा भाऊ यांसह ते मुंबईस वयाच्या दहाव्या वर्षी आले. अत्यंत गरिबीत दिवस काढून त्यांनी आपले इंग्रजी शिक्षण पुरे केले. १८८२ साली एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून ते बी. ए. झाले. परीक्षा पास झाल्यावर १८८३ साली त्यांना एल्फिन्स्टन हायस्कूलात शिक्षकाची नोकरी मिळाली. तेथे असताना Fitch च्या शिक्षण-विषयक ग्रंथांच्या आधारे इकडील शिक्षकांना उपयुक्त अशा प्रकारची लेख-माला पुणे येथील 'मराठा' पत्रात त्यांनी प्रसिद्ध केली त्यामुळे लोकमान्य टिळक व नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्याशी त्यांचा संबंध येऊन विशेष परिचयहि झाला. अखेरीस ते सोलापूर व ठाणे येथील सरकारी हायस्कूलांचे मुख्याध्यापक होते. शिस्त व शिक्षणपद्धति याबद्दल त्यांनी चांगलाच लौकिक संपादला होता. १९१६ अखेर ते सेवानिवृत्त झाले. जुन्या पिढीतील नियमितपणे स्वतःची रोजनिशी लिहिणाऱ्या, फार थोड्या लेखकांपैकी ते एक होते. १८९१ पासून १९२० पर्यंत त्यांनी अखंडितपणे रोजनिशी लिहिलेली आढळते. 'साधी रहाणी व उच्च विचारसरणी' या तत्वाचे ते उपासक होते. अध्ययन, अध्यापन व लेखन यांतच त्यांनी आपले सारे आयुष्य वेचले. 'मिळू' व 'स्पेन्सर' यांच्या ग्रंथांचे सूक्ष्म अभ्यासक व उच्च दर्जाचे अनुवादक असूनहि ते अखेरपर्यंत आस्तिक व आध्यात्मवादी होते. गीता हा त्यांचा प्रिय ग्रंथ होता. रोज नियमितपणे एक अध्यायाचे ते पारायण करीत. आचारधर्माचे पालन करण्याकडे त्यांचा कटाक्ष असे. सेवानिवृत्त झाल्यावर चार वर्षेच त्यांनी पेन्शनचा उपभोग घेतला. १९२० च्या सप्टेंबर महिन्यात ठाणे येथे ते दिवंगत झाले.

चा ड्म य :

(१) मानवशास्त्राची तत्वे-पुस्तक १ ले; [स्पेन्सरकृत 'सायकॉलॉजी'चे आधारे] १९१२; जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे,

- (२) मानसशास्त्राची सघटना, १९१३, [स्पेन्सरकृत 'सायकॉलॉजी'चे आधारें]; जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे.
- (३) मानसशास्त्राचें विशिष्ट विवरण; १९१७, -- [स्पेन्सरकृत सायकॉलॉजीचे आधारें]; जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे.
- (४) आत्मनीतीचीं तत्त्वे आणि परोपकार; १८९४, [स्पेन्सरकृत 'Ethics of Individual Life and Beneficence' चे आधारें]; जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे.
- (५) आत्मनीतीचीं तत्त्वे; आ. २ री, १९२२; जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे
- (६) केवळ ज्ञानवृद्धीनें नीति सुधारेल काय ? १८९३; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (७) अज्ञेयमीमासा-आदितत्त्वे भाग १ ला; १८९६; [स्पेन्सरकृत 'फर्स्ट प्रिन्सिपल्स' मधील The Unknowable च्या आधारें]; जगद्वितेच्छु, पुणे.
- (८) ज्ञेयमीमासा-पूर्वार्ध-आदितत्त्वे भाग २ रा; १८९८; [स्पेन्सरकृत 'The Knowable' चे आधारें]; जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे,
- (९) उत्क्रातिसूत्रें (सटीक); १८९६; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (१०) धर्म आणि शास्त्र ह्यांचा समेट; १८९१; आर्यावर्त छापखाना, धुळे.
- (११) शरीरसौंदर्य; १८९४; [स्पेन्सरच्या आधारें], आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (१२) शास्त्र म्हणजे काय अथवा शास्त्रसूत्रें (सटीक); १८९५; [स्पेन्सरच्या ग्रंथांतून निवडलेलीं] आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (१३) शिक्षणसूत्रें (सटीक); १८८५; [स्पेन्सरच्या ग्रंथावरून]; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (१४) स्पेन्सरीय सूत्रमाला-पुष्प ४ व ५; १९०२; श्रीसमर्थप्रसाद छापखाना, कोल्हापूर.
- (१५) उद्योगसंस्था व धंदेसंस्था; [स्पेन्सरकृत 'Principle of Sociology' चे आधारें.] जगद्वितेच्छु छापखाना, पुणे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (१६) विधिसंस्था व धर्मविषयक संस्था, १९०९, [स्पेन्सरकृत 'Principles of Sociology'चे आधारे.]; भारतभूषण छापखाना, पुणे.
- (१७) समाजशास्त्राचीं तत्त्वे, अनुभवजन्य सिद्धांत व गृहसंस्था; १९०६, [स्पेन्सरकृत Principles of Sociology 'चे आधारे.], भारतभूषण छापखाना; पुणे.
- (१८) समाजशास्त्राचीं तत्त्वे-भाग १ अ. मूल सिद्धांत, १९०५; [स्पेन्सरकृत 'The Data of Sociology' चे आधारे].
- (१९) राजकीय संस्था; १९०७; [स्पेन्सरकृत 'Political Institutions' चे आधारे]; भारतभूषण छापखाना, पुणे.
- (२०) स्वातंत्र्य; १८९२; [जॉन स्टुअर्ट मिलच्या 'लिबर्टी' या ग्रंथाचे आधारे]; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- (२१) राणीच्या राज्याचा इतिहास; १९०२; [Justin Macarthy कृत 'A History of our own Times' चे आधारे.], जगद्वितेच्छु छापखाना; पुणे.
- (२२) मेकालेसाहेबांचे चरित्र, १९०६, [ट्रेव्हलीनकृत 'Life and Letters of Lord Macaulay' च्या आधारे], इंदुप्रकाश छापखाना; मुंबई.
- (२३) स्पेन्सर चरित्र; [ग्रंथमालेंत छापलेले प्रकरण]; समर्थप्रसाद छापखाना; कोल्हापूर.
- (२४) हर्बर्ट स्पेन्सर ह्यांचे चरित्र व पत्रे. १९१५; जगद्वितेच्छु छापखाना, पुणे.
- (२५) हास्य, व त्याचा शास्त्रीयदृष्ट्या विचार; १८९४ ['शास्त्ररहस्य' या पुस्तकांतील ३८ पृष्ठांचा निबंध]; प्रकाशक, बळवंत गणेश दामोळकर, पुणे.

फडके, भास्कर विष्णु [१८७८—१९१८] स्वामी रामतीर्थ्यांच्या समग्र ग्रंथांचे व स्वामी विवेकानंद चरित्राचे भाषांतरकार. याचा जन्म रत्नागिरी

जिल्ह्यातील देवगड तालुक्यापैकी वाडें या गावीं झाला. याचे वडील दशप्रंथी भिक्षुक होते. ते लहानपणीच निवर्तल्यामुळे भास्कररावांस स्वावलंबी वून आपले शिक्षण घ्यावे लागले. पुणे येथील नुतन मराठी विद्यालयांतून मॅट्रिक होऊन ते १९०४ सालीं जयपूर येथील कॉलेजात अभ्यास करून अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीचे बी. ए. झाले. भास्कररावजींना विद्यार्थीदशेतच लेखनाचा नाद लागला होता. जयपूर येथे कॉलेजात असता मराठी वृत्तपत्रांतून व मासिकांतून ते अनेक विषयांवर लिहू लागले होते. बी. ए. झाल्यावर त्यांनी लेखनाचाच व्यवसाय चालू ठेविला. काहीं दिवस ते 'काळ' वर्तमानपत्राचे दुय्यम संपादक व मुंबई येथील 'सयाजीविजय' पत्राचे संपादक होते. पुढे ते मुंबईस निघणाऱ्या 'विहारी' या राष्ट्रीय पक्षाच्या पत्राचे संपादक झाले. १९०७ मध्ये त्याजवर राजद्रोहाचा खटला भरला जावून दोन वर्षांची शिक्षा झाल्यामुळे 'विहारी' पत्र बंद पडले. तुळगातून सुटून आल्यावर प्रो. नी. बा. रानडे यांनी तयार करावयास घेतलेल्या 'ट्रेंटिअथ सेंचुरी इंग्लिश-मराठी डिक्शनरी'चे कामांत ते सहाय्यक बनले. या कामांतून कुटुंबाचा चरितार्थ चालेल एवढा पैका मिळणे शक्य नसल्यामुळे, त्यांनी 'जेव्हां सूर्योदय होईल' व 'दिशाभूल' या दोन कादंबऱ्या लिहिल्या व स्वामी रामतीर्थ यांच्या समग्र ग्रंथांचे मराठीत भाषांतर करण्याचे काम हातीं घेतले. हे भाषांतर त्यांनी बारा भागात छापून पूर्ण केले. रामतीर्थांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार महाराष्ट्रांत फार मोठ्या प्रमाणांत होण्यास भास्कररावजींची सुंदर भाषाशैलीच विशेष कारण आहे. रामतीर्थांच्या ग्रंथांचे भाषांतर पूर्ण झाल्यावर स्वामी विवेकानंदाच्या इंग्रजी चरित्राचे मराठीत भाषांतर करण्याचे काम त्यांनीं घेतले व ते पूर्ण होण्याचे आधीच ते निवर्तले.

वाङ्मय :

- (१) स्वामी रामतीर्थ याचे समग्र ग्रंथ, भा. १ ते १२; १९१३ ते १९१६ या कालात फडके यांनी स्वतःच प्रसिद्ध केले. या ग्रंथांची द्वितीयावृत्ति १९२५ ते १९३६ या कालात गणेश महादेव वीरकर यांनी सहा खंडांत प्रसिद्ध केली.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (२) श्रीमत् परमहंस स्वामी विवेकानंद यांचें चरित्र; भाग १ ते ४, १९१७ सालीं फडके यांनीं स्वतःच प्रसिद्ध केले.
- (३) जेव्हां सूर्योदय होईल; सामाजिक कादंबरी; १९११; १९१४
- (४) दिशाभूल; १९१२; [स्त्रीशिक्षणविषयक सामाजिक कादंबरी.]

फडके, सीताराम महादेव [मृत्यू २०. १. १९३०] वेदान्तविषयक ग्रंथांचे लेखक. सुप्रसिद्ध कादंबरीकार प्रो. नारायण सीताराम फडके यांचे हे वडील. अत्यंत गरीब स्थितीतून स्वावलंबनाने मार्ग काढीत यांनीं विद्यार्जन केले. ' बायोंडोजी ' हा विषय घेऊन डेक्कन कॉलेजांतून हे बी. ए. झाले. रेव्हिन्यु खात्यांत यांची नोकरी झाली. मामलेदाराच्या अधिकारापर्यंत ते पोचले होते. अत्यंत सदाचारी, पट्टीचे वेदान्ती, द्वाशी कीर्तनकार, योगाभ्यासी आणि पराकाष्ठेचे असे ते ईश्वरभक्त होते. स्वभाव अतिशय करडा. यांचा विद्याभ्यासंग आदर वाटावा इतका जबर व उत्कट होता. हिंदुत्वाचे ते जाज्वल्य अभिमानी होते. ' वेदान्त-निदर्शन ' हा त्यांचा ग्रंथ त्यांच्या या जबर व्यासंगाची व त्यांच्या हिंदुत्वाच्या डोळस अभिमानाची उत्तम साक्ष पटवितो.

वाङ्मय :

- (१) वेदान्त-निदर्शन: १९१३, १९२५
- (२) सगुणोपासना अथवा मूर्तिपूजा, १९१९; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (३) श्रीमत्परमहंस जगद्गुरु शंकराचार्यकृत उपदेशसहस्री, मराठी भाषांतर, १९१९; जगद्धितेच्छु प्रेस, पुणे.
- (४) सगुणा, सामाजिक कादंबरी, १९१३; हरिहर छापखाना, पुणे.

फडणीस, नारायण नरसिंह [१८६१-१९३७] ' काव्यरत्नावली ' - कार. केवळ काव्यप्रसिद्धीलाच वाहिलेले असे ' काव्यरत्नावली ' नांवाचे मासिक यांनीं सतत ५० वर्षे चालविले. केशवसुत, टिळक, विनायक, दत्त, चंद्रशेखर, लोंढे, मोगरे, गडकरी, बालकवि ठोमरे, बी, माधवजूलियन, यशवंत, गिरीश यासारख्या अन्वळ दर्जाच्या कवींच्या प्रारंभीच्या कविता या मासिकांतून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. नवनवीन कवींना उत्तेजन देऊन त्यांची कविता समाजापुढे येण्याची संधी त्यांना मिळवून देण्याचें कार्य या मासिकानें,

पश्चातीत राहून केलें वा मासिकानें जवळ जवळ दीड-दोन लक्ष कविता प्रसिद्ध केली. अर्वाचीन मराठी कवितानिर्मितीच्या बाबतींत या मासिकानें केलेलें कार्य मराठी काव्यवाङ्मयाच्या इतिहासात अविस्मरणीय असें आहे.

फडणीस हे जळगाव येथील राहणारे. त्याचा मुख्य व्यवसाय मुद्रणाचा. 'बाबजी प्रिंटिंग प्रेस' नांवाचा छापखाना ते चालवीत १८८७ सालीं कोणी एक मुसलमान गृहस्थ त्यांचेकडे येऊन म्हणाला, "मला एक उर्दू कविताचें मासिक काढावयाचें आहे, तर त्याला खर्च काय येईल." फडणीस यांना त्याची ही कल्पना नवीनच वाटली व त्यांनीं त्यास विचारलें, "मासिका-करितां इतक्या कविता तुम्ही दरमहा कोठून आणणार" तो म्हणाला, "दिल्ली, आग्रा, लखनौ इकडे उर्दू कवि बरेच आहेत, त्यांना विनतीपत्रें पाठवून कविता मिळविता येतील." त्याच्या या उत्तरानें फडणीस यांच्या डोक्यात अर्वाचीन मराठी कवितांचें मासिक काढण्याची कल्पना उद्भूत झाली व ती त्यांनीं त्या वेळच्या काव्यभक्तास कळविली तेव्हा वामन दाजी ओक, गोविंद वासुदेव कानिटकर, गणेश जनार्दन आगाशे, रे नारायण वामन टिळक इत्यादिक तत्कालीन साहित्यिकांनीं तीस प्रोत्साहन दिलें. आणि त्याच वर्षीं (जून १८८७) 'काव्यरत्नावली'चा जन्म झाला.

फडणीस हे एक उत्तम रसिक व मार्मिक काव्यपरीक्षक होते. त्यांनीं स्वतः संस्कृत सुभाषिताचें सुंदर भाषांतर केलें आहे; त्याचप्रमाणें मोरोपंतकृत आर्या-भारतांतील उत्तमोत्तम स्थलें 'महाभारतभाव' या नावानें प्रसिद्ध केलीं आहेत भूषण कवीच्या 'शिवराजभूषण'चें व कालिदासाच्या 'कुंमारसभव' काव्यां-तील काहीं सर्गांचें त्यांनीं भाषांतर केलें होतें.

वाङ्मय

(१) सुभाषित मराठी—भाग १ ला, [मराठी श्लोक व गद्य विवरण], १९२६, बाबजी प्रिंटिंग प्रेस, जळगाव.

(२) गद्यपद्यात्मक कथासदर्भासह मोरोपंत कविकृत आर्याबद्ध महाभारत—भाग १ ला (पर्व ५]; १९३३; बाबजी प्रिंटिंग प्रेस, जळगाव.

अर्चाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

फाटक, नारायण गोपाळ [१८५३-१८९८] नाट्यमर्मज्ञ व नाट्य-टीकाकार यांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण धारवाड व कोल्हापूर येथे झाले. यांचे वडील कोल्हापुरास तदर अमीन होते. कै. प्रो. वासुदेव बाळकृष्ण केळकर हे यांचे आतेवधु प्रो. केळकर यांची आई-वडील लहानपणीच वारल्यामुळे त्यांचे लालनपालन व शिक्षण फाटक यांचेच घरी झाले. प्रो. केळकर व फाटक या दोघांचे शिक्षण एकत्रच झाले. मॅट्रिक झाल्यावर ते सुंबईस एल्फिन्स्टन कॉलेजात आले व १८८० त ते बी. ए. झाले. १८८३ साली ते एल् एल् बी. झाले काही दिवस ते कोल्हापुरास मुन्सफ होते परंतु त्यावेळचे पोलिटिकल एजंट लिवानर यांची कारकीर्द त्यांना न मानवल्यामुळे त्यांनी संस्थानी नोकरी सोडून खालसातीत नोकरी घरली. मृत्युसमयी ते इस्लामपूर येथे मुन्सफचे जागेवर होते. संस्कृत, इंग्रजी नाटकांचे यांचे मार्मिक परिशीलन असल्यामुळे नाटकांच्या अभ्यासकांस त्याजकडून उत्कृष्ट मार्गदर्शन होई. कॉलेजात होणाऱ्या संस्कृत नाटकांचे ते अनेकदा दिग्दर्शन करीत. नटांना नाटकातील विविध भूमिका नीट समजून देण्यात त्यांचा हातखंडा असे. होतकरू नाटककारांनाहि त्यांचे मार्गदर्शन हितावह वाटे. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर व प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर यांनी या त्यांच्या साहाय्याबद्दल आपापल्या नाटकांच्या प्रस्तावनात आभार मानले आहेत. शंकर मोरो रानडे यांच्या 'नाट्यकथार्णव' मासिकाचे पुनरुज्जीवन करण्याचा याचा विचार होता पण त्यांचा अकाली अंत झाल्यामुळे हा विचार प्रत्यक्षावस्थेत आला नाही.

फाळके, शिवराम गोविंद [१८६०-१९२१] कथालेखक, नाशिक जिल्ह्यातील च्यत्रकेश्वर क्षेत्री शाल्त्री घराण्यात यांचा जन्म झाला. प्राथमिक शिक्षण मुंबईस जगन्नाथ शंकरशेटच्या शाळेत व दुय्यम शिक्षण एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये झाले पुढे फ्री जनरल असेम्ब्लीज् इन्स्टिट्यूटमध्ये बी. ए. पर्यंत यांनी अभ्यास केला. बडोदे सस्थानांत रमेशचंद्र दत्तांचे खास मदतनीस म्हणून यांनी बरीच वर्षे काम केले. कांही वर्षे ते जव्हार सस्थानचे कारभारी होते. बंगाली भाषेचा यांनी चांगला अभ्यास केला होता.

वाङ्मय :

(१) दुर्गेशनंदिनी अथवा किलेदाराची मुलगी; [बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय

यांच्या कादंबरीचा अनुवाद,] १८९८, पूर्णचंद्रोदय प्रेस, बडोदें;
१९१०, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.

- (२) श्री शिवछत्रपति; ऐ० कादंबरी; [बंगाली कादंबरीवरून]; १८९३;
बडोदावत्सल प्रेस, बडोदें.
- (३) सुभद्रार्जुन, [महाभारतावरून गद्यकथा], १९१५, फाळके आर्ट
प्रेस, मुंबई.
- (४) इंग्लंडातील राज्यकारभारव्यवस्थेच्या इतिहासाची मूलतत्वे, [मॉटे-
गच्या 'Elements of English Constitutional
History' चे आधारें], १९१४, देशी विद्याखातें, सयाजी
छापखाना, बडोदें.
- (५) घरात खेळण्याचे खेळ; १९००; पूर्णचंद्रोदय प्रेस, बडोदें.

फुले, ज्योतीराव गोविंदराव [१८२७-१८९०] 'सत्यशोधक
समाजा'चा सस्थापक; हिंदुस्थानांतील सामाजिक गुलामगिरीच्या विरुद्ध बंड
पुकारणारा बुद्धिप्रामाण्यवादी सुधारक. पुणें येथें याचा जन्म झाला. वडील
बागकाम व फुलमाळीपण करीत. प्राथमिक शिक्षण मिळाल्यावर, कांहीं वर्षे
त्यांना वडिलांचाच धंदा पत्करावा लागला. पण पुढें यांच्या वडिलांच्या
बागेशेजारी राहणाऱ्या गफ्फारबेग मुनशी या गृहस्थाच्या उपदेशावरून त्यांनीं
१८४२ चे सुमारास सरकारी शाळेंत प्रवेश मिळवून इंग्रजीचा अभ्यास सुरू
केला. पाच-सहा वर्षांत येथील अभ्यासक्रम पुरा केल्यावर, स्वजनांच्या-
दलित मागासलेल्या वर्गाच्या- सेवेस स्वतःस वाहून घेण्याचा त्यांनीं निश्चय
केला. आपल्या देशाची खरी सुधारणा होणें असेल तर ती छियांस व अज्ञानी
शूद्रादि अतिशूद्रासहित खालच्या प्रतीच्या समाजास शिक्षण मिळाल्यावाचून
होणार नाहीं असा त्यांचा पक्का मानस झाला. त्याप्रमाणेंच परमेश्वर सर्वांचा
पिता व त्यांची आम्हीं लेकरें, तीं सर्व समान असून सर्वांस सारखे हक्क
असले पाहिजेत असा त्यांच्या मनाचा निश्चय झाला व त्यांनीं दुसरीकडे
कोठें उद्योगधंद्यास न लागतां काहीं सद्गृहस्थांच्या मदतीनें १८५१ सालीं
पुण्यांत मुलींची शाळा स्थापन केली. जोतीरावाचा हा प्रयत्न म्हणजे महा-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

राष्ट्रांतील स्त्रीशिक्षणाची मुहूर्तमेढच होय. मुलींच्या शाळेंनंतर १८५२ सालीं त्यानीं महार, मांग वगैरे अस्पृश्य जातींच्या मुलांसाठीं १८५२ च्या में महिन्यांत पुण्यातील वेताळपेठेंत एक शाळा स्थापन केली. विधवा-विवाह, बालहत्याप्रतिबंध वगैरे चळवळींच्या आद्यपुरस्कृत्यांपैकीं ते होते. त्यांनी त्यागपूर्वक केलेली ही समाजसेवा महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासांत कायमची नमूद केलेली राहिल यांत संशय नाहीं. पण, ज्योतीराव फुले याची ओळख आज महाराष्ट्राला आहे ती 'सत्यशोधक समाजाच' संस्थापक' म्हणून. हा 'समाज' १८७३ सालीं "ब्राह्मण, भट, जोशी-उपाध्ये इत्यादिक लोकांच्या दास्यत्वापासून शूद्र लोकांना मुक्त करण्याकरितां व आपल्या मतलबी ग्रंथांच्या आधारे आज हजारों वर्षे ते शूद्र लोकांस नाच मानून गफलतीनें लुटीत आले आहेत, यास्तव सद्गुपदेश व विद्या याद्वारे त्यास त्याचे वास्तविक अधिकार समजून देण्याकरिता म्हणजे धर्म व व्यवहारासबधीं ब्राह्मणाचे बनावट व कार्यसाधक ग्रंथापासून त्यांस मुक्त करण्याकरिता" स्थापन करण्यात आला. 'समाजा'च्या या हेतूंच्या सिध्यर्थ ज्योतीरावांनीं लेखन केलें. या साऱ्या लेखनांत दलितांच्या उद्धाराविषयींची त्यांच्या अंतरींची असीम तळमळ आढळते.

* "हिंदु समाजातील बहुजनसमाजांत आत्मप्रत्यय व आत्मावलोकन उत्तम करणारा पहिला माणूस म्हणजे ज्योतिबा फुले हा होय. ज्यांना स्वतःची गुलामगिरी समजत नाहीं ते गुलामगिरीतून कधींहि मुक्त होत नसतात. शतकानुशतके अज्ञानानें, दारिद्र्यानें व हीन संस्कृतीनें घासलेल्या हिंदुसमाजातील जनतेला आत्मपरीक्षण करण्याचा पहिला आदेश ज्योतिबामुळें मिळाला."

"पूर्वींच्या राज्यांत एक प्रकारची वेवंदशाही वाढीस लागलेली होती व तिचा अतिरेक होऊं लागला होता. त्याचें ताजें स्मरण ज्योतिबाना होतें. पेंढारी, लुटारू लोक व गावगुड यांचें प्रस्थ वाढल्यामुळें प्रजेतील उमेद नाहींशी झाली होती.

* ज्योति-निबंध, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी. या निबंधांत शास्त्रीबोवांनीं ज्योतिबाची विचारसरणी व त्याची चळवळ हीं सहानुभवी अंतःकरणानें समजून घेऊन, त्याची शुद्ध विवेकवाद्यांच्या भूमिकेवरून माभिक विचिकित्ता केली आहे. त्यांतील कांहीं निवडक भाग वर उद्धृत केला आहे.

सरकारी अधिकारी वर्ग लुटारू व पेंढारी यांचेप्रमाणे हम करे सो कायदा अशा रीतीने वागत असल्यामुळे प्रजेत कष्ट करून धनार्जन करण्याचा उत्साह राहिला नव्हता. मालमत्ता असुरक्षित होती म्हणून मेहनत करून मिळविलेले फळ जर भोगण्याची शाश्वति नाही तर मेहनतच का करावी अशी वृत्ति उत्पन्न झाली होती. म्हणून नवीन इंग्रजी राजवटीचे स्वागत नकळतपणे प्रजा करू लागली त्यांत ज्योतिबा फुलेसारखे सुधारक विचारपूर्वक भूतकाळातील इतिहासाचा अर्थ करू लागले आणि इंग्रजी राज्यांतहि भूतकाळातील समाजरचना टिकून राहत आहे हे पाहिल्यामुळे ते मूलगामी पद्धतीचा विचार करू लागले. सुधारलेल्या इंग्रजी राज्याच्या आगमनाने त्यांना भारतीय इतिहासाचा आणि जीवनाचा नवा अर्थ कळला आणि त्या राज्याचा परकीय म्हणून विरोध करण्याच्या ऐवजी सुस्वागतम् म्हणून त्यांनी स्वागतच केले. त्यांना इंग्रजी राज्याने आपल्याबरोबर आणलेल्या पाश्चिमात्य संस्कृतीतून जीवनाचा नवीन सदेश मिळाला. तो म्हणजे मानवी स्वातंत्र्याचा आजपर्यंत हिंदुस्थानातील जनता सामाजिक गुलामगिरीत बद्ध असल्यामुळे तिचा भौतिक व आध्यात्मिक अधःपात हजारों वर्षे होत आला असून ती जनता त्या गुलामगिरीची जाणीव होऊन तिचा नाश करण्यास उद्युक्त व्हावी, अशी उत्कट इच्छा ज्योतिबा फुले याचे ठिकाणी उत्पन्न झाली. ”

“ज्योतिबा फुले व तत्कालीन इतर सुधारक अंतर्मुख बनून हिंदी समाजाच्या सामाजिक दुर्गतीचे मनन करू लागले. ज्योतिबा फुले यांनी पहिल्यादा जो आढावा घेतला त्यात त्यांना हिंदु समाजाच्या अधोगतीचे मूळ हिंदु समाजांत हजारों वर्षे लोल रुजलेल्या सामाजिक गुलामगिरीत दिसले. ह्या गुलामगिरीच्या मूळ कारणाचा शोध त्यांनी केला व त्यांत त्यांना असे आढळले की, ब्राह्मणांनी आपल्या नेतृत्वाखाली निर्माण केलेला धर्मच यास जबाबदार आहे. म्हणून त्यांनी पहिले जे पुस्तक लिहिले त्यास ‘सुधारलेल्या इंग्रजी राज्यात ब्राह्मणी धर्माच्या आडपड्यात गुलामगिरी’ असे नामाभिदान केले. त्यांना विचाराची स्फूर्ति पाश्चात्य लोकसत्तावादी तत्त्वज्ञानाने दिली. म्हणून त्यांनी हे पुस्तक निग्रोना दास्यमुक्त करण्याची चळवळ करणाऱ्या अमेरिकन नागरिकाना अर्पण केले. ”

जर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

“ फुले यांनी ‘ गुलामगिरी ’ या पुस्तकात पहिल्यांदा प्रामुख्याने हिंदु-समाजावर हजारों वर्षे असलेल्या ब्राह्मणी विचारांचे, सस्थांचे आणि ब्राह्मण-जातीचे वर्चस्व कसे स्थापन झाले याचा शोध लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. कारण त्यांच्या मते हिंदु मनुष्याच्या जीवनावरील सामाजिक बंधने निर्माण करणारे अज्ञान वा अंधश्रद्धा ही ब्राह्मणनिर्मित आहे. भ्रामक, थोतांडी, अतिशयोक्तिपूर्ण, थापेभाज, अद्भूत, चमत्कारपूर्ण कल्पनांचे मायाजाल उत्पन्न करून ब्राह्मणांनी हिंदु मनुष्यास जखडून टाकले आहे. या ब्राह्मण वर्गाने त्या समाजावर केव्हा व कसे आक्रमण केले व आधिपत्य स्थापन केले याचा इतिहास शोधणे हे समाजसुधारणेचे महत्त्वाचे अंग आहे असे त्यांचे मत होते. हा इतिहास प्रत्यक्ष अधिकृत स्वरूपात उपलब्ध होत नाही, परंतु श्रुतिस्मृति पुराणातील कथावरून त्यांचे अनुमान काही प्रमाणात करता येईल म्हणून त्यांनी त्या कथांचा ऐतिहासिक अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. मुख्यतः दशावतारापैकी परशुराम अवतारापर्यंतच्या कथांचा अभिप्राय ब्राह्मणी आक्रमण व विजय यांचाच इतिहास असा त्यांनी काढला. ”

“ ज्योतिबा यांची धर्मग्रथावरील टीका कठोर व जहरी आहे. परंतु त्यांनी इतिहाससंशोधन करित असताना संस्कृत शब्दाची व मराठी शब्दाची व्युत्पत्ति लावण्याचा प्रयत्न केला आहे, त्यात ते सपशेल फसले आहेत. त्यांनी त्या विषयात पडण्याची कांहीं जरूरी नव्हती कारण शब्दव्युत्पत्ति शोधणे हे भाषा-शास्त्रज्ञांचे काम आहे. सामाजिक सुधारकाने त्या विषयाचा आपल्या कामास फायदा जरूर करून घ्यावा परंतु तो विषय शक्य तितका टाळावा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी याच छिद्राचा फायदा घेऊन फुले यांच्यावर टीकास्र सोडले आहे. चिपळूणकर त्या काळचे प्रतिगामी विचारांचे अध्वर्यु होत. खोटा देशाभिमान, अध राष्ट्रभक्ति आपल्या देशांत फार माजली असून विवेकबुद्धीने परपरेची बंधने तोडण्याचे सामर्थ्यच लोकांचे ठिकाणी दिसत नाही. या प्रवृत्तीचे महाराष्ट्रातील पहिले जनक म्हणून चिपळूणकरांचे नाव चिरस्थायी झाले आहे. चिपळूणकराना जोतिराव फुल्याच्या लेखनातील मूळ महत्त्वाची विधाने मुळीच खोडता आली नाहीत. एवढेच नव्हे तर ते त्या मुद्याचा परामर्षसुद्धा घेण्यास धजले नाहीत. ”

“ फुले यांनी नव्या विधायक तत्वांची माडणी ‘ सार्वजनिक सत्यधर्म ’ ह्या पुस्तकात केली आहे. या पुस्तकाच्या द्वारे फुले यांनी सत्यशोधक समाजास जीवनाचें नवें तत्त्वज्ञान दिलें आहे. धर्मभेद व राष्ट्रभेद याच्या विरुद्ध महान् सत्य पहिल्यादा फुले ह्यांनी असें सांगितलें आहे कीं सगळी मनुष्य जाति ही एक आहे आणि सगळ्या मनुष्यजातीचें स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व यांच्या पायावर एक कुटुंब निर्माण करणें हेंच मनुष्यत्वाचें ध्येय होय. सर्व मानव, स्त्री किंवा पुरुष याचे हक्क सारखे आहेत मानव किंवा कोणताहि मानव-समुदाय यास दुसऱ्या मानवावर व मानवसमुदायावर स्वाभित्व गाजविण्याचा किंवा जबरदस्तीचा अधिकार नाही. परमेश्वरानें सर्व मानवांना जन्मतःच धार्मिक व राजकीय स्वातंत्र्य दिलें आहे त्याच्यावर आक्रमण करणारा सत्याचा शत्रु होय. राजकीय व धार्मिक मतांमुळें कोणतीहि व्यक्ति उच्च किंवा नीच मानून तिचा छळ करणें म्हणजे सत्याचा द्रोह करणें होय. प्रत्येकास आपल्या धार्मिक, राजकीय इत्यादि संबंधींच्या मताचा प्रचार करण्यास संपूर्ण अधिकार आहे. सर्वांना ऐहिक जीवनाचा, विश्वातील वस्तूचा यथेष्ट उपभोग घेण्याचा सारखाच अधिकार आहे. शेतकी, कलाकौशल्य, मजुरी इत्यादि कामें मनुष्यास हीनपणा आणीत नसून त्याच्यायोगें मनुष्याची थोरवीच सिद्ध होते. सृष्टीच्या कार्यकारणभावाचा अर्थ समजून घेऊन त्या सृष्टीचा किंवा निसर्गशक्तीचा मनुष्याच्या गरजा भागविण्याकरिता उपयोग करणें हा मनुष्याचा मूलभूत अधिकार व कर्तव्य होय. ईश्वरानें निर्माण केलेल्या सृष्टींत प्रयत्न केल्यास, सर्व मनुष्यांस त्याचा स्वर्ग वनविता येईल. या विश्वांत जगण्याकरितां आणि उपभोगाकरितां वस्तु उत्पन्न करणें किंवा मिळविणें हें मनुष्याचें पहिलें कर्तव्य आहे. आणि त्याकरिता परस्पराना साहाय्य करणें हा मनुष्याचा श्रेष्ठ धर्म आहे. एवढेंच नव्हे तर हीच ईश्वराची पूजा आहे. भजन, नामस्मरण, जप या गोष्टींची ईश्वराला गरज नाही. कारण तो सर्व विश्वाचा स्वामी आहे. त्याला माणसाच्या स्तुतीची, पूजेची, भक्तीची सुळीच गरज नाही. बायबलमध्ये येशू ख्रिस्तानें माणसानें माणसाशीं कसें वागावें यासंबंधीं जो पर्वतावर उपदेश केला आहे तो जर माणसानें अंमलांत आणला तर मनुष्यजातीचें जीवन पूर्ण सफल झालें असें समजावें. ”

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

“ फुले यानीं वर सांगितलेलें सत्य म्हणजे मनुष्याच्या हजारों वर्षांच्या परिश्रमानें संपादन केलेल्या सस्कृतीचें आणि ज्ञानाचें सार आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे. फुले यानीं सत्यज्ञानाचें साधन किंवा प्रमाण कोणतें याच्या संघर्षी चर्चा केली आहे. शुद्ध सत्य जर धर्मग्रथांमध्ये नाही, ऋषि, गुरू, अवतार, व ईश्वरप्रेषित यांच्यामध्ये सांपडत नाही तर तें सांपडावें कोठें ? फुले म्हणतात तें मनुष्याच्या विवेकबुद्धीत सापडतें. निसर्गातील सत्य व नैतिक सत्य हीं दोन्ही प्राप्त करून देणारी बुद्धि मनुष्यात स्वाभाविकपणें वसत आहे सृष्टिकर्त्यानेंच मनुष्यजातीला ती नैसर्गिक देणगी दिली आहे. ईश्वरानें धर्मग्रथ दिले नाहीत, तो अवतार घेत नाही, ऋषिमुनी, साधुसताना दर्शन देऊन उपदेश करीत नाही किंवा कोणत्याहि एका भाग्यवान् तपस्वी व्यक्तीच्या हृदयात तो स्फूर्ति उत्पन्न करीत नाही. त्यानें मनुष्याला एकदाच एक ज्ञानाचा दिव्य ठेवा दिला आहे, तो म्हणजे बुद्धि होय. ”

“ फुले, हे ईश्वराची कल्पना सोडल्यास, इतर सर्व वाचतीत पूर्ण बुद्धिवादी दिसतात. त्यांना कोणतीहि धर्मसंस्था मान्य नाही. विवेकबुद्धि (Conscience) आणि बुद्धि (Reason) यांचें अत्यंत पृथक् अस्तित्व ते मान्य करीत नाहीत. पूजा, भक्ति, प्रार्थना, नामस्मरण, जप इत्यादि गोष्टींची त्यांच्या ईश्वराला गरज नाही. एवढेंच नव्हे तर मनुष्यांनीं या गोष्टी करण्याची आवश्यकता नाही, त्या निष्कल आहेत, असें त्याचें मत आहे. परलोक, पुनर्जन्म, स्वर्ग, मोक्ष, कर्मविपाक इत्यादि गोष्टी त्यांना मान्य नाहीत. याचा अर्थ असा दिसतो की, कोणत्याहि प्रकारची धर्मसंस्था उत्पन्न होईल अशा तऱ्हेचा ईश्वर त्यांना मान्य नाही. ईश्वराचा साक्षात्कार होणे अशक्य आहे. त्याचप्रमाणें तो ईश्वर कोणास तारीत नाही व मारीतहि नाही. तो कोणावर अनुग्रह करीत नाही किंवा कोणावर कोपतहि नाही. त्यानें विश्व निर्माण केलें, विश्वाचे नियम केले आणि ते नियम जाणूं शकेल असा मानव त्यानें निर्माण केला. मानवाला बुद्धि दिली व त्या बुद्धीचा उपयोग करण्याचें सामर्थ्य दिलें त्या माणसानें स्वर्गमोक्षाकरितां किंवा ईश्वरदर्शनाकरितां प्रयत्न करूं नये; कारण त्या सगळ्या गोष्टी अशक्य आहेत. मनुष्यानें या जगांतील जीवनच उत्तम तऱ्हेनें भोगतां येईल असा प्रयत्न करावा, ईश्वराची कल्पना फुले याना त्याच्या स्वतःच्या

फुले ज्योतीराव गोविंदराव

तार्किक व तात्त्विक समाधानाकरिता आवश्यक वाटली असें दिसते ज्या ईश्वरातून मंदिरे आणि पुरोहितवर्ग उत्पन्न होईल असा ईश्वर त्यांनी अमान्य केला. फुले हे माळी असल्यामुळे त्यांना निसर्ग सुपिक बागायत जमिनीसारखा वाटला. ज्या जमिनीच्या पृष्ठभागावर पाणी वहात नसून आतून खोलात पाण्याचे प्रवाह आहेत अशी ही जमीन आहे. मनुष्याने श्रम केल्यास तो बाग-ती सृष्टि पुष्पित व फलित होईल. त्याचा सुंदर बहरलेला बाग वनेल-नग्वे त्याचे नदनवन वनेल, मात्र त्याकरिता ज्ञान आणि प्रयत्न याची जोड पाहिजे. त्यावाचून निसर्ग म्हणजे मनुष्याचे मृत्युस्थान आहे तहान, भूक व रोग हे त्याचे दूत या निसर्गात माणसाचा बळी घेण्यास टपले आहेत. बुद्धि व प्रयत्न हेच माणसाला त्याच्यापासून सोडवितात.”

“फुले याचे वरील विचार उदात्त व शाश्वत मानवी मूल्यांनी भरलेले आहेत यांत शका नाही. त्यांनी हे विचार मांडीत असता जी भाषा वापरली त्या भाषेत जळजळीत भावनांचा आवेश भरला आहे. वर्तमानकाळाच्या मर्दादा उल्लंघून अत्यंत पुरातन भूतकाळात आणि दूरच्या भविष्यकाळांत अवलोकन करण्याची ताकद असलेली प्रतिभा त्यांच्यात आहे अन्यायाविरुद्ध व जुलुमाविरुद्ध भयंकर चिडून जाऊन त्यांची ब्राह्मण जातीवर व ब्राह्मणी हिंदुधर्मावर सूड उगविण्याची महत्वाकांक्षा धगधगलेली त्यात दिसते. परंतु या कार्याकरिता आवश्यक असलेल्या विविध विद्याविषयक पांडित्याची त्यांची सामग्री फारच तुटपुजी आहे. ह्या दोषास मात्र स्वतः ते जबाबदार नाहीत. कारण त्या काळी समाजाच्या ज्या थरात ते उत्पन्न झाले व वाढले त्यांत शिक्षणप्रवृत्तीचा संपूर्ण अभावच होता. त्याच्या लेखनांत अश्लील शिव्याशाप आहेत आणि भाषेत बोजडपणा व ओबडधोबडपणा आहे. त्यामुळे त्यांचे लेखन सुशिक्षित वर्गात प्रतिष्ठा पावू शकले नाही. कै. अण्णासाहेब शिंदे हे त्यांच्या लेखनावद्दल असें म्हणत की,—‘हे रानफळ आहे.’ तात्पर्य ते रसाळ नाही परंतु त्यात औषधी गुणधर्म फार आहेत. फुले यांच्या लेखनांतील हिंदूंच्या प्राचीन सामाजिक इतिहासासंबंधी महत्त्वाच्या सूचक कल्पनांच्या आधारे शिंदे, भास्कर विठ्ठल जाधव आणि डॉ. आंबेडकर यांनी समाजशास्त्रीय इतिहाससंशोधनपर ग्रंथ व निबंध लिहिले

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आहेत. यावरून नैसर्गिक बुद्धिमत्ता विद्वत्तेच्या अभावींमुद्धा किती लांक पळा गाढू शकते याची कल्पना करता येईल.”

वाङ्मय :

- (१) पवाडा छत्रपति शिवाजी राजे भोसले याचा, १८६९
- (२) ब्राह्मणाचें कसब, [पवाडे व अभंग], १८६९, इदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (३) गुलामगिरी, १८७३, पूनासिटी प्रेस, पुणे; १९११, विश्वबधु छापखाना, कोल्हापूर.
- (४) सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक, १८९१, सुबोधप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (५) इशारा—ब्राह्मण व भिक्षुक यांच्या लबाड्यांबाबत ब्राह्मणेतरास इशारा; १ ली आवृत्ति १८८५, चौथी आवृत्ती १९२५, प्रबोधन प्रेस, पुणे.
- (६) सत्सार—अंक २ रा, १८८५, जगद्धितेच्छु, पुणे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास .

- १ महात्मा ज्योतिराव फुले याचें चरित्र; पंढरिनाथ सीताराम पाटील.
- २ महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या चरित्रावर त्रोटक निबंध, दलपतसिंह चव्हाण.
- ३ महाराष्ट्राचा मार्टिन लूथर महात्मा जोतीराव फुले याचें त्रोटक चरित्र; अनंत एकनाथ गवडी.
- ४ ज्योतीराव फुले, ग बा. सरदार, 'महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी.'
- ५ ज्योति-निबंध; लक्ष्मणशास्त्री जोशी.
- ६ सत्यशोधक समाजाचा रिपोर्ट, टीकात्मक लेख; विष्णुशास्त्री चिपळोणकर, निबंधमाला.

बंकटस्वामी [मृत्यू, ९ मे १९४४] वारकरी. हे मुळचे मोंगलाईतील असून जातीनें परदेशी होते. त्यांचें पूर्ण नांव बंकटसिंग निहालसिंग असें होतें. लहानपणापासून त्यांना अध्यात्माची आवड होती प्रारब्धयोगानें त्यांचा प्रसिद्ध भागवत कै. विष्णुबुवा जोग यांच्याशीं सहवास घडून आला. पुढें

त्यांनी त्यांचे शिष्यत्व पत्करून, त्याच्या सान्निध्यात आपला परमार्थाचा व्यासंग वाढविला. ते कीर्तने व प्रवचनेहि करीत. वारकरी संप्रदायाला सघटित स्वरूप आणण्यासाठी, विष्णुबुवाच्या पश्चात्, त्यांनी पुष्कळच झीज सोसून प्रयत्न केले. त्यांनी संपादित केलेल्या 'ज्ञानेश्वरी'च्या आवृत्तीस वारकरी मंडळीत फार मान दिला जातो.

वरचे, अनंत वामन [१८५६-१९२३] नाटककार व नाट्यशिक्षक. यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील मनमाड गांवी झाला. वडील रेल्वेखात्यात नोकर होते. प्राथमिक शिक्षण नादगाव येथे व मॅट्रिकपर्यंत इंग्रजी शिक्षण पुणे येथे झाले. सुमारे तीन वर्षे घोडनदी (पुणे जिल्हा) येथे यांनी इंग्रजी शाळामास्तरची नोकरी केली आणि त्यानंतर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर प्रभृतींनी नवीनच सुरू केलेल्या आर्यभूषण छापखान्यात 'केतरी' पत्राच्या कचेरीत कर्ची मुद्रिते तपासण्याचे काम पत्करले. हे काम करीत असता विष्णुशास्त्री, टिळक, आगरकर प्रभृतींचा सहवास त्यांना घडला. या सहवासामुळे त्यांच्या आयुष्यास निराळी दिशा मिळाली आणि त्यांचे आयुष्य हे लेखकाचे, सार्वजनिक कार्यकर्त्याचे, लोकहितार्थ झटणाऱ्याचे आयुष्य बनले. त्यांच्या जीवनकार्यास हळूहळू सुरुवात होऊ लागली. त्यांच्या तयारीमध्ये विश्वविद्यालयीन उच्च शिक्षण व त्यामुळे मिळणाऱ्या पदव्या याचा समावेश नव्हता. किंवा जुन्या पद्धतीने एखाद्या शास्त्राच्या हाताखाली संस्कृत विद्येचे शिक्षणहि त्यांनी घेतले नव्हते. असे असूनहि जी विद्वत्ता व बहुश्रुतता त्यांनी संपादिली होती ती खरोखर आश्चर्यकारक होय. संस्कृत वाङ्मयाचे वाचन त्यांनी अन्याय विस्ताराने केले होते. काव्य, नाटक, पुराणे, रामायण आणि महाभारत यांचे सर्वसामान्य आलोडन त्यांनी केले असले पाहिजे असे त्यांच्या ग्रथांवरूनच दिसून येते. त्यांची भाषाशैली फार संस्कृतप्रचुर म्हणण्याजोगी नसली तरी पद्यरूपात ती अवतीर्ण होताना अर्थवाहक असे संस्कृत शब्द सहजतेने व त्रिपुलतेने तिच्यांत येतात, यावरून संस्कृत ग्रथांचे वाचन त्यांचे चांगलेच गाढ व निःस्वार्थ होते असे दिसते.

संस्कृत वाङ्मयाइतके जुन्या मराठी वाङ्मयाचे त्यांचे वाचन गाढ व विस्तीर्ण नसावे. आंग्ल वाङ्मयाशी त्यांचा परिचय प्रारंभी बेताचाच असावा. प्रारं-

अर्धाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

भींच्या त्याच्या लिखाणांत संस्कृताचें वातावरण सर्वत्र भरून राहिलेलें दिसतें. कथानकें, विचार, कल्पना, दृष्टांत इत्यादि सर्व अभिजात संस्कृत वाङ्मयानून घेतलेलें आणि या सर्वांस निबधमाला प्रभृति गद्य ग्रथाच्या तन्हेवर आधुनिक वळण देऊन त्यात चुरचुरीतपणा आणलेला, असें त्याच्या प्रारंभींच्या लिखाणाचें स्थूल मानानें वर्णन करता येईल.

बरवे यांनीं १८८२ सालीं 'राजहस' नांवाचें एक मासिक काहीं स्नेह्यांच्या सहकारितेनें काढलें. ते छापण्यासाठीं एक छोटासा छापखानाहि काढला या मासिकाचें अंक पाहतां तत्कालीन तरुणांच्या मनात जनसेवेची व स्वभाषेत लेखन करण्याची प्रबळ ऊर्मि कशी उत्पन्न झाली होती, विष्णुशास्त्राच्या निबधमालेचा केवढा दाडगा परिणाम या तरुणांच्या मनोवृत्तींवर व लेखनावर झाला होता, हें स्पष्ट दिसून येतें आणि त्याचरोबरच हेंहि प्रत्ययास येतें कीं या सर्व लोकांनीं भाषाशैलींत, लेखाच्या मांडणींत व इतर बाह्य योजनांमध्ये शास्त्रीशोवांचें अनुकरण करण्याचा प्रयत्न, जाणून वा नेणून, जरी चालविला होता, तरी त्याची खरी ऐट, ओजस्विता व भेदकता यांपासून ही सर्व मंडळी फार दूर होती. ते सर्व प्रामाणिक अनुचर होते, शास्त्रीशोवांसारख्या नेत्याची प्रतिभा व स्वयंप्रज्ञता त्यांच्या ठायीं नव्हती. 'राजहस' मासिकात ज्ञानदान, मनोरंजन व नीतिबोध यांचें समभाग मिश्रण केलेलें दिसून येतें. हें मासिक कसें बसें दोन वर्षे चालून आर्थिक पाठिंब्याच्या अभावीं बंद पडलें.

'राजहस' बंद पडल्यावर जवळ जवळ सात वर्षांनीं त्यांनीं नाटकें लिहिण्यात सुरुवात केली व नाट्यकलेचा प्रसार करण्यात अखेरपर्यंत ते रगून गेले.

बरवे यांनीं पौराणिक, ऐतिहासिक, भाषातरित अशीं सुमारे वीस नाटकें लिहिलीं आहेत नाटककार या नात्यानें बरव्यावर त्यांच्या योग्यतेविषयीं अतिशयोक्त विधानें करण्यांत मतलब नाही किर्तोस्कर, खाडिलकर, कोल्हटकर, गडकरी यांचें स्थान वेगळें आणि बरव्यासारख्याचें वेगळें. हे महारथी झाले नसते तर महाराष्ट्राचा नाट्यसंसार जसा झाला तसा झालाच नसता. बरव्यांच्या विषयीं तसें म्हणतां येण्याजोगें नाही. तथापि त्यांचीं नाटकें दुसऱ्या श्रेणींत बरव्या दर्जाचीं खास ठरतील, बरव्याची नाट्यरचना मुख्यत्वे पौराणिक व अल्पांशानें ऐतिहासिक आहे. कथानक

पौराणिक वा ऐतिहासिक कसेंहि असो, खाडिलकरांसारखा प्रतिभाशाली नाटककार त्या कथानकाला सहज झेपेल व शोभेल असें एखादें प्रमेय स्वकल्पनेनें निर्माण करतो. त्या प्रमेयाचा ध्वन्यात्मक रीतीनें सुंदर आविष्कार कथानकामधून होईल अशी कथानकाची गुफण तो करितो. त्या प्रमेयाची सिद्धि परिणामकारक रीतीनें होण्यासाठीं त्यात संघर्षाची बीजे प्रारंभापासून निर्माण करून, तो संघर्ष, प्रपाताकडे वेगानें वाहत जाणाऱ्या सरिदोधाप्रमाणें, निकराच्या त्रिदूपर्यंत वाढत जाईल अशी तो योजना करितो. नाटककाराचें हें प्रमेय सामाजिक, कौटुंबिक अथवा वैयक्तिक असूं शकतें आणि त्यानें चित्रित केलेला संघर्ष बाह्य वा आंतर, शारीरिक अथवा मानसिक, अथवा अंशतः दोन्ही प्रकारचा असूं शकतो. हा संघर्ष ज्या भूमिकांच्या द्वारा तो चित्रित करतो त्या भूमिका सजीव व्यक्तीप्रमाणें वाचक-प्रेक्षकांच्या मनांत अत्यंत जिह्वाळा उत्पन्न करणाऱ्या व भावोत्कट असणाऱ्या लागतात.

प्रतिभाशाली नाटककाराच्या कृतींत आढळणारे हे गुणविशेष बरवे याच्या नाटकामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात जरी आढळले नाहींत तरी त्यामुळें त्याच्या विशिष्ट योग्यतेस बाध येतो असें कोणी समजण्याचें कारण नाहीं. बरव्यांच्या नाटकात कथानकाची माडणी सरळ परंतु विस्कळीत रीतीनें केलेली आढळते. कथानकाच्या रचनेंत संघटितपणा व बाधेसूदपणा कमी, वाचकांच्या मनाची पकड घेणाऱ्या जिवंत व भावोत्कट भूमिका त्याच्या नाटकात एकंदरीनें थोड्याच आढळतात नाटक प्रौराणिक असेल तर त्यावरून मामुली स्वरूपाचा नीतिबोध किंवा ऐतिहासिक असेल तर त्यापासून स्वदेशाभिमान, स्वधर्माभिमान, विभूतिगौरव इत्यादिकाचा ठसा मनावर उमटतो परंतु जीवनविषयक एखादें प्रमेय किंवा एखादा दृष्टिकोण कथानकामध्ये अनुस्यूत करून त्याचा आविष्कार चढत्या उत्कटतेनें करावयाचा ही करामत साधण्याचा प्रयत्न बरव्यांनीं फारसा कोठें केलेला दिसत नाहीं पौराणिक किंवा ऐतिहासिक कथानकामध्ये कांहीं फरक न करिता तें सुळात असेल तसेंच, निरनिराळ्या निवडक घटनांच्या द्वारा, नाटकांत चित्रित करावयाचें आणि मुख्य कथानकाच्या गाभीर्याला व्यजन म्हणून कांहीं पात्रें निर्माण करून त्याच्या तन्हेवाईकपणामुळें साधेल तशी विनोदनिर्मिती करावयाची हें त्यांच्या नाट-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

काच्या मांडणीचें साधारणतः सर्वत्र स्वरूप दिसून येतें. त्याचीं सर्व नाटके— इंग्रजी नाटकाचीं भाषातरें खेरीज करून—संगीत आहेत. त्यातील संगीत किलोस्कर—देवल यांच्या धर्तीवर आहे म्हणजे पदें विपुल असून पदांमध्ये कथाभाग पुष्कळ वेळां गुंफलेला आढळतो. बरव्याचीं पदें काव्याच्या दृष्टीनें पुष्कळ ठिकाणीं फार सुंदर वठलीं असून तीं किलोस्कर—देवल यांच्या पदास या बाबतींत सहज मार्गें टाकूं शकतील असें वाटतें. त्याच्या भाषेत प्रौढपणा असूनहि प्रसाद आहे, वर्णनशैलींत कल्पनाचमत्कृति असूनहि रसाळपणा आहे. कोट्या, श्लेष इत्यादि कृत्रिम प्रकार वेतावाताचे आहेत. सभाप्रणातील चटकदारपणा, उत्तरप्रत्युत्तरातील पांचपेंच, इत्यादि गोष्टी साधण्याचा त्यांनी बऱ्याच ठिकाणीं प्रयत्न केला आहे व तो बऱ्याच अंशानें यशस्वीहि झाला आहे.

बरवे यांनीं नाटकाप्रमाणेंच नाट्यकलेच्या उन्नतीप्रीत्यर्थं भिन्नभिन्न दिशांनीं प्रयत्न केले. त्यांपैकी उल्लेखाई असे पुढील प्रयत्न होतः 'नाट्यकला' मासिक, 'भारत नाट्यसमाज', 'विविध नाट्यविषयसंग्रह.'

'नाट्यकला' मासिक १९०४ सालीं सुरू करण्यात आलें. नाट्यकलेची सागोपांग व सोपपत्तिक चर्चा व्हावी व आपल्या इकडील नाट्यव्यवसायाला शुद्ध, शास्त्रोक्त व भरदार स्वरूप प्राप्त व्हावें हा या मासिकाचा उद्देश होता. मासिकाच्या स्वरूपांत हें दोन वर्षे चालल्यानंतर १९०७ च्या मार्च महिन्यापासून त्याला पाक्षिकाचें स्वरूप देण्यांत आलें. तें पूर्वी मुंबईस छापून घेत असत त्याऐवजीं आपल्या विद्याभूषण छापखान्यात छापण्यास त्यांनीं सुरवात केली. पाक्षिक स्वरूपांत ही 'नाट्यकला' आणखी फार तर दीड दोन वर्षे चालली असावी. पुढें विद्याभूषण छापखान्याशीं संबंध सोडून ते पुण्यास आले, तेव्हां हें पाक्षिक बंद पडलें.

नाट्यव्यवसायाचें आणि त्यात गुंतलेल्या लोकांचें संघटन व नटविद्येची सर्वांगीण प्रगति करून घेण्याचें साधन म्हणून त्यांनीं १९०५ सालीं 'भारत (भारत) नाट्यसमाज' नांवाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेची मुहुर्तमेढ, २८ आगष्ट १९०५ रोजीं कै. गणेश श्रीकृष्ण उर्फ दादासाहेब खापर्डे यांच्या अध्यक्षतेखालीं जें 'नाटक मंडळ्यांचें संमेलन' भरलें, त्यात रोंवण्यात आली. या संस्थेच्या हातून तिच्या उद्देशानुसार, काहीं वर्षेपर्यंत नाट्यसंमेलनें

भरविण्यापलिकडे, विशेष कांहीं कार्य झालेलें दिसत नाहीं. या संसृजनांतली महत्त्वाची भाषणे व चर्चा, १९१३ साली 'नाट्यविषयाची सुशिक्षित चर्चा' या पुस्तक द्वारा त्यांनी प्रसिद्ध केली. पुढें कांहीं वर्षांनी त्यांनी नाट्यशिक्षणाची एक योजना आखून, त्याप्रमाणें शिक्षण देण्याकरिता एक 'नाट्यशाळा' स्थापन केली होती. 'सुलभ व्यायाम,' 'स्वरसाधन,' 'वक्तृत्वाची साधनें,' 'नेपथ्य,' 'रंगसूचना अथवा सामान्य नाट्यशिक्षा' अशीं क्रमिक पुस्तकेहि त्यासाठी तयार केलीं. त्यांपैकी पहिलीं दोन प्रसिद्ध झालेलीं असून, बाकीचीं हस्तलिखित स्वरूपात आहेत.

वरवे यांची सर्व हयात, नट, नाटकें व नाट्यसंस्था यांच्या प्रीत्यर्थच खर्च झाली. त्यांच्या खटाटोपाना यावें तसें यश जरी लाभलेलें दिसलें नाहीं, तरी नाट्यकलेच्या उन्नतीची त्यांनी जी दिशा दाखवून दिली तिचें महत्त्व केव्हाहि विसरून चालणार नाहीं.

[संक्षेप 'अनंत वामन बर्वे,' लेखक—
प्रो श्री. ना. बनहट्टी; 'एकावळी' मधून.]

चाङ्मय :

- (१) उद्देपूरचा महाराणा प्रतापसिंह, ऐ० नाटक; १८९५, बॉम्बे न्यू प्रेस, मुंबई, आ. ३ री १९०९, जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे.
- (२) मातृशिक्षाप्रभाव अथवा श्री शिवचरित्राचा पूर्वार्ध; संगीत ऐ० नाटक; १८९६; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (३) लोकमतविजय, अथवा केवळ सुष्टुदुष्ट मनोविकाराचा एक विचित्र खेळ; गद्यपद्य सामाजिक नाटक, १८९८; बॉम्बे न्यू प्रेस, मुंबई.
- (४) समजुतीचा घोटाळा, [गोल्डस्मिथकृत 'She Stoops to Conquer' च्या आधारे], गद्य सामाजिक नाटक, सिव्हिल मिलिटरी ऑफिसेज छापखाना, पुणे.
- (५) महाकवि भवभूतिविरचित उत्तररामचरित नाटकाची संगीत रंगावृत्ति; १९०९; जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (६) संगीत गोपीचंद नाटक; पौराणिक नाटक, १९०९, १९१४; जगद्धितेच्छु प्रेस, १९१५ चित्रशाळा छापखाना, पुणे.
- (७) संगीत शुकचरित अथवा शृंगारविभवपूर्वक वैराग्यविजय नाटक; १८९१, तृ. आ. १९०९, नेटिव्ह ओपिनियन, मुंबई.
- (८) संगीत सुदाम नाटक; पौ० नाटक; १९१२, चित्रशाळा छापखाना, पुणे.
- (९) शारदामंडन; गद्यपद्य ऐ० नाटक, १९०५ निर्णयसागर छापखाना; १९०९ जगद्धितेच्छु प्रेस, पुणे.
- (१०) पिशाच्चविवाह, [The Spectre Bridegroom या गोष्टीच्या आधारे गद्यपद्य सामाजिक नाटक], १९१३, लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (११) अण्णासाहेबाची घादल; प्रहसन, आ. दुसरी १९१०, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई
- (१२) वेणीसंहार, संगीत सचित्र पौ० नाटक, १९१४; चित्रशाळा छापखाना, पुणे.
- (१३) महासती अनसुया, संगीत पौ० नाटक, १९१९; चित्रशाळा छापखाना, पुणे
- (१४) सैतान नाटक; [मेरी कॉरेली कृत 'Sorrows of Saitan' च्या आधारे]; यशवंत प्रेस, पुणे.
- (१५) श्रीमद्गीतादर्शन; गद्यपद्य आध्यात्मिक नाटक; एक अंकी रूपक; शके १८२४, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (१६) भक्त प्रल्हाद; संगीत पौ० नाटक, १९२८, लॉयल प्रेस, पुणे.
- (१७) वाचनमंदिर अथवा 'कटाक्ष' या सजेने स्वतंत्र व परतंत्र प्रसिद्ध झालेले निवडक लेख-भाग १ ला; १८८९; शेतकरी छापखाना, पुणे.
- (१८) मोठेंच गंडातर अथवा राष्ट्रसभेसंबंधाने बखेड्यांचे रहस्य, नाट्य-प्रवेश, १८९५; श्री विठ्ठल छापखाना, पुणे.

- (१९) पैसा मिळविण्याची युक्ति; [धंदे शिकण्याची आवश्यकता]; शेतकरी छापखाना, पुणे.
- (२०) नाटक का, कोणी, कसे, कोणते पहावे ? १९११; चित्रशाळा छापखाना, पुणे.
- (२१) महाराष्ट्र रंगभूमीचे सावत्सरिक समालोचन; १९१०, ज्ञानचक्षु छापखाना, पुणे; १९१२ चित्रशाळा छापखाना, पुणे.
- (२२) शकार; [मृच्छकटिक नाटकांतील शकाराच्या भूमिकेची चर्चा] १९१५, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (२३) भातुकली अथवा सुलींचे अनेक खेळ-प्रयोगरूपाने [थोंव्या, खेळ, म्हणी, उखाणे इ गोष्टीरूप खेळ]; आ दुसरी १९१५; आ. तिसरी १९२२ चित्रशाळा छापखाना, पुणे.
- (२४) नाट्यकथामृत, १९०७; [नाट्यकलेच्या उत्पत्तीची पौराणिक कथा] मनोहर प्रेस, पुणे.
- (२५) नाट्यबोध; [नाट्योत्पत्ति, नाटक कसे असावे वगैरे]; १९२२; आनंद छापखाना, पुणे.
- (२६) करमणूक (किंवा) अनेक प्रकारचे बोधपर असून मनोरंजक चुटके १८८९; धन्वंतरी छापखाना, पुणे.
- (२७) पारिभाषिक भूगोलज्ञान, [प्राचीन व अर्वाचीन माहितीसह]; १८८९; जगदीश्वर छापखाना, मुंबई.
- (२८) अंती बीझंट चरित्र, १८९४; पूणचंद्रोदय छापखाना, बडोदे.

वरवे, आनंदराव सखाराम [१८४५-१८९३] भाषातरकार. वेळगाव जिल्ह्यांतील अथणी गावी जन्म. वडील कस्टमखात्यांत नोकरीस होते. घरची परिस्थिति सामान्य असल्यामुळे कांहीं शिक्षण वडिलांच्या मदतीने, कांहीं वडिलांच्या स्नेहाच्या मदतीने व उच्च शिक्षण स्वावलंबनाने पार पाडले. प्राथमिक शिक्षण ठाणे येथे व माध्यमिक व उच्च शिक्षण मुंबई येथे झाले. १८७० मध्ये ते बी. ए. झाले व कांहीं वर्षे त्यांनी मुंबईच्या वुड्सन हायस्कुलात शिक्षकाचे काम केले. शिक्षक असतांना कायद्याचा अभ्यास करून

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

परीक्षा दिली पुढे १८७३ मध्ये, राजा सर टी. माधवराव इंदूर सस्थानचे दिवाण असतां त्यांनी त्यास इंदूरस बोलवून घेऊन प्रात न्यायाधिकाची जागा दिली १८७७ पर्यंत होळकरशाहींत त्यांनी नोकरी केली. न्यायखात्याच्या चिटणिसाचे जागेपर्यंत ते चढले होते १८७५ त सर टी माधवराव यांनी इंदूर सोडून बडोद्यास दिवाणगिरी स्वीकारली. त्याच्याबरोबर व मामाहून इतर आणखी काहीं मंडळींनी इंदूर सोडले, त्यात बरे हे एक होते. १८७७ त बडोद्यास ते सिटी मॅजिस्ट्रेटचे जाग्यावर गेले येथे ते अखेरपर्यंत असून वरिष्ठ कोर्टाचे न्यायाधिकाचे जागेपर्यंत ते चढले होते

बरे याची स्वतंत्र अशी ग्रंथरचना नाही. त्यांचे नावावर 'हिंमतबहादूर' व 'ठगाची ज्ञानी' अशीं जीं दोन पुस्तकें आहेत तीं दोन्ही अनुवादात्मक आहेत. पहिलें 'हॅम्लेट'चा अनुवाद असून, दुसरें कॅप्टन मेडोज टेलर याच्या 'कन्फेशन ऑफ ए ठग' या पुस्तकाचा अनुवाद आहे. 'हिंमतबहादूर' वाचताना स्वतंत्र नाटकासारखें वाटतें. मूळ नाटककाराच्या कृतीतील रहस्य व हृदय त्यांत यथासाग उतरलें आहे भाषाहि उत्तम, मनोहर, प्रसंगास साजेल अशी, यथोचित आणि पुन दरवारी थाटाची, पण सुबोध अशी आहे. 'ठगाची ज्ञानी' प्रथमतः 'विविधज्ञानविस्तार' मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध झालें. हें पुस्तक अपुरें आहे. भाषांतर चांगलें उतरलें आहे. त्याची भाषा दरवारी थाटाची, ऐटदार पण सुबोध, आणि मराठी बोलणाऱ्या उमरावाच्या तोंडीं शोभण्यासारखी आहे. तींत उर्दू व फारशी शब्द जरा वाजवीहून जास्त आहेत हें खरें, पण काल व व्यक्ती याना साजेल अशीच भाषा त्यांनीं मुद्दाम वापरली आहे.

विविधज्ञानविस्तारांत त्यांचे पुढील लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. १ मुलींच्या शिक्षणक्रमाविषयी एका जर्मन बाईचे विचार, २ जुन्या पुराण्या गोष्टी (यांत सोनाराची मुलगी, इराणचा सौदागर, सावत्र आई या तीन गोष्टी आहेत. रोमेशचंद्र दत्तकृत 'बगालियाना' या पुस्तकातून घेतल्या आहेत.), ३ राजा सर टी. माधवराव यांनी स्त्रीशिक्षणावर दिलेल्या व्याख्यानाचा सारांश.

[आधार : वा. ना. देवकृत 'चरित्रात्मक लेख, विविधज्ञानविस्तार, ऑग-सप्टें. १९०२.]

चाङ्मय :

(१) हिंमतबहादर (दानवखंडाचा राजपुत्र)—[हॅम्लेटचें रूपांतर];
१८९८; प्रकाशक, विविधज्ञानविस्तार, मुंबई.

(२) ठगाची जयानी; प्र. आवृत्ति १८८९, तृ. आवृत्ति १९३१.

बळवंत [१८५५-१९०३] कवि व वृत्तपत्रकार. याचें संपूर्ण नाव बळवंत जनार्दन करदीकर. कवि विनायक याचे हे बंधु. यांचा जन्म पश्चिम खानदेशांत धुळें येथें झाला याची सर्व कविता ' काव्यरत्नावली ' मासिकांत प्रसिद्ध झाली आहे. ' बळवंत ', ' गंधर्व ', ' रमाकांत ' अशा तीन टोपणनावानें ती आली आहे. धुळें येथील ' आर्यावर्त ' व ' खानदेश-वैभव ' या साप्ताहिकाचे ते संपादक होते ' प्रेमालेख्य ' या नांवाचें एक खंडकाव्य त्यांनी लिहिलें आहे.

बांदकर, कृष्ण जगन्नाथ [१८४४-१९०२] गोमांतकस्थ संतकवि. गोमांतकाची राजधानी जें पणजी शहर त्यापासून तीन कोसावर असलेल्या डोंगरी या गांवचे हे राहणारे. कुलपरपरागत धंदा भिक्षुकीचा. परंतु तिचा कटाळा येऊन, परमार्थसाधनाकडे मन वळल्यामुळें, तिचा त्यांनी ऐन तारुण्यात त्याग केला. रत्नागिरी जिल्ह्यातील वेंगुळें शहरीं, विष्णुबुवा सोमण नांवाचे रामदास पंथी एक अधिकारी साधु पुरुष होते, त्याचेकडून ग्रंथ परमार्थाची दीक्षा मिळाली. कांहीं काळ त्याच्या सहवासात घालविल्यावर स्वगृहीं परत येऊन यांनी आपल्या गावीं श्रीराम मंदिर बांधलें व उर्वरित आयुष्य भजन-पूजन-कीर्तनात व्यतीत केलें यांचा पारमार्थिक अधिकार मोठा होता कीर्तन-भजनप्रसंगीं म्हणण्यासारखीं अनेक सुरस पदे यांनी रचिलीं आहेत रामनवमीच्या वार्षिकोत्सव प्रसंगीं पौराणिक प्रसंगावर आधारलेलीं संगीत नाटके स्वतः रचून त्याचे प्रयोग करविण्याचा यांचा प्रघात असे. अशाच एका उत्सवप्रसंगीं, मिठाच्या कंत्राटाच्या निमित्तानें अण्णा किल्लोस्कराना बांदकराचा संगीत नाट्यप्रयोग पाहण्यास मिळाला. बांदकरांचे चरित्रकार रा. थळी यांनी या प्रसंगासंबंधीची पुढील प्रमाणें हकिगत दिली आहे " कै. अण्णा किल्लोस्करास श्री बांदकर महाराजांची कीर्ति ऐकून ठाऊक होती. यास्तव, तेहि

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

एके दिवशी या नाटकास आले. त्या दिवशी 'शुकरभासवाद' नाटक असल्यामुळे प्रयोगास अप्रतिम रंग आला. श्री वादकर महाराजांनी रचिलेली ती मनोहर पदे व त्यातील मोहक सगीत, भाषणाची अपूर्व पद्धति आणि लाटानुप्रासयुक्त गद्य पाहून कविवर्य अण्णाचें मन इतकें रमलें कीं, 'त्यांना त्या वेळीं एक प्रकारची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होऊन, श्री वादकर महाराजांना सदहू नाटकें घेऊन मुंबईस यावे अशी त्यांनीं विनंति केली, परंतु तीं नाटकें करून पैसे अगर कीर्ति मिळविण्याचा आपला हेतु नसून फक्त भगवल्लीलाप्रसार करण्याचाच आहे, असें त्यास उत्तर मिळालें. स्वतः येण्याची इच्छा नसेल तर नको, पण सदहू नाटकें तरी आपणास द्यावीं, अशी अण्णांनीं विनंती केली; परंतु तीं नाटकें पुस्तकरूपानें स्वतंत्र तयार नसून प्रत्येक पात्राकडे त्या त्या वेळीं तयार करून दिलेले त्यांचे खडे मात्र होते; त्यामुळे, तींही त्यास नेतां आलीं नाहींत. शेवटीं, आपल्याला नाटकें करण्याची याच ठिकाणीं स्फूर्ति उत्पन्न होत आहे, करिता हातचा प्रसाद तरी मिळावा, अशी इच्छा दर्शविली. ती पाहून बरें आहे म्हणून, श्रीरामाकडे व मारुतिरायाकडे ती त्यांची इच्छा पूर्ण करण्याबद्दल प्रार्थना करून श्रीवादकर महाराजांनीं मोठ्या प्रेमानें या भावी नाट्याचार्याला आपल्या हातानें नारळ व प्रसादपुष्पें दिलीं त्यानंतर अण्णांनीं शाकुंतल वगैरे नाटकें रचून रंगभूमीवर त्यांचे अनेक प्रयोग केले व दिग्गत कीर्ति मिळविली." वादकर महाराज हे स्वतः चांगले गायक होते. त्यामुळे त्यांच्या काव्यसंग्रहांत विविध रागरागिण्यांवर रचिलेलीं सुंदर व रसपूर्ण पदे आढळतात. त्यांची पद्यरचना सरळ, सुबोध व स्वानुभवपूर्ण अशी आहे. या आपल्या पद्यांच्या द्वारा त्यांनीं गोमातकात, श्रीमंतांपासून गरीबापर्यंत, कोणत्याहि प्रकारचा भेदभाव न ठेवतां परमार्थज्ञानाचा प्रसार केला.

वा ङ्म य :

- (१) स्वात्मतत्वामृतशतक; पद्य; १९०३. कर्नाटक छापखाना, मुंबई.
- (२) श्रीकृष्ण भट्ट वादकर याचा सचरित्र कवितासंग्रह, संपादकः कृष्ण जगन्नाथ थळी; १९३२; श्रीसतसध पुस्तकमाला, मुंबई.

बापट, गोविंद शंकरशास्त्री [१८४४-१९०४] सस्कृतज्ञ, सुबोध भाषातरकार. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील 'पुळ्याचें गणपति' ही यांची जन्मभूमि.

बडील उत्तम प्रकारचे शास्त्री असल्यामुळे त्याच्याच हाताखाली संस्कृताचा अभ्यास त्यांनी केला; धर्मशिक्षणहि त्यांस चागलें मिळालें. पुढील उच्च अभ्यासासाठी ते पुण्यास केशवशास्त्री नेने या तत्कालीन विख्यात विद्वानाकडे येऊन राहिले. त्याजकडे त्यांनी व्याकरण व न्याय याचा अभ्यास केला. बदलत्या कालानुसार, उदरनिर्वाहासाठी केवळ शास्त्राभ्यासावर अवलंबून न राहतां, अन्य कोणतें तरी द्रव्यदायी साधन जवळ असणे प्राप्त हें जाणून, पुणें येथील ट्रेनिंग कॉलेजात ते दाखल झाले. येथील अभ्यासक्रम त्यांनी शिष्यवृत्तीच्या जोरावर पुरा केला परीक्षा उतरल्यावर, त्यांस ठाणें येथील हायस्कुलांत शास्त्र्याची जागा मिळाली. या हायस्कुलात सहा महिने काम केल्यावर, त्यांची बदली बढतीवर अहमदनगर येथील हायस्कुलात झाली. तेथे त्यांनी तेरा वर्षे काम केलें. नंतर, ते बढतीवर, १८८१ साली, मुंबई येथील एल्फिन्स्टन हायस्कुलात आले. त्या जागीं दहा वर्षे काम करून, १९०१ साली त्यांनी पेन्शन घेतलें.

अहमदनगरास जाईपर्यंत, गोविंदशास्त्र्यास इंग्रजी भाषेचा संस्कार झाला नव्हता. नगरास आल्यावर, त्या भाषेचा अभ्यास त्यांनी खाजगी रीतीने केला व तिचें चागलें ज्ञान मिळविलें. त्याची ग्रहणशक्ति विलक्षण होती. संस्कृत भाषेचे मार्मिक शिक्षक या नात्यानें विद्यार्थीवर्गांत त्यांची जितकी प्रख्याति होती, तितकीच प्रख्याति 'उत्तम मराठी लेखक' म्हणून सगळ्या महाराष्ट्रांत होती. अहमदनगरास, असतांना त्यांनी लेखनास प्रारंभ केला. त्याचा पहिला ग्रंथ 'नौकानथनाचा इतिहास' हा होय. यानंतर दिनार्कस, नैतिमंदिर, सद्दर्शन, नेपोलियन बोनापार्टचे चरित्र, पाल आणि बर्जिनिया, हरि आणि त्रिंनक, इलिशावेथ, दाशरथिरामचरितामृत, व्युत्पत्तिप्रदीप इत्यादि पुस्तके त्यांनी लिहिलीं. यापैकीं बऱ्याच पुस्तकास सरकारचा आश्रय मिळाला होता. या पुस्तकांखेरीज 'संस्कृत ग्रंथार्थसंग्रह' या सदराखाली, कथापुराणांच्या आधारानें, सुमारे २५।३० पुस्तके त्यांनी लिहिलीं आहेत; परंतु ह्यावर त्यांचें नांव नाहीं. 'व्युत्पत्तिप्रदीप' या पुस्तकावरून, शास्त्रीबुवाच्या संस्कृत व मराठी या दोन्ही भाषांच्या ज्ञानाची उत्तम प्रकारें साक्ष पटते. त्याची भाषा अत्यंत शुद्ध, संस्कृत, सरळ आणि मधुर अशी असून, थोड्या शब्दांत पुष्कळ अर्थ आणण्याची त्याची शैली वर्णनीय आहे. शिवाय,

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्यांच्या लेखनात एक प्रकारची आस्था दिसून येते. 'पाल आणि व्हर्जिनीया' 'हरि आणि त्रिभुक्त' ('सेडफर्ड अण्ड मर्टनचे' रूपांतर) या पुस्तकात ही त्यांची गुणवैशिष्ट्ये विशेषत्वाने आढळतात. या पुस्तकाची रचना व भाषा इतकी साधी व रसाळ आहे की, वाचकास ती पुनः पुन्हा वाचावी, अशी इच्छा झाल्याशिवाय राहात नाही. शास्त्रीबुवांनी, विद्यार्थ्यांच्या उपयोगासाठी, कांहीं संस्कृत पुस्तकेंहि लिहिली आहेत.

शास्त्रीबुवा हे पक्के जुन्या मताचे होते, तरी इंग्रजी ग्रथाचे वाचनाने त्यांचे विचार व्यापक झाले होते. आजच्या काळीं, आपल्या चालीरीतींत व आचारविचारांत कोणत्या सुधारणा झाल्या पाहिजेत, त्याचा त्यांनी चांगला विचार केला होता व त्याची छटा त्यांच्या लेखांत, व्याख्यानात आणि ग्रथांत ठायीं ठायीं दृष्टीस पडते. 'ते जुन्या व नव्या मताच्या मंडळीस सारखेच मान्य होते,' असे जे 'बालबोध' कर्त्यांनी म्हटले आहे, ते अगदी खरे आहे.

वाङ्मय :

- (१) गद्यरत्नमाला, [विविध विषयातील गद्य वेंचे] प्र. आ. १८७६, चतुर्थ आवृत्ति १९०२; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (२) सद्धर्तन, प्र. आ. १८८२, ७ वी आवृत्ति १९१०; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (३) नीतिमंदिर. [मन्वाज्ञा, विदुरवाक्य व हितोपदेशसार]; तिसरी आवृत्ति १८९२, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (४) दाशरथिरामचरितामृत, [श्रीवाल्मीकि रामायणावरून प्रारंभापासून वनवासगमनापर्यंत], १८९३; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (५) वेणीवधन, [वेणीसहार नाटकाचे आधारें], १८९०, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (६) अनंतचतुर्दशीपूजा सार्थ कथा, [पोथी, भविष्योत्तर पुराणांतील कथा], निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (७) वटसावित्री पूजा सार्थ कथा, [पोथी]; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.

बापट नागेश विनायक

- (८) सत्यनारायण पूजा सार्थ कथा, [पोथी], निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (९) हिंदुस्थान देशाची अवनति, [हिंदु युनिअन क्लब, हेमत व्याख्यान-माला, व्याख्यान ७ वें], १८८७, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (१०) नौकानयनाचा इतिहास, १८७२, गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई; १८८८, एज्युकेशन सोसायटीचा छापखाना, मुंबई
- (११) व्युत्पत्ति-प्रदीप, १८८५, ९ वी आवृत्ति १९१७, निर्णयसागर छापखाना मुंबई.
- (१२) इलिझाबेथ अथवा सित्रिरिया देशातील हद्दपार झालेले कुडव, [इंग्रजीवरून], १८७४, एज्युकेशन सोसायटीचा छापखाना, मुंबई,
- (१३) आर्यवृत्त; [आर्य कोण, कोठून आले इत्यादि माहिती, ' आर्यविद्या-सुधाकरा'चे आधारे], १८८४; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई
- (१४) पंचतंत्रसार अथवा विष्णुशर्मनीतिकथा, आ. दुसरी १८८९, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (१५) हरि आणि त्रिचक, नवी आवृत्ति १९२८; आनंद छापखाना, पुणे.
- (१६) नापोलियन बोनापार्ट याचे चरित्र, [लॉकहार्टच्या इंग्लिश चरित्राचे आधारे]; १८७८.
- (१७) उदयन चरित, भाग ४ था; १८९२, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (१८) नागानदसार १८८८, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.

बापट, नागेश विनायक [मृत्यू मार्च १९०२] ऐतिहासिक कादंबरीकार व चरित्रकार. जन्मस्थान सातारा जिल्ह्यातील वाईक्षेत्र. याचे पूर्वज विनायकशास्त्री उर्फ नानाशास्त्री बापट सरदार रास्ते याच्या आश्रयाने वाई येथे येऊन राहिले. ते चार शाखांत पारंगत असून कृष्णातीरी स्नानसध्या, शास्त्रावलोकन, अध्ययन व अध्यापन यांत कालक्षेप करीत असत. खुद्द पेशवेहि त्यास मानीत त्याच्या सल्ल्याचे—धार्मिक बाबतींत—कधी कारण पडले तर, पालखी पाठवून बोलवणे येत असे. पुढे याच्यापैकीच एक गृहस्थ रास्त्याचे दिवाणहि झाले.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

नागेशराव बापट यांचे मॅट्रिकपर्यंत इंग्रजी शिक्षण झाले होते. कऱ्हाड येथील सुप्रसिद्ध 'चपू'कार व 'सुश्लोकलाघव'कर्ते विठोबा अण्णा दत्तरदार यांचेजवळ संस्कृताचेहि चांगले अध्ययन केले होते. या अध्ययनाचा त्यांच्या लेखनावर चांगलाच परिणाम झालेला दिसून येतो. कौटुंबिक परिस्थितीमुळे विश्वविद्यालयीन शिक्षण घेण्याची संधी त्यांना मिळाली नाही, प्रथम त्यांनी पोष्टखात्यात पोष्टमास्तर म्हणून पाच वर्षे काम केले व पुढे त्यावेळचे एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर मि. वॉडिंग्टन यांनी सरकारकडे त्याची शिफारस करून मुंबई सरकारच्या शिक्षणखात्यात त्याची बदली करून घेतली. या खात्यात डेप्युटी एज्युकेशन इन्स्पेक्टर म्हणून ते काम पहात असत. या कामावर धारवाड व बेळगाव या ठिकाणी ते चार वर्षे होते. पुढे या खात्यातील त्याचा उत्कर्ष सहन न होणाऱ्या त्यांच्या कांहीं हितशत्रूंनी त्याचे विरुद्ध कारस्थाने रचून त्यांचे विषयीचे त्यांच्या वरिष्ठांचे मन कलुषित केले. त्यामुळे १८७२ चे सुमारास त्यांना आपल्या नोकरीस मुकावे लागले. ही नोकरी सुटताच बडोद्यास श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांच्या आश्रयास ते जाऊन राहिले. कांहीं दिवस अवकारी खात्यात दरोगे म्हणून व पुढे मामलेदार म्हणून सस्थानची चाकरी केली या चाकरीच्या काळांतच त्यांचे बहुतेक सर्व ग्रंथलेखन झाले आहे. इ. स १९०२ मध्ये, निवृत्तीवेतन घेऊन सस्थानच्या सेवेतून निवृत्त व्हावयाचे असा हेतु धरून, कांहीं दिवसाची रजा घेऊन ते आपले जामात लक्ष्मण केशव वेलणकर याजकडे फलटणास येऊन राहिले व तेथेच हृदयविकाराने वारले. इतिहास व इतिहासतंत्रशोधन याचा याना अतिशय छंद जडलेला होता. सरकारी फिरतीत ते ज्या ज्या ठिकाणी जात, त्या त्या ठिकाणची चौकस बुद्धीने पाहणी करून ऐतिहासिक माहिती व कागदपत्रे मिळवीत याचा उपयोग त्यांनी आपल्या चरित्र व कादंबरी-लेखनात भरपूर करून घेतला आहे. आपली पुस्तके प्रसिद्ध करण्याच्या आधी त्यांनील कांहीं भागांचे जाहीर वाचन करण्याचा त्यांचा रिवाज असे. अशा तऱ्हेने वाचन बडोदे, पुणे, सातारा, फलटण, मलकापूर वगैरे ठिकाणी केल्याचे व ते लोकाना आवडल्याचे तत्कालीन वृत्तपत्रातील वृत्तांतावरून आढळते.

स्वदेश व स्वभाषा यांमदल नितांत अभिमान बाळगून, लेखणीच्या द्वारा,

कर्तव्यबुद्धीने त्यांची सेवा करण्याचें व्रत स्वीकारलेल्या, एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील फार थोड्या साहित्यसेवकांपैकी नागेशराव बापट हे एक होते. मार्गदर्शक, स्फूर्तिप्रद पण रसपूर्ण अशा गद्यग्रथांची त्या काळात भासणारी उणीव भरून काढावयास पुढें सरसावलेल्या लेखकांपैकी ते एक होते. 'पानीपतची मोहीम' या आपल्या ऐतिहासिक कादंबरीच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात. "मराठी भाषेत ग्रंथसंपत्तीचें भांडार फार अल्प आहे. शास्त्रीय विषयांवर लिहिलेले ग्रंथ हवे आहेत. तसेंच ऐतिहासिक साधनातील माहितीचा आधार घेऊन, रचनाचातुर्य, व्यवस्थाचातुर्य व भाषासौंदर्य या गुणांनी भरलेले ग्रंथ बाहेर पडू लागतील तरच, ग्रंथसंपत्तीची खरी सेवा आपल्याकडून घडू लागली असें म्हणता येईल. केवळ एकाच प्रकारच्या कल्पना, एकाच प्रकारचें वळण, एकाच प्रकारचे अलंकार व एकाच प्रकारची लेखनसरणी ग्रथात असता कामा नये इतके सर्व गुण असून शिवाय पद्यग्रथाची मोहकता सर वॉल्टर स्कॉट व लॉर्ड मेकॉले यांच्या ग्रंथांप्रमाणे गद्यग्रथातहि दिसून आली पाहिजे. पद्यग्रथांची अक्षरवटिका, यमक, प्रास वगैरेची ठासठी नको. पण त्यातील सौष्टव, लाघव, सुंदर व स्वाभाविक रचना, आणि मनोहर सौरस्य, या गुणांचा गद्यग्रंथात उत्तम प्रत्यय आला पाहिजे. तसेंच पद्यग्रथातल्या अतिशयोक्ति, कवीच्या ठरीव कल्पना व अप्रौढ कोट्या, कीं, ज्यांनीं भाषेला विरूपता येते, असले प्रकार वर्ज्य केले पाहिजेत. ज्या शृंगाररसाला पद्यग्रंथांत बहुधा अग्रस्थान मिळालेले असतें त्याला गद्यग्रंथात दावांत ठेवून ते ग्रंथ प्रौढ स्त्रिया, वयात आलेल्या मुली व वयातीत वृद्ध या सगळ्यांच्या हातीं पडण्यास पात्र असले पाहिजेत. तरच लोकांच्या नीतिमत्तेचा भंग होणार नाही. त्यात मोठमोठे अपरिचित शब्द, डौली वाक्यरचना, वक्रोक्ति, कर्णकटु श्लेश व फाजिल पांडित्य नसलें पाहिजे. साधी, सरळ व स्वाभाविक लेखनसरणी साधारणतः मनोहर लागते, तरी साधेपणाचाहि अतिरेक झाला तर रसहानि होऊन मनोरंजकपणा नाहीसा होण्याची भीति असते. लेखकांच्या मार्गांत अशा अनेक अडचणी उभ्या राहतात. तुकोबा-रायानीं म्हटल्याप्रमाणे 'बोल बोलतां वाटे सोपें, करणी करता टीर कापे,' असा आपणा सर्वास प्रत्यहीं प्रत्यय येतो. हें जरी सत्य आहे तरी, प्रत्येकानें

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आपआपल्या परी करणी करून दाखविण्याचा प्रयत्न केलाच पाहिजे. त्याशिवाय मराठी वाङ्मयाची सुस्थिति होण्याचा संभव नाही." बापटांच्या या उद्गारावरून त्याची लेखनविषयक दृष्टि स्पष्ट होते. ही दृष्टि ठेवूनच त्यांनी आपला लेखनसंसार थाटला. त्या ससारातील ती टापटीप, ती निर्मळ सौंदर्यसृष्टि, तें सहज खेळणारे काव्यशास्त्र विनोदाचें वातावरण, सारेंच काहीं वैशिष्ट्यपूर्ण ! विविध रसांचा थाट लीलेनें उडवून देणारा त्याच्या ताकदीचा लेखक त्यांच्या समकालीनात क्वचितच आढळेल. संस्कृत व प्राचीन मराठी सारस्वत याच्या अभ्यासामुळे त्यांच्या लेखनशैलीवर सुंदर सस्कार झालेले होते. त्या शैलीला अनुरूप अशी त्यांची भाषा होती. तिच्यातील तो डोळ, तो पाणिदारपणा, तो रसाळपणा, तो काव्योन्माद कोणाहि रसिकाचें हृदय पैजेनें बिकू शकेल. ग्रंथ हस्तलिखित स्वरूपांत असताना, जाहीर सभातून त्यातील निवडक भाग वाचून दाखविण्याचा त्यांचा रिवाज असे. बापटांच्या तोंडून हे भाग ऐकण्याकरिता, आजच्या काळात काव्यगायन ऐकण्यासाठी जितक्या आतुरतेनें व उत्सुकतेनें रसिकांच्या झुंडी जमतात, तितक्याच आतुरतेनें व उत्सुकतेनें, श्रोत्यांच्या झुंडी जमत. यासंबंधीचीं वर्णनें 'केसरी', 'इंदुप्रकाश' वगैरे पत्रात प्रसिद्ध झालेलीं आढळतात

बापटांचें पहिले पुस्तक 'श्रीमंत बाजीराव बळाळ उर्फ पहिले बाजीरावसाहेब पेशवे यांचें चरित्र हें होय "मराठी भाषेंत एकाद्या ऐतिहासिक पुरुषावर ग्रंथ लिहून स्वभाषेची यथामती सेवा करावी, असें बरेच दिवस या ग्रंथकर्त्यांच्या मनात घोळत होतें. परंतु त्या इष्ट हेतूचा अंकुर हृदयभूमीच्या बाहेर न पडतां आतल्या आंत थवकून राहिला होता. पुढें पहिले बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या फारकीर्दीवर ग्रंथ लिहिण्याबद्दल दक्षिणा प्राईस कमिटीकडून जाहिरात लागली तव्हां तो अंकुर वाढीस लागून त्याचा हा ग्रंथरूप वृक्ष बनला कमिटीची जाहिरात पाहिली, त्यावेळेस फक्त ८१९ महिन्यांची मुदत उरली होती. तरी 'यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः' असा विचार करून, जुने मराठी दाखले, जुन्या मराठी खबरी, कित्येक इंग्रजी इतिहास, व वृद्ध वृद्ध लोकांच्या तोंडच्या विश्वसनीय गोष्टी, या साधनांची जुळवाजुळव करून, त्यांच्या साहाय्येनें मुदत भरण्याच्या आत हा ग्रंथ लिहून कमिटीकडे

पाठविला, ऐतिहासिक कादंबरीच्या धर्तीवर लिहिलेले हे रसाळ चरित्र आहे. यापूर्वी निघालेल्या अशा तऱ्हेच्या पुस्तकांत याची बरोबरी करील असे एकहि पुस्तक नाही. 'या चरित्रलेखकाच्या आर्गी कल्पनाशक्ति सर्वोत्कृष्ट आहे. राग, भय, प्रीति, उन्साह, इत्यादि मनोविकार आणि सृष्टिरचना यांचे हुबेहुब वर्णन करण्याची ह्याची हातोटी उत्तम आहे. याचे विचार मोठे गहन आणि शुद्ध असून, ते स्पष्ट करून दाखविण्यास भाषाहि त्याच्या अगदी मुठीत आहे. त्यांची वर्णने मोठी सुरेख आणि चटकदार आहेत. त्याने उभे केलेले पुतळे स्वभावसिद्ध आणि भव्य आहेत. त्याची गद्यरचना मन रमण्याजोगी आणि बोधपर आहे' असे दक्षिणा प्रार्थना कमिटीचे चिटणीस राजजीशास्त्री गोडबोले यांनी या पुस्तकावर व्यक्त केलेले मत रास्त वाटते या चरित्रामुळे बापटांचा चांगलाच बोलबाला होऊन पुढील लेखन हाती घेण्यास त्यास प्रोत्साहन मिळाले. बापट यांनी ज्या काळात हे चरित्र लिहिले त्यानंतरच्या काळांत अरेच ऐतिहासिक सशोधन-विशेषतः पेशवे दत्तराजे-होऊन विपुल माहिती उपलब्ध झाली आहे रियासतकार सरदेसाई यांनी या सर्व माहितीचा उपयोग करून बाजीरावाचे जे चरित्र लिहिले आहे त्याने ऐतिहासिक विश्वसनीयतेच्या दृष्टीने यापूर्वील सर्व चरित्राना मागे टाकले आहे त्यामुळे बापट किंवा इतर चरित्रकारांच्या कृती यांचे गुणमापन केवळ साहित्याच्याच दृष्टीने करावे लागेल. बापटांच्या या चरित्रात, कादंबरीतच शोभेल असा काल्पनिक भाग बराच आहे. उदाहरणार्थ, बाजीरावाची बाल्यदशा, ब्रह्मेन्द्रस्वामीचा मठ व त्याचे उपदेश, छावण्याची वर्णने हा सर्व भाग भाषा व कल्पना या दृष्टीने नितांत रमणीय उतरला आहे वानगीदाखल येथे दोन उतारे देतो:

ब्रह्मेन्द्रस्वामीच्या मठातील एका प्रातःकाळचे खालील वर्णन पहा

“ नि यनियमाप्रमाणे वैशाखमासी एके दिवशी प्रातःकाळी समाधि विसर्जन करून स्वामी आपल्या शिष्यवर्गास मठात पाठ सांगत बसले होते अहाहा ! काय त्या स्थळाचे त्या वेळचे वर्णन करावे ! मठातील भूमिका झाडसारखे करून स्वच्छ केल्या आहेत. मठाच्या आंत व बाहेर अशुचि किंवा अमंगल पदार्थांचे नाव नाही त्याच्या सभोवती दर्भ, दूर्वा, तुळशी व फुलझाडे फुलली आहेत. त्याजवर वसतऋतु स्वच्छ क्रीडत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आहे. मठाच्या समोर एक लहानसा ओढा असून त्याचे स्वच्छ निर्मल पाणी झुळझुळ वाहत आहे. बालकांचे आरक्त किरण मठद्वारांतून स्वामींच्या पायांपर्यंत पसरले आहेत व्याघ्राचरावर हे सुवर्णकांति महापुरुष पद्मासन घालून अधिष्ठित झाले आहेत. त्यांनीं अगास चर्चिलेल्या भस्माचा आणि दोहो बाजूस केळीच्या पानावर ठेविलेल्या तुळशीफुलांचा धमधम सुवास सुटला आहे. गळ्यात, हातांत व दडांत रुद्राक्षाच्या माळा रुळत आहेत. हातांत स्मरणी हालत आहे. कटीस कौपीन आणि अंगावर काषायवस्त्रें परिधान केलीं आहेत. लाक्षारसाने रंगविलेला लाल कमंडलु स्फटिकवत् स्वच्छोदकानें ओतप्रोत भरलेला आहे. स्वामींच्या सन्मुख दर्भांसने घालून ठेविलीं आहेत. त्यांजवर स्नानसंध्यादि ब्रह्मकर्म आटोपून शिष्यवर्ग पुढें पोथ्या सोडून बसला आहे. इतर ब्रह्मचंद्र, भक्तजन व श्रोतृमंडळ यांचीहि दाटी झाली आहे स्त्रियांनीं आत प्रवेश करूं नये अशी मठाची मर्यादा असे, म्हणून त्या मठद्वारातूनच पायाचे दर्शन घेत आहेत. दोहीं अगास बंद, शास्त्रें, पुराणें, भाष्य यांच्या पोथ्या भगव्या वेष्टनात गुंडाळून पाटावर एकावर एक रचून ठेविल्या आहेत. स्वामींच्या अग्रभागीं सामवेदातर्गत छांदोग्योपनिषदाची पोथी होती, तीतून ' एकमेवाद्वितीय ' या महावाक्यावर त्याचें व्याख्यान चाललें आहे. त्याची भाषण करण्याची आणि उपपादन करण्याची सर्वोत्कृष्ट शैली पाहून श्रोते चित्रासारखे तटस्थ बसले आहेत. स्वामींची मधुर वाणी उपदेशामृत स्रवत आहे, आणि उत्कठित श्रोत्यांचे तृषित कान त्याचें पान करण्यास्तव ' आ ' पसरून बसले आहेत. त्या समयीं त्यांस असें वाटे, कीं सेवकजनांवर अनुग्रह करण्यासाठीं स्वामींच्या जिव्हार्त्री शारदादेवी, पार्श्वभागीं ऋद्धिसिद्धि आणि अग्रभागीं वेदश्रुति ह्या साक्षात् आपले वरदहस्त पुढें करून बसल्या आहेत ! वा. ! काय या मठाची योग्यता ! हें रम्य स्थळ केवळ प्रतिबंदरिकाश्रमच होय. ससार-दुःखानें गांजलेले, नाना विपत्तींनीं रंजीत आलेले, आणि महदपराध करून संतप्त झालेले पापात्मे यास या मठात येण्याचरोबर स्वस्थितीचा व स्वकृत कर्मांचा खेद व पश्चात्ताप होऊन ते म्हणतात, " जळो तो ससार ! पुरे ती यातायात ! आग लागो त्या घनाला ! आता सर्वसंगाचा परित्याग करून या वैराग्यनिधिमठातच निरंतर वास करू "

बाजीरावाच्या छावणीचे रेखाटलेले खालील चित्र पहा.

“ते गुलाबी थडीचे दिवस होते. आंब्याच्या झाडावर पाचेसारखे हिरवेगार राघू चिंव चिंव करीत होते, व इतर पक्ष्याचा किलकिल शब्दहि मधून मधून चालला होता. जिकडे तिकडे हिरवेचार गवत व दूर्वांची बेटे वाढली होती. झाडाखाली पानांच्या फटीतून उन्हाचे लहान लहान असख्य कवडसे पडले होते त्या जणू वाटोळ्या, लावोळ्या व बदामी वगैरे घाटाच्या आरशाच पसरून ठेविल्या आहेत असा भास झाला. दरबारच्या तबूवर विस्तारयुक्त पांच वडाची दाट छाया होती. त्यांच्यावर अनेक रंगांचे व अनेक जातीचे पक्षी बसून शब्द करीत होते. वारा सोसाट्याने भणभण वाही, तेणेकरून झाडांची पाने फणफण वाजत, व खाली जमिनीवर उन्हाचे कवडसे पडले होते, ते झरावर मार्गेपुढे हेलकावे खात. त्या समयी ती पाच वडाची गजबजलेली जमीन थरारत आहे की काय असा भास होई. पलीकडे काही अंतरावर शाळूची शेते वाढली होती. त्यातच तीळ व करडई पेरली होती. त्याजवर पिवळी व ताबूस वर्णांची फुले फुलली होती. त्याच्यापुढे काही अंतरावर कृष्णानदीचे स्वच्छ काळेभोर पाणी संथपणे वाहत होते. पलीकडे पांडवगड व दुसरे डोंगर हिरवेगार दिसत होते. त्यांच्या आसपासची सर्व जमीन हिरव्या रंगाने रंगभूमीसारखी चमकत होती. गांवाच्या पाणवट्याजवळ एक चिमणबाग होता. तेथे लिंबाच्या झाडावर काही हिरवी, काही पाडास आलेली व काही पिवळी जर्द कागदी लिंबे लटकली होती. गाजरे, रताळी, भुईमूग व हुरडा खाऊन गाजरासारखी लाल गुराख्याची पोरें हिडत होती. ती आपल्या गुरांस पाणी पाजून पावा वाजवीत घराकडे हाकीत चालली, तेव्हा वासरांच्या ओढीने गाई शेषट्या चंवरीसारख्या वर धरून चौखुरी उड्या टाकीत हंमा करीत गांवाकडे धावत चालल्या होत्या. मस्त पोळ, गुराख्याचे टोणपे खात होते. तरी नीट न जाता आडवे तिडवे पळत होते. यामुळे त्यांच्या मागून धावतां धावतां काही गुराख्यांचे सर्वांग घामाने पाघळत होते. एक पोर एका म्हशीला बदाबद काठीने झोडपू लागले, तेव्हा ती रागाने उलटून त्याच्या आगावर धावली, तेव्हा तें भितरें पोर घाबरून

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

मागे कुंपणांत पडलें. कांटे लागून त्याच्या आगाचे लोंचके निघाले. हें पाहून त्याला बाजीरावानें तत्काळ काढवून आपल्या अंगावरचें धोतर देऊन त्यास घरीं लावून दिलें. एक शिपाई भाकर सोडून चटणीकांद्यारीं खान बसला होता, इतक्यांत तेथें एक भिकारी म्हातारी चाई काठी टेंकीत टेंकीत येऊन गयावया करून तुकडा मागू लागली शिपाई मुकेनें व्याकुळ झाला होता, म्हणून तिला त्यानें बरेंच झिडकारिलें, व तिची काठीहि हिसकावून घेतली, तरी ती जाईना. तेव्हां तो इतका संतापला, कीं त्या सटवीला उभी चिरावी असें मनांत आणून त्यानें आपल्या तरवारीला हात घातला. बाजीरावाची तिकडे नजर गेली. मग त्यानें तिला जवळ बोलवून तिच्या हातावर दोन रुपयें टाकले, तेव्हा ती त्याच्या पाया पडून त्याला आशीर्वाद देऊन चालती झाली.

साध्या वनभोजनात जी गंमत आहे, ती राजवाड्यांतील पचपक्काची मेजवानींतहि नाही. कोठें चपातीभात, कोठें खीरपुरी, कोठें चटणीभाकर, कोठें कादाभाकर, कोठें नुसती बाजरीची गोड भाकर, तिला झुणका आहे आहे, नाही नाही, कोठें नाचण्याची लाल भाकर, हुलग्याची तावडी उसळ, ताडुळजाची रानभाजी आणि उडदाचें पातळसें कढण, असा त्या तळावर जिकडे तिकडे जेवणाचा थाट उडालेला होता भूक चरचरीत लागून पोटात कावळे कोरूं लागले म्हणजे नुसता कोडाहि माड्यापेक्षा गोड लागतो. ओलीकोरडी भाकर खाऊन वर कृष्णेचें गोड पाणी वर तोंडे करून घटाघट प्याले, तेव्हा कित्येकाच्या कानानाकात पाणी शिरून ते फडाफड शिकलें, काहीं लोक न्याहारी करून नदीच्या कांठीं घाईघाईनें ओंजळीनें पाणी पिण्यास चालले, तेव्हा घोड्यांच्या पायबंदात व तबूच्या तणावाच्या दोरांत पाय अडखळून सपशेल पडले. हा तमाशा पाहून भोवतालचे लोक खदखदां हसू लागले. आजारी होते, त्यांत बाजीरावानें जवळ उभा राहून अळेंबळें लिंबाइतका भात चारविला त्रिनीवरच्या लोकास रात्रीं आलोचन जागरण झाल्यामुळें ते झाडाच्या बुंध्यांशीं घोंगड्या टाकून घोरत पडले होते. त्यांपैकी एकाच्या पायास जखम झाली होती, तेथें माशा घोंगावत होत्या. त्या जखमेवर आपल्या हातानें हळूच झाकण घालून बाजीराव पुढें

चालला. पुढें एक जण हातावर हुरडा चोळून फक्या मारीत बसला होता, त्याच्या खाण्यापिण्याची बाजीरावानें चौकशी केली. तेव्हा तो म्हणाला, 'सरकार, ओलेंकोरडें जसें मिळेल तसें खाऊन धन्याची निमकहलाल चाकरी करावयाची एवढें आम्हांला ठाऊक. हे पाय काय ते आम्ही जाणतो. दुसरें तिसरें काहीं आम्ही जाणत नाहीं.' असा समाचार घेत घेत जेथें त्याचे बसावयाचे घोडे ठाणबंदी केले होते, तेथें तो आला. घोड्यानीं लगेच आपल्या धन्यास ओळखून, खाणें टाकून, कान टवकारून व शिडें वर धरून ते प्रेमानें खिकाळूं लागले. जवळ येऊन आपल्या आगावरून प्रेमानें हात फिरवावा, पुठ्यावर थापटावें व चुचकारावे म्हणून ते जमिनीवर टापा मारू लागले, व खुरानीं जमीन खणूं लागले. मग जवळच हिरवीगार कोवळी हरळी दाट उगवली होती, ती बाजीरावानें आपल्या हातानें उपटून पदरांत घेऊन दिलप्यारा, लालप्यारा, सारंगा, जरदानट अशीं नावें घेऊन त्याच्या तोंडात मूठ मूठ हरळी देऊन त्याच्या पाठी थोपटून, त्याच्या तोंडावरून ममतेनें हात फिरवून, प्रेमानें मुके घेऊन तो निघाला. तेव्हां त्या मुक्या पण शहाण्या जनावराचें समाधान होऊन ते फुरफुरें लागले.

जरा पुढें चालला, तों समोरून एक मोठा मस्त रेडा नाक फेंदारून सों सों करीत बाजीरावाच्या आंगावर धावून येत आहे, असें पाहून झोळकरानें त्याच्या नाकाडावर आपल्या सोट्याचा असा जोरानें रडा मारिला, कीं त्याबरोबर तो कोलमडून खाली पडला. त्या वेळेस काहीं लोक तेथें विस्तर पेटविण्याकरिता काटकें गोळा करीत होते, ते सू पळाले, व काहीं शिपाई आपल्यापुढें आरशा ठेवून कगणीदार पागोटें बाधीत होते त्याची धांदल उडाली. पुढें काहीं ठिकाणीं बोथाटी फिरविणें, निशाण मारणें, घोड्यास मंडळावर धरणें व कुस्त्या खेळणें, हीं कामें चाललीं होती, तींही त्यानें क्षणभर उभें राहून पाहिलीं.

त्या दिवशीं गोविंदा शागिर्दास बराच वेळ सापडल्यामुळे त्यानें जेवणाचे चार पदार्थ जास्त केले. केळीच्या लाव लाव आगोतल्या माडून, त्यावर दोन भाज्या, दोन चटण्या, कोशिंबिरी, आमटी, भात, वरण, लोणकडें

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

तूप, चपाती, ताकतव वगैरे पदार्थ केलेले वाढले. अशा थाटाने काहीं सरदारस पक्कीस घेऊन बाजीरावाने पाचवडास वनभोजन केले. भोजनोत्तर बाजीराव व आपा बुदबळांचे चार डाव खेळले. एका बाजूस शिंदा व दुसरे बाजूस होळकर बसून त्यांनी आपापल्या पक्षास डाव सांगितला. करमणुकीकरिता घटकाभर ही त्यांची लुटपुटूची लढाई झाली. बुदबळें लाकडाची खरी, पण खेळणारास खेळतांना खऱ्या लढाईसारखा अंगी आवेश येत असतो. हा अकलेचा खेळ आहे म्हणून त्याला 'बुद्धिबळ' हें नाव यथार्थ दिलें आहे."

बापटांचा पिंड इतिहासकाराचा नसून कादंबरीकाराचाच विशेषत्वानें होता.

'बाजीराव पेशवे' यांच्या चरित्राइतकेंच गाजलेलें बापटांचें दुसरें पुस्तक 'पानिपतची मोहिम' हें होय मराठ्यांच्या इतिहासातील चिरस्मरणीय अशा प्रसगावर लिहिलेली ही ऐतिहासिक कादंबरी आहे. इंग्रजीतील 'लालन दी बैरागन' या कादंबरीचा आधार घेऊन व त्यांत पानिपतसंबंधी बखरी वगैरेंतून मिळणाऱ्या माहितीचा उपयोग करून ही कादंबरी रचली आहे. या ऐतिहासिक कादंबरीसंबंधीची आपली भूमिका, तिच्या सोळाव्या प्रकरणांत त्यांनी पुढीलप्रमाणें स्पष्ट केली आहे. "ऐतिहासिक कादंबरीकार हाहि एक प्रकारचा इतिहासकारच होय. काहीं गोष्टी वर्णनीय असून विस्तारभयास्तव अथवा अन्य कारणास्तव इतिहासकाराला अजीबाद सोडून घाव्या लागतात. त्याच गोष्टी आधाराला घेऊन ऐतिहासिक कादंबरीकार आपली ऐतिहासिक इमारत उभी करितो तत्कालीन लोकस्थिति, तत्कालीन देशस्थिति, तत्कालीन आचार-विचार व तत्कालीन रीतिरिवाज, तो आपल्या ग्रंथांत ग्रथित करितो. तात्पर्य, इतिहासातील न्यूनता परिपूर्ण करण्याविषयी त्याचा प्रयत्न असतो; परंतु, अशा नमुन्याच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या मराठी भाषेंत फार थोड्या आढळतात. किंबहुना, नाहींत म्हटलें तरी चालेल. हिंदुस्थानच्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासात, शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, इत्यादि नवरसानीं परिप्लुत असे विषय बरेच आढळतात. त्यांजवर अनेक कादंबऱ्या व नाटकें रचितां येतील; परंतु आपल्या देशांत अद्यापि,

हिंदु 'सर वॉल्टर स्कॉट' किंवा हिंदु 'शेक्सपीयर' निपजू लागले नाहीत, तरी कालांतराने ते निपजतील अशी आशा आहे. तोंपर्यंत, दुधाची तहान ताकाने भागवावी, असे मनांत आणून, हे पुस्तक लिहिण्याचे काम हाती घेतले आहे." या कादंबरीची पृष्ठसंख्या ६०० हून अधिक आहे. बापटानी कादंबरीसाठी निवडलेला प्रसंग, "कर्वीच्या स्फूर्तिनिर्झराला अक्षय्य वाहाव-याला लावणारा एक अलौकिक प्रसंग होय ! कोण्या तत्कालीन कवीने आपल्या प्रतिभेची चमक या प्रसंगावर पाडली असती तर त्या काव्याला आणि कवीला महाराष्ट्रीयांच्या हृदयात निरंतरचें मानाचें आसन मिळाले असतें ! आमचे मयूर पंडित याच काळात कर्णार्जुनांचे जुने पराक्रम आपल्या अनुपम काव्यकौशल्याने वर्णित होते. कोणी असाच दुसरा पत पानिपतच्या वाट्याला आला असता, तर त्या योगाने आपल्या सर्वांची पत आजमितीला शतपटीने वाढली असती ! या अशाच प्रेरणाचे धक्के मनास बसून बापट यांनी हा रसोत्कर्षक प्रसंग वर्णनास घेतला असावा. बापट हे कुशल कादंबरीकार होते यात संशय नाही. त्याची वर्णनशैली अत्यंत चटकदार, मार्मिक व परिणाम-कारक आहे. निरनिराळ्या भावनाची मुद्रा आपल्या वाचकांच्या अंतःकरणावर पक्की ठोकून उठविण्यांत त्यांनी चांगले यश मिळविलेले दिसते. आमच्या म्हणण्याचे पुष्ट्यर्थ आम्ही प्रस्तुत कादंबरीतील (आ. दुसरी) पृष्ठ ५३, ८५, ४२७, ४७२ वगैरे अनेक स्थळाकडे बोट दाखवूं. भाऊसाहेबांचा बडा दरबार— पृ. १६५—७२ किंवा खुद युद्धाची धुमश्चक्री किंवा निरनिराळे सरदार यांची वर्णने, तसेच पहाटेची, रात्रीची, झाडीची, बागाची, मठाची, अंतःपुराची, द्वंद्वीची, मसळतीची, दंग्याची, पलायनाची, युद्धाची, छावणीची, स्वारीची, इमानदारीची, दुष्मानदारीची, शोकाची, वीरश्रीची, भोळेपणाची, खंचिरीची, खुन्नसुरतीची, विक्राळपणाची, कोंवळेपणाची, रानदाडपणाची वगैरे अनेक वर्णने प्रसंगानुरोधाने बापट यांनी ग्रंथांत मोठ्या समर्पकतेने व चतुरपणाने केलेली आहेत. घोड्यांची कानकळाशी, किल्ल्याची गोठवण, गोळ्यांची श्रावणझड, स्वाराची रवण इत्यादि मार्मिक शब्दयोजना; किंवा 'सुभेदार उदाच्या दिगासारखे आहेत', 'कल्यांची शेतें पिकविली होती', 'अंगावरची लव दिसते न दिसते तोंच', अशी खुबीदार वर्णने ही कादंबरीकार आपले कलम

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

किती सफाईने चालवीत आहे याचे उकृष्ट पुरावे होत. सातरंग, तुरकी वगैरे घोड्यांच्या चाली; सरस्वतिबीन, खजिरी, मजिरी वगैरे गायनसामुग्री; धोप, कडाबीन, साग वगैरे हत्यारें इत्यादिकाची माहिती ग्रथकर्त्याने परिश्रमाने मिळवून तिचा वर्णनाचे कार्मी योग्य उपयोग केला आहे. लखनूर वगैरे स्थळी आपण केलेला प्रवास, नारायणसिंग हजारी वगैरे सारख्यांपासून पाहण्यात आलेले चमत्कार, मुक्तेश्वरादि मराठी कवी व कालिदास चपूकारादि संस्कृत कवी यांच्या ग्रंथवाचनाने आलेले चातुर्य याचाहि ग्रथकाराने, कृत्रिमतेचा दोषहि क्वचित् अंगी लागला तरी तो सहन करून, उपयोग करून घेतला आहे पुरुषोत्तम कवीच्या शिवकाव्यासारखे संस्कृत काव्यसुद्धां येणेप्रमाणे त्यास लाभदायक झाले आहे. शाहिरी पोवाडे म्हणजे मराठी नाण्याचा आरसा. त्याचीहि लज्जत ग्रंथकाराने वाचकांस दाखविली आहे (पृ. ३२६) ग्रथकारास एक नवीन पोवाडा मिळाला तोहि (पृ. ५९६) त्याने आख्येने आपले ग्रथांत दाखल केला आहे. साधेल तेथे प्रस्तुत परिस्थिती-विषयी आपल्या विचाराचे ओझरते दिग्दर्शनहि त्याने केले आहे.” *

त्रापटांनी या कादंबरी व्यतिरिक्त ‘छत्रपति संभाजी महाराज अथवा राजाचे दुष्कर्म राजाला भोवते आणि प्रजेलाहि भोवते’, ‘चितूरगडचा वेढा’ अशा दोन छोट्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. पहिली ‘पानिपतची मोहीम’ हिच्या आधी तेरा वर्षे व दुसरी ‘मोहिमे’नंतर दोन वर्षांनी लिहिली. ‘संभाजी कादंबरी संभाजी महाराजांच्या चरित्रावर, मराठ्यांच्या राज्यकारकीर्दीवर लिहिलेले इंप्रजी इतिहासग्रंथ, मराठी बखरी व दंतकथा यांच्या आधाराने लिहिलेली आहे. या कादंबरीला, जंभार सस्थानचे अधिपती श्री. पतगशहा विक्रमशहा यांनी उची पोशाकातह एक मोठी रक्कम बक्षिस दिली होती.

त्रापट यांनी कादंबरीलेखनास ज्या कालांत सुरुवात केली त्या कालातील कादंबरीलेखकांचा ओढा, वास्तवतेपेक्षा रम्याद्भुततेकडेच अधिक होता. कादंबऱ्यांना पौराणिक, ऐतिहासिक किंवा सामाजिक असे जरी म्हटले जात होते तरी त्यातील स्थल, काल व व्यक्ती पौराणिक, ऐतिहासिक किंवा

* द्वितीयावृत्तीची प्रस्तावना, प्रो. द. वा. पोतदार

सामाजिक सत्याचा धरून असतच असेंहि नाही. मुख्यतः मनोरंजन आणि जातां जातां सहज साधला तर उपदेश, असेच सामान्यतः लेखकाचें धोरण असे. या धोरणाला थोडीशी कलाटणी 'मोचन-गड' कर्ते गुजीकर व नागेशराव बापट यांनीच प्रथम दिली हे दोघेहि विद्वान व इतिहासाचे डोळस अभ्यासक असल्यामुळे इतर समकालीनाप्रमाणे ऐतिहासिक सत्याचा विपर्यास सहसा होऊ न देण्याची त्यांनी बरीचशी दक्षता घेतली. त्यांच्या काळांत जी काही ऐतिहासिक साधनसामुग्री उपलब्ध होती ती, व परंपरेनें कानावर आलेल्या कथा यांच्या आधारावर कथानकाचा सांगाडा तयार करून व त्यांत आपल्या कल्पनेनें मालमसाला भरून त्यांनी भूतकालीन प्रसंगांची व व्यक्तींची चित्रे वर्तमानकालीन समाजापुढे ठेविली. आज, इतिहाससशोधकांच्या प्रचंड परिश्रमांमुळे विपुल ऐतिहासिक साधनें उपलब्ध झालीं आहेत. त्यायोगे, ऐतिहासिक व्यक्ति, प्रसंग व घटना वासंधींच्या रूढ समजुती व कल्पना बदलणे प्राप्त झाले आहे. बापटाच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या, ही गोष्ट लक्षात ठेऊनच वाचल्या पाहिजेत. 'छत्रपती संभाजी महाराज' या कादंबरीतील तुळशीबाई, शहाजादी रोशनार, या कथानकात काव्यात्मता निर्माण करणाऱ्या पात्रांना इतिहासाचा मुळीच आधार नाही. या पात्रांना हाताशी धरून संभाजीची रंगविलेली जीवनसृष्टी काल्पनिक आहे. तिला सत्याचा आधार नाही औरंगजेबाची जी एक मुलगी शिवाजी व संभाजी यांबद्दल विशेष सहानुभूतीनें पाहतांना आढळते, तिचें नांव झीनतुन्निसा बेगम असें होतें. या बेगमेचा संभाजीशीं साक्षात् संबंध कधींहि आला नाही. औरंगजेबाविरुद्ध संभाजीस हाताशीं धरून महाराष्ट्रांत कांहीं वर्षे राहून कारस्थान करीत असलेल्या तिच्या भावांमुळे—अकबरशहा—अप्रत्यक्षपणे राजकीय पत्रव्यवहारातून आला असेल तेवढाच. प्रण्याचा त्यांत लवलेशहि नव्हता. संभाजीच्या वधानंतर शाहू व त्याची आई येसूबाई यांचा तिनें उत्तम प्रकारे परामर्श घेतला व पुढे त्यांना सुखाचे दिवस दाखविले. हे तिचें करणें, संभाजीबद्दलच्या अनुरागाचें द्योतक होतें असें अनेक कवींनी व कादंबरीकारांनी मानलें आहे. पण वस्तुस्थिति तशी नाही. तिच्या अंतःकरणांत वसत असलेल्या बापाच्या स्वभावाशीं विसदृश असें—उच्च दर्जाच्या माणुसकीचें तें द्योतक होतें.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

बापटांची तिसरी ऐतिहासिक कादंबरी 'चितूरगडचा वेढा' ही होय. इ. स. १५६७ त अकबर बादशहाने चितूरगडास वेढा दिला तो प्रसंग यात वर्णिला आहे. "पूर्वी रजपूत लोकांत कित्येक अवर्णनीय पुरुष व स्त्रिया होऊन गेल्या. त्यांनी आपल्या देशाचे वैभव राखण्यासाठी काय काय केले, त्याच्या अंगी देशाभिमान व कुलाभिमान कसा सोज्ज्वल रीतीने वास करीत होता, स्वातंत्र्य कायम राखण्यासाठी त्यांचे मन कसे स्फुरत होते, ममत्व टाकून स्वदेशहितार्थ आपले तन-मन-धन कसे अर्पण करीत आणि अश्रांत श्रम घेत, इत्यादि गोष्टी या पुस्तकापासून वाचकांनी ध्यानात ठेवण्यासारख्या आहेत. नुसते लढाईचेच वर्णन दिल्याने वाचकाची तृप्ति होणार नाही असे समजून, अकबरशहा व त्याचे प्रतिस्पर्धी रजपूत लोक याचा थोडासा वृत्तात या पुस्तकाच्या आरंभी व शेवटी देऊन मध्ये चितूरगडच्या लढाईचे वर्णन दिले आहे ते जितके भरपूर व साधार देववेल तितके दिले आहे. प्रसंगविशेषी व स्थलविशेषी, कोठे पोक्त, उदात्त व उन्नत विचार; कोठे कोटिक्रम व नम्र परिहास; व कोठे शब्दप्रहार आणि सत्यनिरूपण, हे प्रकार पाहण्यांत येतील, पुस्तकाची भाषासरणी जितकी साधी, गंभीर, सालंकृत, सुबोध व सुरस करवेल तितकी केली आहे. यांत मुख्य वीर व भयानक रसांचेच प्रसंग भरले आहेत. क्वचित् स्थली शृंगाररसाचीहि थोडीशी झांक दिसून येईल "

बापट याच्या वरील पुस्तकाव्यतिरिक्त 'राजगुरु दादोजी कोंडदेव आणि छत्रपति शिवाजी महाराज,' 'श्रीमन्महाराणी जमनाबाईसाहेब गायकवाड चरित्र,' 'सुरस वाक्यरत्नावलि,' 'लिकलेअर चरित्र,' 'सुभद्राहरण', अशी आणखी पाच पुस्तके आहेत. पहिले निबंधात्मक स्वरूपाचे असून, त्यातील 'विषय, इतिहास, वृद्धपरंपरेने चालत आलेल्या गोष्टी व कित्येक इंग्रजी आणि मराठी ग्रंथ याच्या आधारे लिहिला आहे. एवढे मात्र कळविणे भाग आहे की, 'दादांचा उपदेश' (भाग २ रा) हा अस्सल उपदेश नव्हे, व तसा आपल्या देशांत मिळण्याचा संभवहि नाही. शिवाजी महाराजांच्या अंगी स्वदेशीद्वाराचा अकुर आहे असे पाहून दादांनी आपल्या अतकाळी त्यांस पुढे उपयोगी पडण्यासारखा उपदेश केला, अशी इतिहासप्रसिद्ध गोष्ट आहे. तोच प्रसंग पायाला घेऊन त्याजवर राजेरजवाडे व इतर सर्व लोक यास

उपयोगी पडण्याजोगा हा उपदेश रचिला आहे ” या पुस्तकाच्या आठ आवृत्त्या निघाल्या, यावरून तें किती लोकप्रिय झालें होतें याची कल्पना येते दुसरें, श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या दत्तक आई व खंडेरावमहाराज गायकवाड यांच्या पत्नी जमनाबाईसाहेब गायकवाड यांचें १३२ पृष्ठांचें एक छोटें चरित्र आहे ‘ चौकसपणा, देश-कालवर्तमान ध्यानांत आणून तदनुसार आपल्या कृतीचें धोरण बाधण्याचें सामर्थ्य, धैर्य, कर्तव्यगारी, कटकपणा, साधी रीत, सरळ आणि प्रसंगास अनुरून असें भाषण करण्याची संवय, थोडीशी विद्या आणि बहुश्रुतपणा,’ असें वाखाणण्यासारखे गुण अर्गी असलेल्या एका कर्तव्यगार राजस्त्रीचें लिहिलेलें हें मार्मिक चरित्र आहे.

वाङ्मय :

- (१) टिटवी; [जैमिनी अश्वमेधाच्या आधारे]; १८९३, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (२) चितूरगडचा वेढा; १८९९, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई
- (३) छत्रपति सभाजी महाराज अथवा राजाचे दुष्कर्म राजाला भोंवतें आणि प्रजेलाहि भोंवतें, [कथाकाल १६८०-८९], प्र. आ. १८८४, द्वि. आ. १८८८; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई
- (४) पानपतची मोहीम, १८९७, प्रकाशक-दा. सा. थंदे, १९२५, सरस-वाङ्मयरत्नमाला, पुणे.
- (५) श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ उर्फ पहिले बाजीरावसाहेब पेशवे; १८७९, १८८६, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (६) राजगुरु दादोजी कोंडदेव आणि छत्रपति शिवाजी महाराज, द्वि. आ. १८८३, आठवी आवृत्ति १९३१; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
- (७) श्रीमंत महाराणी जमनाबाईसाहेब गायकवाड यांचें चरित्र, १९००, प्रकाशक : दा. सा. थंदे.
- (८) सुरस वाङ्मयरत्नावलि.
- (९) लिंकलेअर चरित्र.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

(१०) सुभद्राहरण, [यांत सुभद्राहरणाची गोष्ट सांगून, एकंदर कथानकाचें साप्रतच्या लोकस्थितीस जुळण्याजोगें स्पष्टीकरण केलें आहे]; १८९२; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.

बापट, विष्णु वामन [१८७१-१९३२] श्रीशंकराचार्यांच्या ग्रंथाचे व इतर धार्मिक पुस्तकाचे भाषांतरकार. रत्नागिरी जिल्ह्यातील राजापूर तालुक्यातील घाऊलबल्ली गांवीं याचा जन्म झाला. याचे वडील वामनभटजी वैदिक व दशग्रथी होते. वडील लहानपणीं वारल्यामुळे विष्णुशास्त्र्याचें प्राथमिक शिक्षण रामदुर्गास त्यांच्या आश्रयाखालीं व इंग्रजी शिक्षण त्यांचे मामाचे उत्तेजनानें शिरोळ व मिरज येथें झालें. मध्यतरीं शिक्षण सोडून नाटक कंपनींत गेल्यामुळे इंग्रजी पाच इयत्तांपुढें यांची मजल गेली नाहीं. नाटक कंपनीचा संबंध चार महिन्यातच सुटला व ते 'गन्हमेंट टेलिग्राफिक क्लब'मध्ये शिक्षण घेण्यास पुण्यास राहिले येथील शिक्षणक्रम पुरा होताच त्यांनीं सदर्न मराठा रेल्वेंत नोकरी धरली या नोकरींत असता काहीं विद्या-व्यासगी मंडळींशीं त्यांचा परिचय घडून येऊन, त्यास वाचनाचा नाद जडला. शालेय शिक्षण आपणास जरी नीट मिळू शकलें नाहीं तरी, वाचनानें आपण आपलें ज्ञान वाढवूं शकू अशी त्यास उमेद वाटू लागली. त्यांचें जसजसें वाचन वाढूं लागलें तसतसें आपण लेखक व्हावें असें त्यांस वाटूं लागलें. आणि त्या दृष्टीनें त्यांनीं आपला व्यासग चालविला.

'मराठींत चागला ग्रथकार होणारास संस्कृत भाषा चागली अवगत असली पाहिजे' अशा अर्थाचें चिपळूणकरांच्या निबंधमालेंत एक वाक्य आहे. तें लक्ष्यात बाळगून, चागला लेखक व्हावयाचें तर, आपण संस्कृत भाषेचा अभ्यास केला पाहिजे असें त्यांच्या मनानें घेतलें व ते भांडारकरांच्या पुस्तकां-वरून संस्कृतचा अभ्यास करू लागले. हा अभ्यास त्यांनीं प्रारंभीं स्वावलंबन-पूर्वकच चालविला होता. पुढें त्यांनीं सदर्न मराठा रेल्वेमधील नोकरी सोडून, बी. एन्. रेल्वेंत नोकरी धरली व तीहि काहीं दिवसांनीं सोडून नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेंत कराचीस केव्हीनवरील सिमलरचें काम ते करूं लागले. येथें असताना डी जे. सिंध कॉलेजमधील संस्कृतचे अध्यापक हरि लक्ष्मण लागू यांच्याशीं परिचय घडून येऊन, त्यांचे हाताखालीं संस्कृतचा अभ्यास पद्धतशीरपणें

करण्याची त्यांस सधी मिळाली. लागूकडून त्यांनी 'अष्टाध्यायी' व 'सिद्धान्त कौमुदी' समजून घेतली. हा संस्कृताचा अभ्यास चालू असतां प्रसिद्ध जर्मन पंडित डॉयसन यांचे 'शांकर तत्त्वज्ञाना' वरील व्याख्यान त्यांस ऐकावयास मिळाले. या व्याख्यानांत, 'शांकर वाङ्मय ज्याने वाचले नाही त्याचे जीवित व्यर्थ', असे त्यांच्या तोंडून निघालेले उद्गार ऐकून यांस शांकर तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्याची तळमळ लागली ही तळमळ निवविण्यासाठी त्यांनी श्रीक्षेत्र वाई येथे त्यावेळेस वास्तव्य करीत असलेले श्रीप्रज्ञानदसरस्वती यांचा आश्रय घेतला. एक वर्षाची विनपगारी रजा घेऊन, त्यांनी स्वामीजींकडे प्राचीन पद्धतीने अध्ययनास सुरुवात केली सुमारे अकरा महिने गेल्यानंतर, 'प्रस्थानत्रयीचा अर्थ ग्रहण करण्याची पात्रता आता तुमच्यामध्ये आलेली आहे. पुढील ग्रथांचे श्रवण करण्याची आवश्यकता नाही. ते तुम्हाला कोणाच्या साहाय्यावाचूनच समजू लागतील,' असा आशय स्वामीजींनी प्रगट केल्यावरूनच त्यांनी वाई सोडली व पुन्हा रेल्वेमध्ये ते नोकरी करू लागले पण त्यांचे चित्त तेथे ठरेना. आपण यापुढे ग्रथाध्ययन व ग्रथलेखन हाच पेशा स्विकारावा, त्यांतच समाधान मिळेल असे त्यांस वाटू लागून त्यांनी नोकरीला राम राम ठोकून मुंबईस प्रयाण केले. मुंबईतील त्यावेळचे एक प्रसिद्ध प्रकाशक दामोदर सावळाराम यदे यांनी त्यांस जवळ करून, त्याजकडून धार्मिक ग्रथांची भाषांतरे करून घेतलीं. मुंबईस लेखनाबरोबरच त्यांनी आनंदगिरीच्या टीकेसह प्रस्थानत्रयभाष्यांचे अध्ययन स्वतःच्याच मेहनतीने चालू केले व प्रभुत्व मिळविले

१९०३ चे अखेरीस त्यांचे हितचिंतक प्रो. लागू यांच्या शिफारशीवरून सिंध हैद्राबाद येथील गिड्डुमल संस्कृत पाठशाळेत त्यांची शास्त्री म्हणून नेमणूक झाली या पाठशाळेचा संस्कृत ग्रथसंग्रह फार मोठा होता. त्याचा त्यांना चांगलाच उपयोग करून घेतां आला अध्यापनाचे काम संभाळून त्यांनी येथे बरेच लेखन केले. पंचदशी, साख्यतत्त्व कौमुदी, तत्त्वानुसंधानसार, बृहद्योगवासिष्ठसार, कथासरित्सागर इत्यादि ग्रथांची भाषांतरे लिहून तीं यदे आणि मंडळीस त्यांनी दिलीं; त्याचप्रमाणे वाई येथील पुराणप्रकाशक मंडळीलाहि अनेक पुराणांची भाषांतरे करून दिलीं. १९१२ सालपर्यंत शास्त्रीबुवा हैद्राबादेस होते.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पुढे , आपण पुणे येथे स्थायिक होऊन स्वतंत्रपणे ग्रंथप्रकाशनाचा व्यवसाय करावा असे ठरवून त्यांनी सिंध सोडले. पुण्यास आल्यावर त्यांनी 'ब्रह्मविद्या-ग्रंथ रत्नमाला' व 'दर्शनमाला' अशा दोन माला सुरू केल्या. त्यानंतर एक वर्षाने त्यांनी 'आचार्य' नावाचे पाश्चिक (१९१४) सुरू केले. १९१८ चे सुमारास सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांच्याशी त्यांचा परिचय घडून येऊन, त्यास व त्यांच्या पत्नीस गीता व वेदान्त समजून देण्याची कामगिरी त्याजकडे आली ठाकरसी घराण्याशी त्यांचा हा संबंध अखेरपर्यंत राहिला, व त्यामुळे त्यास ग्रंथलेखनास हवे असलेले स्वास्थ्य मिळू शकले त्यांच्या नावावर आज जी प्रचंड ग्रंथसंख्या दिसते तिचे बरेचसे श्रेय ठाकरसी घराण्याकडून मिळालेल्या आश्रयालाच द्यावे लागेल.

विष्णुशास्त्री हे कडवे शांकरमतानुयायी होते. श्रीशंकराचार्यांच्या ग्रंथांचे भाषांतर करूनच ते थांबले नाहीत तर त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रसारासाठी 'आचार्यकूल' नावाची संस्थाहि त्यांनी स्थापन केली.

शास्त्रीबोवांनी स्वतंत्र असे ग्रंथलेखन जरी केलेले नसले तरी त्यांनी जे भाषांतरित प्रचंड वाङ्मय निर्माण केले आहे ते खास कमी मोलाचे नाही. मराठी वेदान्तविषयक वाङ्मयांत त्यांनी फार मोठी भर घातली. आणि तीहि एकट्या व्यक्तीने—कोणाचेहि विशेष साहाय्य न घेता—ही विशेष कौतुकाची गोष्ट आहे.

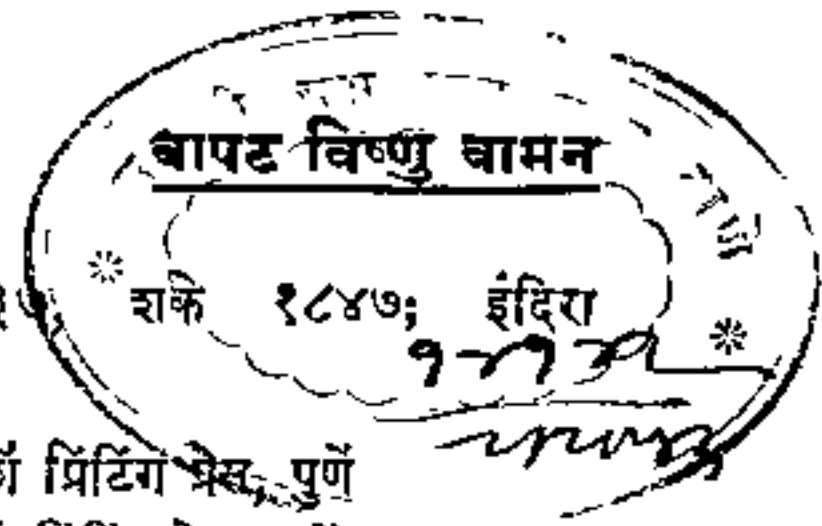
वा ङ्म य :

- (१) श्रीतर्कसंग्रहसार—(मूळासह), १९१४, लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (२) जैमिनि—पाणिनिदर्शनसार (समतभेद); १९१४, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (३) शांकरभाष्यानुसार सुबोध भगवद्गीता [मूळ श्लोक, अन्वयार्थ, स्पष्टीकरण व अवतरणे यासह], १९३२, इंदिरा छापखाना व आनंद छापखाना, पुणे.
- (४) श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ, [मूळ श्लोक, अन्वयार्थ, शांकरभाष्य, शब्दशः भाष्यार्थ आणि गीतारहस्य परीक्षणात्मक विस्तृत टीपा, कोश यासह]; इंदिरा छापखाना, पुणे.

- (५) सान्वयार्थ बालबोधिनी श्रीभगवद्गीता, [साराश व मथितार्थ यासह]; १९२१; श्रीसिद्धेश्वर छापखाना, कोल्हापूर.
- (६) शाकरभाष्यानुसार गीतारहस्य; १९१४; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (७) तत्त्वानुसंधानसार, [नैयायिकाचे व सांख्यांचे खडन, माधवानंदाच्या ग्रथाधारे]; १९०९, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (८) वेदान्तपरिभाषार्थ, [मूळ, अर्थ व विवरण यासह आणि वेदान्त शब्दकोश]; १९३३, आनंद छापखाना, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (९) श्रीमत्सदानंदप्रणीत वेदान्तसार याचे मराठी भाषांतर, [मूळ संस्कृतासह]; १९०६; शारदाक्रीडन छापखाना, मुंबई.
- (१०) जीवन्मुक्तिविवेकसार; संक्षेप; १९०९; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (११) श्रीमद्विद्यारण्यमुनिप्रणीता पंचदशी-भाग १ ला; [मूळ संस्कृत व सान्वयार्थ महाराष्ट्र विवरण], १९०४, १९२९; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (१२) श्रीमद्भारतीतीर्थप्रणीता पंचदशी—भाग २ रा; १९०६; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (१३) सुबोध पंचदशी, [मूळ श्लोक, अन्वयार्थ, स्पष्टीकरण, अवतरणे व प्रत्येक प्रकरणाचा मथितार्थ, प्रस्तावना]; १९२२; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (१४) श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीता अपरोक्षानुभूति; [मराठी विवरणासह]; शके १८२५; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (१५) शंकराचार्यकृत सार्थ आत्मबोध; [मूळ संस्कृत व गद्य मराठी भाषांतर]; १९०२; शारदाक्रीडन, मुंबई.
- (१६) श्रीशंकराचार्यकृत प्रश्नोत्तररत्नमालिका; [मूळ, अन्वय व सविस्तर अर्थ], १९१५, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (१७) ब्रह्मसूत्र शारीरभाष्यार्थ-भाग १ ला; अध्याय १ ला; १९२४; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (१८) ब्रह्मसूत्र शारीरभाष्यार्थ-भाग २ रा; अध्याय २ रा; १९२५; इंदिरा छापखाना, पुणे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (१९) ब्रह्मसूत्र शारीरभाष्यार्थ-भाग ३ रा व ४ था [मूळ सूत्र, सूत्रार्थ, शांकरभाष्य, अवतरणें, स्पष्टीकरण भागत्यादि टीकाकाराचा अधिक आशय व्यक्त करणाऱ्या टीपा यांसह]; १९२५, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (२०) शांकरभाष्यानुसार सुबोध ब्रह्मसूत्र किंवा वेदांतदर्शन (वैयासिक न्यायमालेसह); [मूळ सूत्र, अवतरणें, शब्दशः सूत्रार्थ, वैयासिक न्यायमालेचे श्लोक, त्यांचा अन्वयार्थ, खुलासा, अधिकरणाचे पंचावयव], १९२३; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (२१) श्रीमाहेश्वरदर्शनसार (समतभेद); १९१४; [पाशुपत, शैव, प्रत्यभिज्ञा व रसेश्वर या चारी माहेश्वरांचीं मतें]; १९१४; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (२२) श्रीरामानुजदर्शनसार (समतभेद); १९१४; लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (२३) श्रीपूर्णप्रज्ञदर्शनसार (समतभेद); १९१४; लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (२४) श्रीवल्लभदर्शनसार (समतभेद), १९१४; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (२५) चार्वाकदर्शनसार (खंडनासह), १९१३, लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (२६) जैनदर्शनसार (खंडनासह); १९१३; लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (२७) बौद्धदर्शनसार (खंडनासह); १९१३; लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (२८) शांकरभाष्यानुसार सुबोध उपनिषत्संग्रह; १९२३, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (२९) ऐतरेयोपनिषद्भाष्यार्थ; [अन्वय, अर्थ व आनंदगिरीकृत टीकेच्या अनुरोधानें वाक्ययोजना यासह. मूळ व अर्थ]; १९१३; लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (३०) ऐतरेयोपनिषदर्थप्रकाशरूप आत्मपुराण, अध्याय १ ला; १९१३; लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (३१) श्री विद्यारण्यमुनिकृत उपनिषत्तात्पर्यरूप अनुभूतिप्रकाश; १९१३; लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (३२) श्री शंकरानंदप्रणीत कौषीतकि सारार्थप्रकाशरूप आत्मपुराण-अध्याय २ रा; १९१९, इंदिरा छापखाना, पुणे.

- (३३) काठकोपनिषद्भाष्यार्थ; शके १८३७, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (३४) तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ, १९१४, लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे
- (३५) सार्थ तैत्तिरीयोपनिषद्, १९१३, लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (३६) श्रीविद्यारण्य मुनिकृत उपनिषत्तात्पर्यरूप अनुभूतिप्रकाश, १९१४; लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (३७) श्रीशंकरानंदप्रणीत तैत्तिरीयोपनिषदर्थप्रकाशरूप आत्मपुराण—अध्याय १० वा; १९१४, लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (३८) नारायणोपनिषद्; [सान्त्वयार्थ]; १९१४; लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
- (३९) ईशोपनिषद्भाष्यार्थ, आ. दुसरी १९२१, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (४०) बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यार्थ—भाग १ ला-अध्याय १ ला; शके १८३७, शके १८४७, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (४१) बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यार्थ—भाग २ रा; अध्याय २ व ३; शके १८३९; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (४२) बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यार्थ—भाग ३ रा, अध्याय ४, ५, ६; शके १८३९; इंदिरा छापखाना, पुणे
- (४३) छान्दोग्योपनिषद्भाष्यार्थ; शके १८४०, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (४४) प्रश्नोपनिषद्भाष्यार्थ; शके १८३७, शके १८४७; इंदिरा छापखाना, पुणे
- (४५) माण्डूक्योपनिषद्भाष्यार्थ, शके १८३९; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (४६) मुण्डकोपनिषद्भाष्यार्थ, १९१४; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (४७) श्रीजैमिनी अश्वमेध, [मूळ संस्कृत व मराठी भाषांतर] १९१३; मोदघुत्त छापखाना, वाई
- (४८) श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृति (मिताक्षरासारासह), [मूळ संस्कृत व मराठी भाषांतर, श्लोक सूचीसह], १९१२, मोदघुत्त छापखाना, वाई; १९२९, चित्रशाळा छापखाना, पुणे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

- (४९) श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीतं सविवरण हरिभीडेस्तोत्रम्; १९०९; [मूळ व मराठी विवरण] इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (५०) श्रीभविष्यमहापुराण-भाग २ रा मोदवृत्त छापखाना, वाई.
- (५१) श्रीभविष्यमहापुराण-भाग ३ रा, शके १८३१ मोदवृत्त छापखाना, वाई.
- (५२) बृहद्योगवासिष्ठसार-भा. १ ला, १९०९, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (५३) बृहद्योगवासिष्ठसार-भा. २ रा; १९१०, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (५४) बृहद्योगवासिष्ठसार-भा. ३ रा; १९१२, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (५५) बृहद्योगवासिष्ठसार-भा ४ था, १९१२; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (५६) आनंदरामायणसार, १९०४; आ. ३ री १९२८; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (५७) श्रीअद्भूतरामायण, १९१०, मोदवृत्त छापखाना, वाई.
- (५८) श्रीहरिवंशपुराण (महर्षिव्यासप्रणीत) हरिवंशपर्व व विष्णुपर्व-भाग १ ला, १९११, मोदवृत्त छापखाना, वाई.
- (५९) श्रीहरिवंशपुराण (महर्षिव्यासप्रणीत) भविष्यपर्व-भाग २ रा, १९११; मोदवृत्त, वाई.
- (६०) पुष्पदन्तविरचित शिवमहिम्नस्तोत्रार्चें मराठी विवरण, १९०२; शारदाक्रीडन, मुंबई
- (६१) श्रीगणेश पुराण—पूर्वार्ध व उत्तरार्ध, शके १८२७; मोदवृत्त छापखाना, वाई.
- (६२) सार्ध अवधूतगीता; [मूळ संस्कृत व मराठी गद्य भाषांतर], आ. २ री, मुंबईवैभव प्रेस; मुंबई.
- (६३) कथासरित्सागर—भाग १ ला, १९११, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (६४) कथासरित्सागर—भाग २ रा; १९११; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (६५) कथासरित्सागर—भाग ३-४; १९१२; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
- (६६) सुभाषितसंग्रह—(सार्ध); १९१०, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.

- (६७) श्रीमदानंदमूर्तिचरितम्, [मूळ पद्यात्मक संस्कृत व गद्यात्मक मराठी भाषांतर], १९३०, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (६८) एकनाथी भागवतार्थ—पूर्वार्ध—भाग १ ला; [मूळ एकनाथी भागवत व गद्यात्मक अनुवाद]; १९२७, इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (६९) एकनाथी भागवतार्थ—उत्तरार्ध—भाग २ रा; १९२७; इंदिरा छापखाना, पुणे.
- (७०) श्रीमन्महाभारतार्थ, खण्ड १ ते ७; कर्नाटक छापखाना, मुंबई.
- (७१) महर्षि श्री वाल्मीकिप्रणीत योगवासिष्ठ या ग्रंथाचें मराठी सुरत भाषांतर; भाग २, ३, चिपळुणकर आणि मंडळी, पुणे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

आचार्यभक्त शास्त्रसुधाकर विष्णुशास्त्री बापट यांचें सक्षित चरित्र, १९३३, लक्ष्मीबाई प्रधान; आनंद छापखाना, पुणे.

बाळकुंद्रीकर, श्रीपंतमहाराज [३-९-१८५५—१६-१०-१९०५]

अवधूतसंप्रदायी ब्रह्मविद् यांचें सपूर्ण नांव दत्तात्रेय रामचंद्र कुळकर्णी. सांगली संस्थानातील बाळकुंद्री हें यांचें मूळ गाव. बेळगांव जिल्ह्यांतील हुकेरी तालुक्यांतील दड्डी हें यांच्या मातृघराण्याचें गाव या दड्डी गांवीं यांचा जन्म झाला. शिक्षण बेळगांवात लंडन मिशन स्कूलमध्ये झालें. १८७७ सालीं त्यांनीं पब्लिक सर्व्हिसची व पुढें १८८० मध्ये मॅट्रिकची परीक्षा दिली व याच मिशन स्कूलमध्ये त्यांनीं शिक्षकाची नोकरी पत्करली १९०३ च्या नून महिन्यापर्यंत या शाळेंत अध्यापनाचें काम करून ते सेवानिवृत्त झाले. विद्यार्थिदशेंत असतांनाच यांना बालमुकुंद नांवाच्या एका अवधूत संप्रदायी सिद्धाचा सहवास घडून परमार्थमार्गाचें वळण लागलें. या बालमुकुंदांनीं श्रीपतांस शके १७९७ आश्विन वद्य १२ (गुरुद्वादशी, २६-१०-१८७५) अवधूतमार्गाची दीक्षा दिली. दीक्षा घेतल्यानंतर प्रपंच साधून परमार्थाचें त्यांनीं साधन केलें व इतराकडूनहि करविलें. सर्वसाधारणपणें 'अवधूत' म्हणजे त्रिमूर्ति दत्तात्रेय असें समजतात. पण 'अवधूत' हा शब्द विवक्षित-अंतरंग-स्थितीचा द्योतक असून 'अवधूतोपनिषदां'त वर्णिल्याप्रमाणें "अविनाशित्व, श्रेष्ठत्व, सर्व संसारपाशातून मुक्तता, श्रुतिवचनानें मर्मज्ञता,

अर्चाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

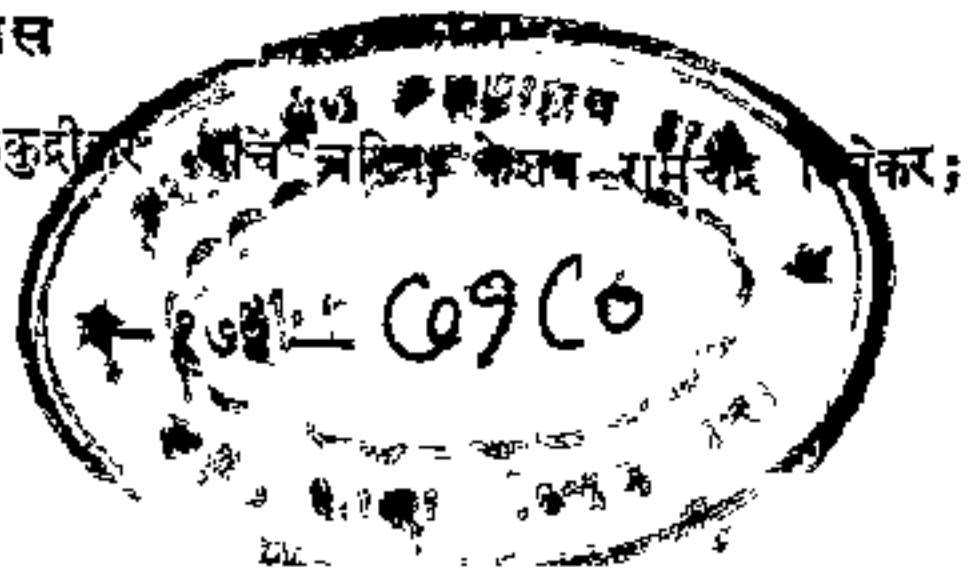
वर्णाश्रमवधनातितता, सदा आत्मनिष्ठ व अखंडयोग या लक्षणांनी युक्त अशी स्थिति ज्याच्या ठिकाणी आढळते त्यालाच 'अवधूत' म्हणून संबोधिले जाते. अतरंगी पूर्ण असंगता अथवा अनासक्ति आणि भक्तिप्रेमरंग व सहज स्थितीची राहाणी यांचे या राहाटीत समीकरण झालेले असते. तत्त्वबोध हे अवधूत संप्रदायाचे एक मुख्य अंग आहे. ते तत्त्व म्हणजे श्रुतिप्रतिपादित 'एकमेवाद्वितीयम् ब्रह्म' हा अद्वैतसिद्धांत होय. साधारणपणे तत्त्वबोध करणे म्हणजे व्याख्यानद्वारा हा अद्वैतसिद्धांत विशद करून सांगणे अथवा त्याची फोड करून तो शिष्याला समजावून देणे असे समजले जाते. याप्रमाणे ब्रह्म-तत्त्वाचे जे ज्ञान होते त्याला परोक्षज्ञान म्हणतात. पण परोक्ष ज्ञान हे शब्दज्ञान होय. अनुभवाशिवाय त्याचा उपयोग नाही. उलट ते ज्ञानाभिमानाला कारणीभूत होण्याचा शक्यता असतो. त्यामुळे ब्रह्मतत्त्वाचा म्हणजे स्वस्वरूपाचा अनुभव येणे हे अत्यावश्यक आहे. म्हणून तत्त्वबोध करणे म्हणजे ते तत्त्व अनुभवाला आणून देणे होय. अनुभवयुक्त जे ज्ञान त्याला अपरोक्ष ज्ञान म्हणतात श्रीपंतानीं, आपल्या आयुष्यभर, या अपरोक्ष ज्ञानाचा लेखन, संभाषण व भजन यांद्वारा प्रचार केला. यांच्या लेखनसभाराचे स्वरूप, पद्य, स्फुट लेख, पत्रे व संभाषणे, असे आहे. श्रीपतांचे हे सर्व लेखन 'श्रीदत्तप्रेमलहरी पुष्पमाला' या नावाने आठ खण्डांत प्रसिद्ध करण्यांत आले आहे. श्रीपंतांच्या ठिकाणी सद्गुरूची पूर्ण कृपा, आत्मानुभवाचे भरपूर भांडार, भक्तिप्रेमाचा विशुद्ध जिन्हाळा, शिष्यप्रबोधनकार्याची उत्सुकता, रसिकता, मार्मिकता, शास्त्रप्रतीति, योगादि साधनातील प्रावीण्य, भाषाप्रभुत्व व चातुर्य हे गुण एकवटल्यामुळे त्यांचे लेखन वैचारिक दृष्ट्या महत्त्वाचे व उच्च दर्जाचे झालेले आहे.

वाङ्मय:

श्री दत्तप्रेमलहरी, खण्ड १ ते ८; प्रसिद्धीकाल शके १८४८ ते शके १८५४, तरुणभारत छापखाना, बेळगांव.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास

श्रीपंतमहाराज बालेकुंदीकर
१९३७, मुंबई.

चरित्रसूचि

	पृष्ठ		पृष्ठ
१ पटवर्धन, अनंत विनायक	१	२४ पूर्णदास ऊर्फ बाबा उषपकर	१११
२ पटवर्धन, गंगाधरराव गणेश	१	२५ पेंडसे, सीताराम वासुदेव	११३
३ पटवर्धन, माधव त्रिंबक	२	२६ पै, भगवत बाळकृष्ण	११३
४ पट्टे, बापूराव	५०	२७ पैठणकर, नारायण बळवंत	११८
५ पडवळ, तुकाराम तात्या	५२	२८ प्रधान, बजाबा रामचंद्र	११९
६ पंडित, विष्णु परशुरामशास्त्री	५३	२९ प्रधान, रामचंद्र गणेश	१२३
७ पंडित, शंकर पाडुरंग	५८	३० पृथ्वीगीर हरिगीर	१२३
८ पंडित, हरि माधव	६०	३१ फडके, नारायण लक्ष्मण	१२४
९ पंडिता रमाबाई	६१	३२ फडके, भास्कर विष्णु	१२६
१० परांजपे, नरहर रामचंद्र	६९	३३ फडके, सीताराम महादेव	१२८
११ परांजपे, हरि माधव	७०	३४ फडणीस, नारायण नरसिंह	१२८
१२ पवार, शिवराम गणपत	७०	३५ फाटक, नारायण गोपाळ	१३०
१३ पळसुले, गोपाळ सदाशिव	७१	३६ फाळके, शिवराम गोविंद	१३०
१४ पांगळ, तात्या नेमिनाथ	७२	३७ फुले, ज्योतीराव गोविंदराव	१३१
१५ पांगारकर, लक्ष्मण रामचंद्र	७३	३८ बकटस्वामी	१३८
१६ पाठारे, हरि केशवजी	९१	३९ बरवे, अनंत वामन	१३९
१७ पाध्ये, दामोदर गणेश	९८	४० बरवे, आनंदराव सखाराम	१४५
१८ पानसे, केशव रंगनाथ	९९	४१ बळवंत	१४७
१९ पावसकर, पाडुरंग बापू	९९	४२ बादकर, कृष्ण जगन्नाथ	१४७
२० पावगी, नारायण भवानराव	१०२	४३ बापट, गोविंद शंकरशास्त्री	१४८
२१ पावगी, रावजी भवानराव	१०७	४४ बापट, नागेश विनायक	१५१
२२ पाळदे, भास्कर दामोदर	१०८	४५ बापट, विष्णु वामन	१६६
२३ पिटकर, अनंत नीळकंठ	११०	४६ बाळेकुद्रीकर, भी पंतमहाराज	१७३

वाङ्मयविषयक व भाषाविषयक पुस्तकें

रु. आ.

वाङ्मयांतील वादस्थळें

वाङ्मयविषयक विविध प्रश्नांवरील चर्चात्मक
लेखांचा संग्रह. प्रो. वा. ल. कुळकर्णी, एम्. ए. ४ ०

विचारसौंदर्य

प्रो. वामन मल्हार जोशी यांच्या लेखांचा
संग्रह. २ ८

माझा नाटकी संसार

श्री. मामा वरेकर यांचे आत्मचरित्र. १ १२

कांहीं म्हातारे व एक म्हातारी

श्री. विठ्ठलराव घाटे १ १२

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक,

(द्वितीय खण्ड) श्री. ग. दे. खानोलकर ४ ०

प्रो. विष्णु गोविंद विजापूरकर चरित्र

श्री. गं. दे. खानोलकर १ ०

राजारामशास्त्री भागवत

व्यक्तिचित्र व वाङ्मयविवेचन.
दुर्गा भागवत, एम. ए. २ ०

अभ्यापनविषयक पुस्तकें

प्राथमिक शाळेंत मराठी भाषा कशी

शिकवावी? प्रो. वा. दा. गोखले, एम्. ए. २ ८

नवीन अभ्यासक्रमानुसार पाठ कसे घ्यावे?

श्री. र. म. कडुलकर ० १०

स्व स्ति क प ब्लि शि ग हा उ स

केळेवाडी, गिरगांव, मुंबई, ४